

Юрій Хорунжий

**Шляхетні
українки**

Юрій Хорунжий

Шляхетні українки

Есеї-парсуни

Київ
Видавництво імені Олени Теліги
2004

ББК 63.3 (4УКР)

X 82

Хорунжий Юрій

X 82 Шляхетні українки: Есеї-парсуни. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2004. — 208 с.; іл.

ISBN 966-7018-58-X

Документально-есеїстична книжка письменника Юрія Хорунжого присвячена драматичним, в більшості випадків трагічним, долям Олени Пчілки, Людмили Старицької-Черняхівської, Марії Старицької, Оксани Стешенко, Вероніки Черняхівської, Ірини Стешенко, Катерини Грушевської, Валерії О'Коннор-Вілінської, Надії Суровцової — щирих патріоток України, творців її культури, шляхетних не лише за походженням, а й за своїм чином.

Видання ілюстроване унікальними світлинами, зокрема з фотоархіву автора і музейних фондів.

ББК 63.3 (4УКР)

*Дякуємо Крайовій Управі Організації України Канади
ім. О.Басараб за сприяння у виданні цієї книжки.*

ISBN 966-7018-58-X

© Хорунжий Юрій, 2004

© Видавництво імені Олени Теліги, 2004

Уведення до книжки

Чому ці жінки, ці яскраві постаті нашої історії, про яких піде мова, зібралися під одною палітуркою, точніше, чому я зібрав їх?

Ні, вони таки самі згуртувалися, їх збрала сама Доля, українська земля, на якій вони народилися, і Час, ота мить в його безкінечності, коли треба було гуртувати Народ і збирати Державу.

Усі вони були дворянками за званням і людьми великого, чистого Сумління, незважаючи на відносні матеріальні статки, які, здавалося б, мали забезпечити їм безжурне існування. Але за їхніми вікнами вирувало Життя в усій багатолукості, стукало у стіни їхніх домівок і в їхні серця, і вони відхилили фіранки зашторених вікон, вийшли у Світ.

Героїні моїх есеїв були добре знайомі між собою (і це ще одна причина мого зацікавлення), жили поряд, колегувалися, дружили, зустрічалися на вечірках і урочих зібраннях, вдома одна в одної. Київ для них був затісний... Так само і Відень, Прага. Котрась із них навіть здибає свою давню колежанку в далекому засланні, куди їх закинула сваволя тирана... Але головне — це українська корисна праця. То була ідейна мета їхнього життя — як в Україні, так і на еміграції, як на волі, так і в ув'язненні.

Їх згуртувала Українська Народна Республіка: працею в її інституціях — зрілих жінок, і навчанням, вихованням, всотуванням досвіду старших — молодими дівчатами, які понесуть згодом набуте через усе життя, через тюрми, поневірвання, смерть... УНР — короткий період нашої державності, її неоціненний прецедент, завдяки якому врешті відбулася держава Україна, — то був іспит для моїх героїнь, який вони витримали з честю. УНР постала для них і в них самих.

Усі вони мали шляхетне походження. Маю на увазі не тільки офіційне дворянське звання, а їхні давні козацькі корені, тобто це була виплекана Часом справжня українська аристократія, не у владному, а в духовному вимірі цієї понятійної категорії. Дійсно, дворянський рід Олени Пчілки закорінився у далекому тлумачеві (драгоманові) у козацькому

війську Богдана Хмельницького. Пращури дворян Старицьких були і серед козацької старшини, і серед українського духівництва. Предок Грушевських був чигиринським сотником за гетьманування Хмельницького та Виговського і звався просто — Груша... Валерія О'Коннор-Вілінська доводилася родичкою Старицьким і Лисенкам, отож мала спільні з ними козацькі корені. Прадід Надії Суровцової носив козацьке прізвище Сирівець, хоча уже мав дворянське звання.

Врешті голос крові і звияти предків озвався в моїх героїнях, як озвався він в онуки запорожця Андрія Нещадими з п'єси Людмили Старицької-Черняхівської «Останній сніп»...

Коли читач перегорне останню сторінку книжки, познайомившись із життям цих славних жінок, ще мало відомих загаломі (це також спонукало мене до написання), їхніми діями, їхньою творчою культурною і громадською працею, то зрозуміє, що вони були справді шляхетні — не лише за своїм походженням, а й за своїм чином.

*Олена
Пчілка*

Горда жіноча душа

Вона була по-материнському невсипущо-працьовита і по-чоловічому, як на свій час, освічена. Збирала пилок пізнання з найкращих квіток світових і несла до українського вулика мед солодкий, а часом і гіркий, національного прозріння... Недарма ж узяла собі за псевдонім назву трудолюбної комахи. Олена Пчілка...

Минуло понад півтора століття від дня її приходу у світ 29 липня 1849 року. Але час працює на добре ім'я Олени Пчілки. Усе більше граней відкриваємо у цій постаті, яку треба нерозривно ставити поруч з донькою Лесею Українкою.

Батьки нарекли дівчинку Ольгою. Хоча народилася вона у дворянській сім'ї правника Петра Драгоманова і Лизавети Цяцьки у місті Гадячі на Полтавщині, проте, як згадувала Ольга Петрівна, «батько утратив ласку в дворянства, його більше не вибирали нікуди. Взагалі він більше ніколи ніде не служив. Юридичних справ, одначе, не кинув: по-собляв усе тій же таки дрібноті: багато було таких людей, що доправлялися свого права проти повернення їх у кріпацтво з давнішого їх стану козацького або справувалися за свою землю, захоплену в них, і т. д. Прибутку з такої юридичної праці було батькові небагато...»

Ось звідки у його дітей, письменниці Олени Пчілки й енциклопедиста XIX століття Михайла Драгоманова, народницькі настрої. Звісно, підігрівали їх і родинні перекази про те, що далекий предок був «драгоманом», тобто перекладачем у козацькому війську Богдана Хмельницького.

«Жили ми в дуже близькій оточенні нашої дворової челяді і взагалі дрібної гадяцької людності. Можна сказати, що українська течія оточала нас могутньо: се була українська пісня, казка, все те, що створила українська народна думка і чого держався тодішній народний побут; з усім тим зливалося й наше життя...

А пісень чули ми за дитячі літа стільки, що й не злічити!.. Усякі народні обрядності не минали нашого двору: колядування, посипання, запросини на весілля... Чи можна ж було нам не знати українського слова, коли воно було просто таки нашою рідною, притаманною стихією?..

Але з українською течією, чи власне з українським словом, починала бої́тьбу, з самого ж таки нашого дитинства, течія московська... Коли починалося вчитись грамоти, тоді вже рішуче й безповоротно переходилося на мову московську, бо й не було книжки української до вчіння».

Ольгу віддали вчитися до київського зразкового пансіону пані Нельговської для шляхетних дівчат. Старший брат Михайло вводить 16-річну сестру, що навчалася у передостанньому класі, до кола київської інтелігенції, знайомить зі Старицькими й Лисенками, а з огляду на те, що помешкання усіх трьох родин знаходилися поряд на Жандармській (тепер Саксаганського) вулиці, то й бачилися часто, разом музикували, обговорювали літературні справи.

Про пізніші, зрілі роки Олени Пчілки більше відомо, про юначі й молоді — значно менше, хоча саме в цей час формувалися світогляд і практичне виснування із закладеної батьками вдачі. Тому дозволю собі цитувати у власному перекладі спогади письменниці про свого побратима Михайла Старицького, надруковані одразу по його смерті в журналі «Киевская старина». Відтоді минуло майже століття, ці спогади не перевидавалися, до того ж були писані ще за часів дії як закону Емського акту 1876 року про заборону на українське слово, отож Ольга Петрівна змушена була друкувати їх російською... Заразом пригадала чимало цікавого і про себе.

«Через те, що мій брат Михайло Петрович Драгоманов був уже одружений (і навіть учителював у нас), мене відпускали із напівзакритого закладу до нього в гості на свята. Звісно, такі відпустки до брата і його дружини, котра також мене дуже любила, ставали для мене подвійним святом!»

Якщо Михайло Драгоманов мав на сестру ідеологічний вплив, то Михайла Старицького можна вважати «хрещеним батьком» її як літераторки. Саме він уперше запропонував Ользі спробувати себе в перекладі на українську.

«Старицький приніс моєму братові показати свої українські переклади. Читати їх пішли до кабінету. Я почула з кабінету незвичайну

Олена Пчілка.

декламацію і також проникла туди. По закінченню читання гість і господар щось обговорювали, я слухала, звісно, мовчки, сидячи збоку.

— А Вам подобаються ці вірші? — спитав мене Старицький.

— Так, — відповіла я. — Вони такі незвичайні!

Обидва Михайли Петровичі розсміялися. Між тим, поезії Лермонтова, Міцкевича і Байрона українською — в тодішні часи могли видатися незвичайними не тільки юній «пансіонерці», але й представникові серйознішої публіки, більш знайомої з літературою. Після цього випадку Старицький, приносячи свої проби, жартома запрошував і мене:

— Чи бажаєте послухати «незвичайні» вірші?

Навесні 1868 року Старицький особливо захопився додатковими перекладами казок Андерсена і з цього приводу втягнув до українського письменства й мене. Тоді я вже була «на волі», бо ще 1866 року закінчила своє навчання; якийсь час я прожила в матері, у Гадячі (в нашій чудовій Драгоманівській садибі!), проте від зими 1867-го я знову жила в Києві, в братовій сім'ї, доповнюючи свою освіту різними мудрими книжками, які тодішня передова дівиця мусила прочитати. Про писательство, признаюся, я в той час зовсім не думала.

Моєю першою літературною працею (навесні 1868-го) була випадкова компіляція якоїсь французької статті, на яку мене скерував брат, він же і прилаштував мій фельєтон до «Петербургских ведомостей». Невимовна була моя радість, коли я побачила свою працю надрукованою і навіть отримала за неї гонорар від редакції «Петербургских ведомостей». Мій тріумф став відомий мешканцям другої половини будинку (Старицькі й Драгоманови в той час винаймали спільно будинок. — Ю. Х.). Але Старицький, зайнятий тоді, як я вже сказала, перекладами казок Андерсена для видання цілої збірки, «напав» на мене, щоб я також спробувала себе в перекладі, ну хоча б того ж таки Андерсена українською мовою. Скільки я не відмовлялася, що не зможу добре зробити це — такою незвичною і важкою здавалася мені подібна праця, — Старицький дуже підбадьорював мене, запевняв, що українська мова рідна мені, що я так добре розмовляю українською. Нарешті, щоб захопити мене цією працею, купив і подавав мені томик в гарній оправі казок Андерсена французькою мовою, запевняючи, що мені значно легше буде перекладати з мови чу-

*Будинок у м. Гадячі, в якому народилися
Михайло Драгоманов і Олена Пчілка.*

*Михайло Драгоманов.
Кінець 1860-х років.*

жої, аніж я спробувала б перекладати з російської. Дві казки, нарешті перекладені мною з подарованої книжки, викликали в Михайла Петровича захват. Згодом я переконалася: якщо Старицькому подобалося чийсь письмо, то завжди подобалося надзвичайно! Це можна пояснити як натурою його, що захоплювалася, так і пристрасним його бажанням збільшити коло українських письменників».

Згодом вони удвох переклали з російської повість Л. Котелянського «Чиншовики». На жаль, десять казок Андерсена українською мовою з-під пера Олени Пчілки загубилися по дорозі до Києва, а «Чиншовиків» конфіскувала австрійська жандармерія, забравши рукопис з рук Івана Франка, якому перекладачі довірили публікацію. Рукопис вважали втраченим, але нещодавно українських «Чиншовиків» виявила дослідниця Валентина Іскорко-Гнатенко у фонді Івана Франка у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ.

Усе життя Олена Пчілка і Михайло Старицький радилися одне з одним. Навіть більше: онука Старицького Орися була хрещеницею Ольги Петрівни...

«...Ще у 65-му році були надруковані в галицькій «Правді» перші українські переклади Старицького сербських дум, за іншими згаданими працями переклади сербських дум Старицький залишив, події ж, котрі поживали увагу й симпатії до братів слов'ян, знову навертають Старицького до перекладу сербських дум. Якось узимку 75 — 76 років Михайло Петрович, що завше шукав дружньої поради, приніс показати Драгоманову вже цілий зошит своїх перекладів сербських дум, наготовлений для цензури. Я також була присутня під час читання, але вже не в якості мовчазної слухачки, а будучи приятельськи знайомою з автором, наважувалася робити свої зауваги щодо перекладу.

Старицькому мої зауваження видалися вартими уваги і настільки, що він лишив мені зошит перекладів для уважнішого перегляду з правом робити помітки в зошиті. Сталося так, що мої помітки, — втім не дуже численні, — усі були прийняті Михайлом Петровичем. Відтоді — без похвальби можу це сказати — він дуже довірливо сприймав мої поради: не раз казав, мовляв, саме я можу з належною увагою поставитися до праці і подати належну раду, — саме тому Старицький до кінця життя, якщо випадала нагода, показував мені свої начерки і навіть серйозні твори, а я не пам'ятаю випадку, коли б він відмовився внести мою поправку до вірша чи навіть частини плану.

Звісно, це легко пояснити нашим однодумством в основних зацікавленнях, а також тим, що стосовно наших літературних завдань, прийомів і мови ми також були співниками.

Щодо української мови, то ще одна обставина обумовила єднання наших поглядів, знань і їхнього застосування в літературній праці: наше, так би мовити, органічне знайомство з українською мовою — те, яке накопичується з дитинства і яке засноване на природному, однаково близькому для нас наріччі лівобережному, бо і Старицький і я були родом з Полтавщини, але за волею долі ми близько зжилися також з наріччям правобережним, Старицький живучи на Поділлі (у купленому маєтку в селі Кордишівці), а я — на Волині. Ми обоє зраділи, зустрівши, наперекір поверховим розмовам, і на правобережжі ту саму прекрасну українську мову з деякими незначними діалектичними відмінностями; старі форми, котрі ще збереглися на правому березі Дніпра (і яких уже не стрінеш у мові полтавського люду), навіть подобалися нам. Отже, й

виходило, що в той час, як при читанні творів Старицького деякі земляки-полтавці знаходили дивними, новими для свого слуха, введені ним подільські слова, — мене вони не дивували, я навіть частенько натомість полтавського пропонувала Михайлові Петровичу волинський вираз, якщо той краще вкладався у вірш (або просто тому, що він мені більше подобався). Старицький охоче приймав такі «волинізми», кажучи: «Так, так, чудесно! Так говорять і в нас на Поділлі». Такими були основи нашого літературного єднання. Додам, що в нас були однакові думки про задачі українського літератора. Обоє ми бачили цю задачу в розширенні рамок нашої літератури за змістом, ми обоє були за той принцип щодо форми, який багато хто зневажливо називав «ковальством» і який ми вважали законним і навіть необхідним».

«... На початку 80-х років вийшли мої «Переклади з Гоголя», де я виклала у передмові всі свої «ковальські» принципи і погляди, якими я хотіла поділитися з усіма, хто займається перекладами на українську, і «Українським дітям», де були переклади Лермонтовського «Мцирі» та інших віршів. Критика прийняла мої переклади так само, як і праці Старицького: казали, що Гоголя мені краще не чіпати, вказували у мене на «ковані» слова, і цього вже було досить для різкого засудження. Такі слова, як «зрадливий», «турботний», ставилися мені в тяжку провину, при цьому критики з розгону і за власним невіглаством приписували моїй «ковці» і слова народні, які для критиків були в новинку (наприклад, «струмок», «змарнілий», «збагнути»...).

Не скажу, що таке ставлення критики окрилювало, було боляче і гірко!..»

«...Узимку 81— 82 років ми знову зустрілися в Києві як осілі в ньому жителі: Старицькі переїхали на зиму з Поділля до Києва за власними міркуваннями, я з Волині — для навчання старших дітей. Ми бачилися часто, тим паче, що до цього часу відноситься інтенсивне заняття російсько-українським словником, затіяним особою від «великого» словника, українсько-російського, над яким багато років (уривками і ми) працювали впродовж, мабуть, кількох десятиліть; словник російсько-малоросійський, як підручник для перекладачів, вирішили зробити швидко і не мудруючи лукаво, причому незалежно від будь-яких академій.

Думка ця, що виникла в нашому тісному гурті, дуже займала Старицького і мене, але особливо енергійно узявся за це М. Ф. Комаров, котрий озброїв себе і нас усілякими словниками, джерелами і взагалі усім тим матеріалом, за допомогою якого мав виникнути російсько-український словник. Крім нас, головних учасників, — Комарова з дружиною, Старицького і мене, — у складанні словника брали участь ще деякі особи: Лук'янов, Сукачов, — не рахуючи випадкових учасників, що заходили зрідка. Збиралися «словарювати» або в Комарових, або в Старицьких, або в мене. Славні то були зібрання! Хоча і траплялися запеклі суперечки, немов у якійсь академічній комісії, — проте загалом приємно згадати наші вправи, яким ми віддавалися щиросердно. Нам видавалося, що словник має таке велике практичне значення! (Згодом Комаров видав його, доклавши ще багато власної праці.)

Тоді ж Старицький оголосив про видання великого альманаху «Рада». Знову ж таки само по собі вийшло, що я стала помічницею Старицького в цій справі: раніш, влітку 1881 року, ми удвох подавали прошеніє про дозвіл видавати в Києві журнал «Рада», але отримали відповідь, що «ходатайство не подлежит удовлетворению». На вихід же альманаху лишалися надії. Ми отримували рукописи, масу віршів і дрібних творів, які треба було розібрати, і т. п. Старицький і я зійшлися на думці, що навіть не дуже вдалі твори авторів-початків варто помістити з деякими необхідними правками».

Саме в «Раді» письменниця надрукувала свою оригінальну поему «Козачка Олена», яка була помічена літературною критикою. Твір про вічні проблеми: кохання, зраду, прощення, любов до ближнього, материнський обов'язок. За два роки по тому Олена Пчілка спромоглася на поетичну збірку «Думки-мережанки», разом з галичанкою Наталею Кобринською підготувала альманах «Перший вінок» — суто жіноче видання.

Відтоді Олена Пчілка — помітна постать у літературному житті як Наддніпрянщини, так і Галичини. Крім власних поезій, зокрема і для дітей, вона перекладає і переспівує на українську твори Гете, Гайне, Гюго, Прюдома, Словацького, Сирокомлі, Сватоплука Чеха, Овідія, Пушкіна, Лермонтова, Фета, Тютчева, Надсона. У Київському літературно-артистичному товаристві пропагує творчість українських (Кот-

ляревського, Шевченка, Стороженка, Кропивницького), польських, російських митців, у Полтаві бере активну участь у відкритті першого пам'ятника українському письменникові Іванові Котляревському.

Високо поцінував Іван Франко прозовий доробок Олени Пчілки. «Ви перші і, як кажу, поки що одні тільки можете нам дати широкий роман на тлі соціально-політичних змагань і борб тої зароджуючоїся української інтелігенції, котрої такі живі зразки видно і в «Світлі [добра і любові]», і в «Чаді».

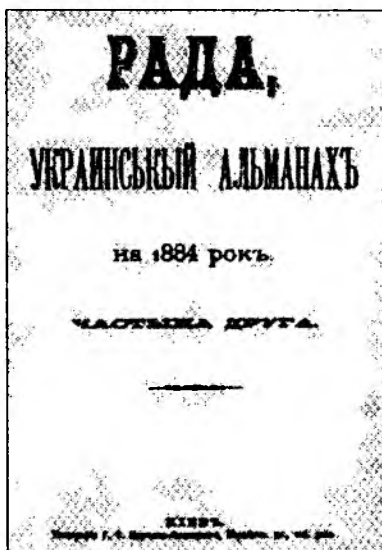
Оповідання письменниці «Півтора оселедця» перейняте тонкою іронією-сарказмом щодо начальства і добротою-співчуттям до сільської вчительки та повагою до кмітливих дітей. У «Товаришках» піднято актуальне на той час питання жіночої емансипації.

Комедію «Світова річ», досить популярну свого часу, грали кращі українські актори — Заньковецька, Кропивницький, Саксаганський, Ліницька.

Дуже жваво написано Оленою Пчілкою мемуари-спогади, тут далася взнаки суто жіноча риса — систематизація і спостережливість у веденні щоденних записів. Таким чином з'явилися спогади про Михайла Старицького («Киевская старина», 1904), Марка Кропивницького (1910), Миколу Лисенка (видавництво «Час», 1914) і, на прохання Михайла Грушевського, про Михайла Драгоманова (журнал «Україна», 1926).

Олена Пчілка відома як видавець часописів «Рідний край» і «Молода Україна» (тут вона виявила себе талановитою дитячою письменницею, і нині її віршики, казки, байки радують нашу малечу).

Не випадково обрала і назву часопису. Про її стосунки з творчою молоддю красномовлять слова: «Так, у 1890-ті роки визначилися наші літературні нащадки: у Києві підібрався цілий гурток молодих письменників українських: крім Людмили Старицької, в ньому були — Михайло Обачний [син Михайло Косач. — Ю. Х.], Самійленко, Славинський, Стешенко, Тимченко, Леся Українка та інші. Влаштовувалися маленькі літературні зібрання, на яких молоді автори читали свої твори — переклади й оригінальні спроби. Старицький, Кониський, я й декотрі представники старшого покоління бували також на цих читаннях. Треба сказати правду, ми до них і вони до нас ставилися з однаковою повагою. Вони нас запрошували, і ми радо йшли

*Альманах «Рада»,
який Олена Пчілка упорядкувала
разом з Михайлом Старицьким.*

до них. Не дивлячись на те, що вони могли піти далі за нас, могли бути й талановитіші за старших, ми не дивилися на них як на «суперників», котрі, мовляв, «підвернуть нас під корито», а щиро раділи їхнім успіхам і намагалися всіляко їх підтримати. При цьому Старицький казав: «Отже ж таки дожили ми, що є в нас наслідники — справа наша не пропала!» Ті принципи, які він провадив [і Олена Пчілка. — Ю.Х.] у літературі, за які стільки тернів і «ганьби» упало на його голову, були абсолютно спокійно прийняті новими літераторами: вони перекладали Данте, Гайне, Гюго, Аду Негрі, Надсона — і вже ніхто зі своїх людей не говорив їм, що такі автори «поки що не потрібні» народові; вони брали не лише пісенний склад вірша, а вживали різноманітні форми: гекзаметр, сонет, рондо, даючи часом куплетові найвишуканіше розташування, знамените «ковальство» зовсім перестало бути городнім опудалом і надбало у творах молодих широке право громадянства.

«Подивіться, — бувало казав мені Старицький, — всі наші слова, за які нас так сварили, нині пішли у вжиток: мрія, темрява, сутінь, привабливий, знадливий і тому подібні. Так, їм, молодим, краще тепер — стежка протоптана... Ну, і слава Богу!»

По смерті сина, чоловіка, доньки, друзів-однодумців, Миколи Лисенка і Михайла Коцюбинського Олена Пчілка переїздить на свою малу батьківщину — до Гадяча, одначе і там не полишає громадської і видавничої діяльності.

За доби Української Центральної Ради і Української Народної Республіки Олена Пчілка редагує газету Гадяцького повітового земства. Коли в липні 1917 року педагогічні ради чоловічої і жіночої гімназій Гадяча незначною більшістю голосів, але все ж таки відхилили проект українізації гімназій, газета надрукувала на цю тему дев'ять критичних статей, чотири з яких належали перу редактора Олени Пчілки. Письменниця поділила тих гімназійних учителів, що виступили проти української мови навчання, на три категорії: «чужинців», «перевертнів», «лінькуватих» учителів, що звикли працювати по відомих їм «учебниках», а тут, на тобі, добирай нові книжки».

Активна позиція Олени Пчілки була «відзначена» зайшлою більшовицькою владою, і покарання не забарилося. 1919 року її заарештовують і женуть до ЧК на допити. Як розповідав мені автор книжки «Леся Українка» літературознавець Анатоль Костенко, працюючи над книжкою, він ще застав у живих очевидця, що бачив, як похилого віку знану письменницю прив'язали до коня чекіста і таким робом гнали курним шляхом... Чим не «татарщина»?

Лише 1924 року Всеукраїнська Академія наук виклопотала від уряду персональну пенсію для Олени Пчілки, обрала її членом-кореспондентом, і письменниця повернулася до Києва, де продовжила творчу працю. Ще вона встигла надиктувати Теофану Черкаському, представникові харківського видавництва «Рух» у Києві (заарештованому 1931 року і згодом розстріляному), свою біографію, яка разом з низкою оповідань побачила світ за її життя, а 4 жовтня 1930 року письменниці не стало...

Поховали Олену Пчілку на Байковому кладовищі поряд із чоловіком Петром Антоновичем Косачем, сином Михайлом Косачем, донькою Лесею Українкою. Зберігся на київській Лук'янівці будинок, де провела останні дні Олена Пчілка, є на ньому і меморіальна дошка, але потребує він сталого догляду й уваги з боку міської влади.

Олена Пчілка була не тільки талановитою письменницею і громадською діячкою, а й також талановитим педагогом, винятковою ви-

Ольга (Олена Пчілка)
і Петро Косачі
з дітьми Оксаною,
Ізидорою і Миколою
в луцькому помешканні.
1890 рік.

хователькою власних дітей, а їх було шестеро і з усіх вийшли люди. Це тепер навіть важко уявити, особливо нам, міщукам. Виховати шістьох, не будучи лише хатньою господаркою, беручи активну участь у громадському і літературному житті, не маючи особливих статків та й охоти для утримання бонн, гувернерів тощо! Знаємо, що старших дітей Михайла і Лесю Ольга Петрівна навчала сама, вдома, — поки могла дати їм необхідні знання. Чим це було викликано? Ситуацією русифікованого міста, якими були Звягель, Луцьк, Київ.

Серед інтелігенції Києва вживали українську мову лише кілька родин: Лисенки, Старицькі, Косачі, ще дві-три сім'ї. У найпрогресивнішій на той час київській жіночій гімназії Людмили Ващенко-Захарченко, куди ходили доньки Михайла Старицького, викладали історію французької революції, та ні слова — про декабристів або народників, не кажучи вже про історію рідного краю. Мова і література — російська, іноземні, античні, — крім української. На уроках рукоділля — ні слова про українську народну вишивку, в якій так кохалася Ольга Петрівна, що видала про неї цілу книжку під назвою «Український орнамент», а згодом — «Українські узорі».

*Леся Українка
і Михайло Косач.
1890 рік.*

Отож, мати мусила протистояти навалі русифікації, оберігати свою культуру, давати її початки своїм дітям. Що і зробила вельми успішно.

Було це важко, дуже важко, можна собі уявити... Але глибинна національна свідомість, звання української письменниці зобов'язували її до стоїчної героїчної терплячості. У спогаді про Михайла Старицького Олена Пчілка згадувала: «Не раз з'являлася в хвилину відчаю думка: чи не кинути українське письменство? Бог із ним! Але хвилина відчаю минала і знову оживала віра в справу української літератури, оживала незнищенна любов до неї».

Чоловіком Ольги Петрівни став Петро Антонович Косач, член Київської Громади, а по службі — голова з'їзду мирових посередників Новоград-Волинського повіту. Про старшого сина Михайла, названого на честь дядька Михайла Драгоманова, мова піде далі. Дочка Лариса (Леся) Косач — велика українська письменниця Леся Українка, гордість нашої нації. Ольга Косач-Кривинюк — лікарка, літературознавець, видавець, укладачка ґрунтовної праці «Леся Українка: Хронологія життя і творчости» обсягом близько тисячі сторінок. Оксана

Косач-Шимановська — музикант, викладала французьку мову. Микола Косач закінчив Київський політехнічний інститут, працював на відповідальній посаді у Ковельському земстві, брав участь у революційному русі, був кандидатом до польського Сейму. Ізидора Косач-Борисова — дипломований агроном, політв'язень сталінських концтаборів, на еміграції в США 1970 року видала книжку, яку підготувала сестра Ольга, «Леся Українка: Хронологія життя і творчости».

Чимало цікавого дізнаємося з листування Ольги Петрівни із сином-студентом — Михайлом Петровичем Косачем, 1869 року народження.

На відстані, тактовно і мудро, мати скеровує життя сина, напучує його, радить, турбується про нього, висилає книжки, гроші на прожиття, потрібні речі.

Про Лесю Українку, другу дитину Косачів, ми знаємо багато. Значно менше або й зовсім не знає широкий загал про первістка Михайла. А був він людиною небуденною. І ліриком, і фізиком!

Початкову освіту Михайло і Леся здобули з материнських рук і вуст. Офіційну освіту Михайло почав з п'ятого класу Хелмської класичної гімназії, яку закінчив із срібною медаллю. Без гімназійного свідоцтва він не міг здобути вищої освіти. Від 1888 року Михайло — студент математичного відділення фізико-математичного факультету Київського університету, а з 1891 року навчається у Дерптському (Тартуському) університеті. Водночас захоплюється літературою (друкує в галицьких часописах новели під псевдонімом Михайло Обачний), а також фотографуванням і етнографією. Захищає дисертацію з фізики і викладає її та математику у тартуській жіночій гімназії. Мав низку технічних винаходів, брав участь у роботі української громади в Тарту. Мріяв повернутися в Україну і, коли така нагода наспіла, перевівся до Харківського університету приват-доцентом кафедри фізики і метеорології. Тут розквітнув його талант як організатора. Михайло Косач фактично став засновником метеорологічної служби на Харківщині. Але нагла смерть від дизентерії на 35-му році життя перекреслила багато творчих намірів і трагічно вдарила всю родину Косачів...

Саме старшому синові сповідувалася мати, він був наче її духівником. Це добре видно з листів Олени Пчілки до Михайла. Вона дуже

відверта із сином. Епістолярний жанр особливо придатний для розкриття суто людських рис. Художня творчість — це узагальнення, типізація характерів, певною мірою — абстрагування. І тільки з листів письменниці постає її вдача — турботлива материнська, але ненав'язлива, без диктаторства і категоричності, які намагалися приписати Олені Пчілці деякі літературознавці, маючи на увазі стосунки з донькою Лесею.

Наведу кілька уривків з листів Олени Пчілки до Михайла Косача і мої коментарі до них.

1888 рік. «Люба Мачино! Посилаю тобі трубку, зубочистку і Кольцова. Дивись, чисться, **читай!**»

1889 рік. «Добре було б, якби ти написав свою картинку про Святий вечір у моряка на морі, що ти надумав собі... [Ольга Петрівна починає радити, як писати, але, ніби схаменувшись, додає. — Ю. Х.] Врешті, не хотіла б тебе збивати. Той, хто пише, завше краще може...»

1890 рік. «Святий вечір на морі» [новела Косача-Обачного вийшла друком під назвою «Різдво під Хрестом Полудневим». — Ю. Х.] — славненька штучка, по думці й настрою, але трохи розтягнена була, і в ній було напутано трохи (колядувати не ходять і не їздять на Святий вечір, себто перед Різдвом, а тільки вже на саме Різдво). Се я справила, так що вийшло добре все! Хоть справила дуже мало, бо вважаю, що справлять можна в чужому тільки **дуже мало**, — інакше нема рації».

Ольга Петрівна влаштовувала в Колодяжному мистецькі вечори, зокрема на Шевченківське свято закликала і сусідів, маючи водночас піклуватися про добробут п'ятьох дітей... З листа до Михайла: «Потім казали вірші Пуц, Марися, Укусок, Кох [пестливі назви менших дітей. — Ю. Х.]. Ми з Лесею склали чудесний для фортепіано quad libet [веселу імпровізацію. — Ю. Х.] із самих волинських пісень». Отож, знаходила час навчити дітей читати вірші, розучити фортепіанну п'єсу. Все це — **виховання**, домашнє, материнське, з любов'ю і без поспіху. Бувала Ольга Петрівна і гнівливою, коли мала на те підстави. «Маю я аж два октябрських номери «Зорі», де моя «За правдою» (оповідання). Звісно, рада, що рукопис не пропала; але що за свинство поробили бичиська! Попереміняли багато слів: замість крамничка — склепик, замість постереження — обсервації, замість довгообразий — протяглий вид і т. д. Але се хоч синоніми

Ольга Косач
(у заміжжі — Кривинюк).
1890-ті роки.

(хоть і незграбні), а то в інших місцях позаміняли мої вирази такими, котрі зовсім інше значать... У мене було: підійшли зважливо, вони переправили: поважно, у мене: під дверима щось шархнуло (значить, тихо), вони справляють: шарахнуло (ніби гримнуло). Оце пишу, щоб не сміли далі перероблять, та так неуміло, але чи послухаються оті свині? В їх монастирі — їх і устав, покоряйся, бо інакше й зовсім лежатиме недруковане!»

Ольга Петрівна підтримувала Лесю Українку і морально, і матеріально, і фізично. Їздила з нею на численні операції до Відня, Берліна. Пише Михайлові: «Лесі скільки місяців треба посилати по 80 рублів (бо німкені — 50 руб., та на свій розход, та Леся бере лекції англійської й італійської мови; я не могла одмовити їй в сему, бо тільки ж вона й **«жива» тією всякою словесністю**)».

Відомий лист, друкований і цитований, але не можу його не навести: «Так, я настояща Ніобей. Котре доростає — помирає. З Ніобеею тільки діло було краще, бо і діти її покаменіли на смерть, і вона сама закам'яла, нічого не почувавши. А з нами інакше! Леся тер-

пить, тобто мовчить і думає, що я не бачу її мук всякого рода, що я навіть не чую, а єї стан фізичний лучче бачу, ніж вона сама. Вона, може, ще трохи надіється на вилічення, а я не надіюсь ні крихти, — всі ці паліативи — це одна мана і скорботна процедура, довга, марудна, тягнуча жили і з слабкої, і з цілої сім'ї».

Скаржитись синові, виповідає суто жіноче, найпотаємніше — у листі перед від'їздом із Луцька до Відня разом з Лесею, якій мали робити ортопедичний протез. Ольга Петрівна ображена на свого чоловіка, що останнього вечора перед їхнім від'їздом поїхав до клубу грати у віст.

«Не брани мене!» — мовив повернувшись. Невже він боявся, що я, як торговка, накинусь? Як мало він до сеї пори знає мене! Власне, найтяжчі образи ховаю **найглибше**».

Ось вона, горда душа Олени Пчілки.

Незламність вдачі Олени Пчілки засвідчив і літературознавець Петро Одарченко, її земляк. У спогадах «Олена Пчілка і молодь» він писав: «Увечорі 11 березня 1920 року в гімназіях Гадяча відбувалося Шевченківське свято. На початку свята ніяких представників влади не було в залі. А тому все йшло без усяких перешкод. Після «Заповіту» струнний оркестр виконав національний гімн. На сцені стояв великий бюст Шевченка, огорнутий жовто-блакитним прапором. Доповідач почав свою промову. І в цей час в залу увійшли працівники влади. Розпорядник вечора непомітно загорнув одну сторону прапора, щоб видно було тільки один колір. Але, побачивши це, до сцени підійшла Олена Пчілка і розгорнула прапор так, щоб обидва кольори були видні. Більшовицький комісар Крамаренко, побачивши розгорнутий шовковий жовто-блакитний прапор, вибіг на сцену, зірвав прапор, став його шматувати й несамовито кричати: «Петлюрівщина! Контрреволюція!» Тоді до сцени підійшла Олена Пчілка, високо підняла руку і голосно гукнула: «Ганьба Крамаренкові! Ганьба Крамаренкові!» І вся зала, як грім, загула: «Ганьба Крамаренкові!» І вмить на грудях хлопців і дівчат зацвіли жовто-блакитні бантики й тризуб, які перед тим з обережності були сховані в кишенях».

Людмила
Ст_врицьк-Черняхівс_{ал}в

Лицарка честі і праці

Чотири різні епохи в історії України судилося пережити письменниці. Часи імперської реакції щодо українства за Емським актом 1876 року, коли не тільки слово, а і правопис український було зневажено; дев'ятилітню віддушину 1905—1914 років з піднесенням як художньої літератури, так і публіцистики, з'явою газет і журналів питоною мовою, — і знову заборони у зв'язку з початком Першої світової війни; період найвищого злету національного духу за УНР і ще десять років відносної свободи у творчості, фундуєний процес українізації, що його мусили терпіти більшовики; і четверту — найстрашнішу, найнелюдськішу епоху тридцятих — початку сорокових ХХ століття, коли Сталін з поплічниками заходилися формувати «єдиний советский народ», котрий мав потом і кров'ю задовольнити гегемоністські апетити кремлівських ідеологів світової революції.

За такого історичного відтинку часу багато хто з інтелігенції міняв свою личину, линяв, скидав шкіру, прибирав нової, «співзвучної», аби вписатися у новий формат, легковажачи власними переконаннями, затиснувши власне сумління — аби будь-якою ціною вижити...

На тлі цих людських метаморфоз та еквілібристики життя і творчість Людмили Старицької-Черняхівської особливо імпонують своєю сталістю переконань, вірністю одного разу обраній історичній тематиці, непристосовництвом до перемінних вітрів. Недарма ж на показовому «процесі СБУ» у Харківській опері Людмила Михайлівна виглядала анахронізмом — з лорнеткою у правиці, дивачкою — у сповнених гідності відповідях без запобігання перед «лицем пролетарського суду».

Народилася майбутня письменниця в Києві, у старовинній козацько-шляхетській родині 29 серпня 1868 року. Батько — відомий літератор і громадський діяч Михайло Петрович Старицький, мати —

Софія Віталіївна (в дівоцтві — Лисенко), рідна сестра ушанованого музики Миколи Лисенка.

Рід Старицьких, за родинними переказами, брав початок від Рюриковичів; князь Старицький утік від нещадної руки московського царя Івана Грозного разом з князем Курбським і одразу пристав до запорозьких козаків.

Старицькі були серед як козацької старшини, так і українського духовництва. Прапрапрадід Михайла Петровича ходив у сотниках Полтавського полку, прадід Василь — у миргородських полкових хорунжих і обозних, з 1787 року — в прем'єр-майорах царської армії, інший Старицький — Григорій — значився 1767 р. полтавським хорунжим. Лука Семенович Старицький був полтавським протопопом протягом 1665 — 1671 років; а в юридичному документі XVIII ст. «Права, за якими судиться малоросійський народ» зустрічаємо підпис Києво-Печерської лаври соборного старця ієромонаха архімандрита Варнави Старицького. На жаль, цей визначний документ пролежав у канцеляріях імператриці Єлизавети, її наступниці Катерини, але так і не був затверджений «высочайшей рукою», бо суперечив великодержавним російським принципам...

З кінця XVIII ст. Старицькі — переважно військові. Дід Михайла Петровича Іван Васильович вийшов у відставку в чині поручника, маючи 19 кріпосних душ; батько Петро Іванович Старицький служив у кавалерії, брав участь у військових походах 1828—1831 років, вийшов у відставку в чині ротмістра. Двоюрідний чи троюрідний дядько Михайла Старицького, військовий, Дмитро Михайлович Старицький, лишив по собі слід як автор п'єси про останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського.

По материнській лінії одним з пращурів був сподвижник Богдана Хмельницького козацький полковник Лисенко-Вовгура.

...Далєбі, кобзу та бандуру перебрав Михайло Старицький з рук козацьких і став співцем героїчного періоду в нашій історії. Цей інструментарій перебере в нього і середульша донька — Людмила. Вона перейняла майже всі татові таланти і його активну людяну вдачу, вболівання за справи мистецькі й громадські.

На формування світогляду майбутньої письменниці вирішальний вплив мали родинне оточення, мистецька обстановка в сім'ї дворянина, що першим порушив традицію предків — служити у війську.

У господі Старицьких завсідниками були Михайло Драгоманов (і доньку Людмилу названо на честь хрещеної матері — дружини Михайла Драгоманова Людмили), Павло Житецький, Павло Чубинський, Володимир Антонович, Олександр і Софія Русови, Тадей Рильський, Олександр Кониський, звісно Микола Лисенко, Косачі та інші відомі діячі Київської Громади.

Рідної мови дітей у зрусифікованому Києві навчали батько й мати. Як непросто було це робити в міщансько-дворянському середовищі, видно хоча б із вірша Михайла Старицького «Марусі», де він звертається до старшої доньки:

Не плач, моя доле кохана,
Шануй оченята-зірки:
Тебе оганьбила догана.
Образили пані бридкі;

Із тебе сміялися знову
На гулянці майській в гаю, —
За одіж селянську, крайову,
За мову питому твою...

Як зазначає Людмила Михайлівна у спогадах, вона в таких випадках не плакала, а затято мовчала, тамуючи ненависть до насмішників і гнобителів. Всяка насильницька дія викликає, як відомо, протидію. Під наглядом Миколи Віталійовича Лисенка дівчинка писала «українські диктовки» з повістей Нечуя-Левицького і брала в дядька перші уроки гри на фортепіано. А під час літніх вакацій поринала в сільську стихію рідної мови, пісень, жартів, народних обрядів... Родина літувала на Поділлі, де мала власний маєток.

Перші п'єски в дитинстві Людмила писала під впливом батька-драматурга і навколишньої театральної атмосфери; героями виводила казкових королів і королівен, злих чаклунок і добрих духів. Ці п'єси сестри Старицькі виставляли на домашній сцені. Ще в пансіоні почала писати оповідання, які мали успіх серед колеганок. А навчалася Людмила в київській приватній гімназії Людмили Миколаївни Ващенко-Захарченко. Програми для гімназії переглядали-

ся і затверджувалися попечителем Київського навчального округу і Міністерством освіти Російської імперії, тому навіть найпоступівіші приватні навчальні заклади, так само і ця гімназія, хибували на офіційну мораль і великодержавний шовінізм. У курсі історії, що там викладався, було все, крім правдивої історії України. Отже, все те, чого не мала у гімназії, Людмила діставала з рук і розуму своїх батьків та їхніх друзів. Але гімназистки чинили й опір казенній атмосфері, про що свідчить їхній рукописний журнал, до якого Старицька написала повість «За Україну» і сатиричні вірші про директрису та її чоловіка.

Великий вплив на формування Людмили Старицької мали знайомство, дружба і співпраця Михайла Петровича з такими корифеями театру, як Марко Кропивницький, Микола Садовський, Марія Заньковецька, Іван Карпенко-Карий, Панас Саксаганський, Марія Садовська-Барілотті, Ганна Затиркевич. Старицький, як відомо, очолив

Старицькі і Лисенки.

Сидять зліва направо: Ольга Антонівна Лисенко, Михайло Петрович Старицький, Ольга Єреміївна Лисенко, Віталій Романович Лисенко, Софія Віталіївна Старицька (у дівочтві — Лисенко). Стоять: Андрій Віталійович та Микола Віталійович Лисенки. 1870-ті роки.

*Людмила Старицька.
1880-ті роки.*

українську театральну трупу, узяв усі витрати й організаційні клопоти на себе. Продавши маєток у селі Карпівці, фінансував також і видання альманаху «Рада». Мало не щодня юна Людмила бачила цих людей, переймалася їхніми radoщами і болями, успіхом і невдачами, їхнім творчим запалом. Батько брав її на гастролі поза межі Києва.

На превеликий жаль, навесні 1885 року стався розрив — не з ідеологічних розходжень, а, вірогідніше, на ґрунті амбітних емоцій — між Старицьким і Кропивницьким; гурт корифеїв українського театру розпався. Старицький зазнав нищівного матеріального краху, з якого не зміг виборсатися до кінця життя. Людмила змушена була заробляти собі на хліб. Ще навчаючись у восьмому класі гімназії, вона дає приватні уроки. Тоді ж пише першу «дорослу» п'єсу, яку виставляє аматорський театральний гурток. Газета «Московский листок» уперше друкує її оповідання.

Десь на цей час припадає Людмилине зближення з Ларисою Косач. Дівчата заприятельяться на все життя, згодом Старицька напише спогади про товаришку «Хвилини життя Лесі Українки» (1913), дуже жваві, зримі, — з них не один біограф великої поетеси черпатиме цікаві по-

дробичі. Саме з Лесею, її старшим братом Михайлом Косачем, Володимиром Самійленком, Євгеном Тимченком, Олександром Судовицькою (літературний псевдонім — Грицько Григоренко), Маргаритою Комаровою, Максимом Славинським, Іваном Стешенком, Олександром Черняхівським — своїм майбутнім чоловіком — Людмила Старицька складе гурток передової молоді, названий «Плеядою». Програму товариства наведено у відомому листі Лесі Українки до брата Михайла, датованому 8—10 грудня 1889 року, де поетеса подає і список тих авторів у світовій літературі, яких мають перекласти українською мовою «плеядівці». Удень кожний навчається або заробляє насути і уперто працює над перекладами, а вечорами збираються в молодих Косачів на вулиці Тарасівській, у старших Лисенків на Рейтарській, або в Старицьких, котрі ніяк не могли нагріти собі місця і кочували з одної київської вулиці на іншу. П'ють чай з тістечками, музикують, хлопці фехтують на рапірах у садочку; прибуває старше покоління: Михайло Старицький, Микола Лисенко, Олена Пчілка, Олександр Кониський, — і починаються літературні й політичні суперечки, які закінчуються тим, що молодь бере до рук олівці, хтось кидає одне слівце, наприклад «хмара», і кожне мусить написати новелу на цю тему. Вже аж по півночі твори зачитують, обговорюють, автор кращого з них отримує приз. Весело, гамірно, натхненно...

«Жива могила» Людмили Старицької — власне перший значний (принаймні за обсягом) твір, надрукований 1889 року у журналі «Киевская старина». Авторка визначила жанр як українську легенду. Справді, все в ній дихає старосвітськими переказами про Хмельниччину та лихі шляхтянські наїзди на маєтки один одного... в даному випадку пана Жмайла на пана Громику. Ворожнеча родів передається у спадок, аж поки їхні діти покохалися, врешті це український варіант шекспірівських Ромео і Джульєтти, і якщо батько молодого ладний іти на примирення, то батько молодої стоїть на старих засадах. І Роман та Дарина клянуться у взаємному вічному коханні попри обставини. Далі татусь дівчини оголошує військовий похід, по якому Дарина має дістатися найхоробрішому козакові. Саме таким виявляється Роман. Легенда переплітається з народною казкою. Старий Жмайло не дотримує слова, навіть більше, спричиняється до загибелі молодого Громики. Дарина замурується з тінню коханого в степовій мо-

гилі, яка розкриває свою таємницю, коли нікого нема поблизу. У принципі — досить поширений сюжет. Але вже в ньому молода письменниця виявила хист тримати читача в напрузі і цікавості до описаних подій, знання старих звичаїв і забобонів, віру у всепоглинаючу силу кохання.

У «Мрії» постає проблема жіночої емансипації, яка не тільки в XIX столітті, а здавна хвилює «слабку половину» людства — ще від часів кривавого Нерона і перших християнок, часів боротьби так званих варварських народів з римськими завойовниками, до матері славного Гете, яка вигодувала і виростила духовного велета. Жінка — родоначальниця, вихователька, патріотка, борець за правду, і славу жінці співає авторка в оповіданні.

Продовжуючи традиції «Плеяди», Людмила перекладає з Гайне і Лермонтова, співпрацює з галицькими часописами, зокрема із «Зорею» (саме тут надруковано «Мрію»), дитячим часописом «Дзвінок», літературно-політично-науковим «Життє і Слово», де публікує драматичну картину «Сапфо» про легендарну античну поетесу. Незважаючи на славу, Сапфо нещаслива в коханні, не має взаємності. Авторка проводить думку про те, що людське щастя — в любові, вона понад усе, понад славу поетки і лаврові вінки. У цій драматичній картині відчуваємо філософічний струмінь, який набере такої потужної сили в п'єсах-поемах товаришки й однодумиці Лесі Українки.

Таким чином, уже в перших творах чітко визначилося історичне спрямування, замилювання героїчною минувиною, в першу чергу — власного народу. Починається інтенсивне творче горіння...

Молода Людмила Старицька сміливо береться до всіх літературних жанрів, навіть найбільшого. Вона почала роман «Перед бурею (історичний роман кінця XVI віку)», друкувала його у львівському журналі «Правда» 1893—1894 років, але не закінчила, хоча вже досить виразно накреслила образи Северина Наливайка, Григорія Лободи, Криштофа Косинського, Кирила Терлецького. Важко оцінити її першу спробу у великому жанрі, бо події в романі тільки-но зав'язалися. Щось зупинило письменницю. Натомість, певно під батьковим впливом, приходить захоплення Хмельниччиною, викликане ретельним студіюванням Михайлом Петровичем і Людмилою Михайлівною історичних джерел і монографій Миколи Костомарова, Володимира

Антоновича (саме йому Старицька присвятила напівжартівливий, але по вінця сповнений поваги панегірик у дусі піітики XVII століття «Вірша просительная»), Олександра Лазаревського, Ореста Левицького, Василя Ключевського і Сергія Соловйова, Дмитра Яворницького, Михайла Владимирського-Буданова, польських істориків Йоахіма Лелевеля, Веспасіана Коховського, Каетана Квятковського та інших. У Людмилиному щоденнику зазначено: «Ми починаємо писати з татом історичні романи». В архіві Михайла Старицького (відділ рукописів Інституту літератури ім. Шевченка НАН України) віднаходимо чернетки-плани розділів великої праці — трилогії «Богдан Хмельницький», деякі з них написано рукою Людмили Михайлівни з правками і примітками Михайла Петровича. Яка ж частка роботи кожного з них у створенні славнозвісної трилогії? Це тема окремої літературознавчої розвідки, пов'язаної з копіткою дослідницькою працею в архівах, і справа майбутнього. Факт, що донька допомагала батькові у створенні великого художнього полотна. Свідчення цьому — лист Михайла Петровича від 16 вересня 1894 року до старшої доньки Марії, котра була тоді актрисою в одному з петербурзьких театрів: «Я попросив (Людмилу. — Ю. Х.) допомогти мені у виконанні зобов'язань перед Пастуховим (редактор «Московского листка». — Ю. Х.): узяв замовлення на роман «Богдан Хмельницький» на дуже вигідних умовах (по сім копійок за рядок і гроші вперед, як тільки вишлю рукопис); отож мені треба було перечитати купу всякої всячини. Пастухов на мене образився, що я не прислав йому оповідання, і ось тільки тепер я романом своїм трохи загладив провину. Тепер щодо роману: я три роки тому пропонував Людї співробітництво в інтересах її існування. Але Людмила Михайлівна, певно, не вірячи в цей прем'єрний заробіток, відхилила мою пропозицію, а мені самому хвороби тяжкі завадили підняти таку працю. Нині, якби не мій роман, то сім'я з голоду пухла б! Садовський не має театрів, вештається маленькими містечками, це авторського гонорару від акту — по п'ятдесят копійок, мої прибутки від Садовського обернулися в ніц, а взимку, певно, дійдуть до мінуса... Отож, з огляду на ці «прелести», я усе ж таки взявся сам, без Людмили, за роман і отримав за перші чотири розділи схвалення, й для наступної посилки приготуємо ще шість; Людя прохала мене написати і їй один... Знову вислали нам двісті

карбованців, нині отримали, тобто і Людя свою відповідну частку, так що три дні тому змогла замовити собі пальто за сорок карбованців. Тепер вона прохає, щоб я відступив їй чотири розділи на місяць, тобто на сто шістдесят карбованців. Я охоче, з радістю поступився їй цією частиною...»

Вже по смерті Михайла Старицького перша частина трилогії, названа «Перед бурею», виходить у Львові окремою книжкою, згодом за назвою «Сотник Богдан Хмельницький» її друкують у Чернівцях; в обох випадках автори — Михайло і Людмила Старицькі.

Не аналізуватиму докладно трилогію, лишень зазначу, що драму «Богдан Хмельницький» Михайло Старицький створив ще 1887 року і понад десятиліття пробивав у цензурі її постановку на сцені. Прозова трилогія під однойменною назвою розвивала тему і була відповіддю-противагою нашумілому тоді романові польського письменника Генріка Сенкевича «Огнем і мечем». Одразу ж по з'яві роману на нього відгукнувся Володимир Антонович у п'ятій книзі «Киевской старины» за 1884 рік. Критика «Огнем і мечем» з боку українського історика була нищівна. За автором роману, писав Антонович, населення України до появи на її території польської шляхти промишляло виключно грабіжництвом і розбоями. Але ж відомо ще з часів Геродота, що люд Подніпров'я жив із обробітку землі власними руками, а з цього мали зиск уже і кочові скіфи, і візантійці, і монголи... Романіст називає українських чабанів і рибалок дикунами, що не мають ні звичаїв, ні вірувань. Але ж усяка хоч трохи обізнана з історією людина знає, що в Україні споконвіку існували й чабанські, й рибальські цехи, які мали певний статут, правила співіснування і розподілу праці й прибутків.

З особливою відразою, явно гіперболізуючи, Генрік Сенкевич показує особу Богдана Хмельницького. Хоробрістю гетьман і його сподвижники нібито завдячують виключно впливові горілки... Щоправда, саркастично зазначив Антонович, уся відмінність культурної пиятики від дикунської полягає в тім, що високородна шляхта в романі п'є вино, мед, наливку й горілку очищену, козаки й холопи мусять задовольнятися неочищеною.

Отож, перед українськими романістами, батьком і донькою Старицькими, постало завдання показати Хмельниччину з української точки зору. Богдан Хмельницький на відміну від попередніх геть-

манів чи не єдиний, хто дбав про народ у всій його купності. Він був державний муж, а Хмельниччина — це не виплід ображеного гонору майбутнього гетьмана, зачепленого шляхтичем Чаплинським, як висвітлив її причини Сенкевич в «Огнем і мечем», — коріння всенародного повстання значно глибші й давніші. У цій історії з наскоком на хутір Хмельницького кожен, як у свічаді, побачив себе, свою долю, пригадав кривди, заподіяні шляхтою, особисто йому... Хмельницький чи не вперше піднявся над власним і побачив загальнонародне — це те, що зветься історичним передбаченням. Який то був насичений значними подіями, драмами, трагедіями час! Яка велич духу! Вдячний матеріал для творців романної трилогії-епопеї.

В архіві Людмили Михайлівни (Фонди Музею видатних діячів української культури — Лесі Українки, М. Лисенка, П. Саксаганського, М. Старицького) збереглися окремі розділи роману «Останні орли», писані її рукою. У щоденнику також зазначено: «Наш останній з батьком роман «Розбійник Кармелюк». Отже, і в цих працях вона — батькова співавторка.

Письменниця бере активну участь у громадському житті — теж вплив батька, його громадянської позиції — її захоплює ідея створення Бюро об'єднання всіх українських літераторів — наддніпрянських і галицьких, вона стає активним членом новоствореного Літературно-артистичного товариства в Києві. Товариство влаштовувало літературно-музичні вечірки, вшановувало пам'ять видатних поетів, популяризувало їхню творчість. У спогадах Людмила Михайлівна називає вечори пам'яті Шевченка, Міцкевича, Пушкіна, Некрасова, Пантелеймона Куліша, Котляревського, Надсона. Товариство тверезості влаштовує благодійні вистави українських п'єс, і Людмила Старицька разом із батьком і сестрою Марією, професійною акторкою, грає в спектаклях.

Подорожує з чоловіком, медиком Олександром Черняхівським, шлюб з яким узяла 1896 року, до Західної України, знайомиться з Ольгою Кобилянською, Іваном Трушем та іншими відомими діячами культури. Водночас зав'язує листування з Іваном Франком, який виявив бажання писати про її батька, надсилає твори Михайла Петровича і біографічні відомості. Наслідок цієї співпраці — ґрунтовна літературознавча стаття Франка в «Літературно-науковому вістнику» за 1902 рік (кн. 5—7) «Михайло П. Старицький».

Батькова смерть 1904 року лишила невігойний слід у душі Людмили Старицької-Черняхівської. «Життя з половиною серця», — так пише вона про свій тодішній душевний стан.

Настав революційний 1905 рік. Людмила Михайлівна ходить на вуличні демонстрації, у своїй домівці Старицька і Черняхівський переховують євреїв від погромів. Їде до Баку, куди її чоловіка призначили лікарем. Там вони беруть участь у роботі бакинської громади українців, душею якої був лікар Люцій Кобилянський (пізніше посол УНР в Угорщині, емігрував, помер 1941 року і похований у Празі).

Повернувшись до Києва, Старицька-Черняхівська для газети «Рада» пише критичні статті на новинки української літератури та театральні вистави. Веде у «Раді» рубрику «По Росії». У ч. 1 за 1907 рік під псевдо Старенька Муха друкує п'єсу у двох частинах: «Вертеп. Старинна містерія на нові теми». Мова твору архаїчна, але події цілком сучасні. Гостросатирична п'єса присвячена «політичним битвам» 1906 року в російській Думі. На той час вони були в центрі уваги громадськості. Українські депутати у Думі ставили питання автономії, українського слова й аграрної реформи. Діяльність цих депутатів та Українського клубу в Петербурзі фактично направляв Михайло Грушевський, котрий задля цього літував у північній столиці. Українці дечого таки досягли, впала офіційна заборона на їхнє слово, але врешті царський уряд розпустив Думу, занадто ліберальну, адже боявся радикальних реформ, запропонованих депутатами.

У «Вертепі» виведено чорносотенців з ініціалами на грудях «И.Р.Л.» — «истинно русские люди», — «реформатора» Петра Столипін, тодішнього міністра внутрішніх справ, він фігурує як Стовп на глиняних ніжках, а під царем Іродом, очевидно, треба було розуміти самодержця російського Миколу II. Насамкінець Сатана загання усіх інакомислячих до Лук'янівського народного дому — авторка мала на увазі Лук'янівську в'язницю.

Зрозуміло, що число «Ради» з п'єсою Старицької-Черняхівської було одразу ж конфісковане поліцією, а авторку вберіг від арешту хіба що псевдонім. Письменниця як у воду гляділа. Невдовзі, а саме 17 січня 1907 року, Києвом пронеслася хвиля трусів і арештів у домівках української інтелігенції. У Лук'янівській поліційній дільниці ночували Микола Лисенко, Леся Українка, Олена Пчілка, Євген Чика-

Людмила
Старицька-Черняхівська.
Картина пензля
Фотія Красицького.

ленко, Борис Грінченко, Кирило Стеценко і навіть старенька удова Михайла Драгоманова — усього до півста душ.

Наслідком кількарічної напруженої праці Старицької-Черняхівської постала театрознавча розвідка «25 років українського театру (Спогади та думки)», надрукована в журналі «Україна» 1907 року, коли, нарешті, по тридцятилітній анафемі українському слову Емським актом 1876 року, з'явилася можливість друкувати рідною мовою. Майже водночас у цьому ж таки часопису друкував свою працю «Історія української драми» Іван Стешенко — чоловік молодшої Людмилиної сестри Оксани. Публікація Людмили Старицької-Черняхівської була нібито продовженням у часовому вимірі ґрунтовного дослідження Стешенка, така ж виважена й глибока. Ці дві праці стали підвалинами українського театрознавства.

Іван Стешенко в «Історії української драми» показав витoki української драми ще з часів багатобожжя, простежив її розвиток під впливом середньовічної християнської ідеології в загальноєвропейському контексті аж до визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького — періоду українського ренесансу — та закінчив

XVIII століттям, «коли форми українського життя починають зливатися з формами російськими, коли русифікація українства відбувається в стінах самої академії (Киево-Могилянської. — Ю.Х.)» і коли «пристаріла по формі та релігійній вдачі наша поважна драма на кінці XIX віку гине...», а «в комічній творчості інтермедій, цій прилозі до трагедокомедій, все більше виростає реалізм, якою основа української комедії XIX віку з цілком новими рисами, позиченими в технічному і іншому смислі у Європи».

Людмила Старицька-Черняхівська у праці «25 років українського театру» охоплює значно ширший, аніж чвертьстолітній відтинок часу, — з моменту виникнення українського театру корифеїв (1882 р.). Авторка накладає свої дослідження на Стешенкові, згадуючи театр XVIII століття, і розвиває їх уже на терені XIX і початку XX століття, приділяючи цьому часові значну і пильну увагу. Тим паче, що останні двадцять п'ять років вона бачила на власні очі і пережила разом з учасниками театрального процесу, про що і пише з великим розумінням і знанням. Портрети видатних акторів і акторок — живі. Принагідно відзначу, що мемуаристика — чи не найсильніший творчий жанр письменниці. А в цій праці він поєднався зі спробою аналізу тих новітніх процесів, які увірвалися на театральний кін Європи, України, Росії.

«Перед молодим українським драматургом, як перед баєчним царевичем, простяглися тепер три шляхи: драма символічна, драма настрою і драма соціальна. Кожен з тих шляхів погрожує якоюсь небезпекою, а разом з тим і вабить своєю особистою красою».

Старицька-Черняхівська намагалася стати на всі три принадні шляхи. Вплив символізму, неоромантизму та «драми настрою» відчутно в одноактній п'єсі «Ноктюрн», музику до якої написав Микола Лисенко, та в уже згадуваній новелі «Мрія», а також в оригінальних поезіях.

Найближчою письменниці була соціальна драма — це її «Аппій Клавдій» (1909, а працювати над п'єсою почала ще 1890-х років) з давньоримського життя і особливо «Гетьман Дорошенко» (1911), яка і нині популярна на українській сцені. «Драма соціальна вернула нас до споконвічного джерела драматичної творчості — дій і боротьби».

Тема Дорошенківщини продовжила тему Хмельниччини, яку раніш разом з батьком опрацювала письменниця. Змагання гетьмана Богдана за Українську державу, попри деякі прорахунки, при-

родні в кожній новій справі, було цілком щире, й Петро Дорошенко продовжив справу Хмельницького — за ще складнішої ситуації поділеної навпіл країни, розшарпаної незгодами між самими козаками. Пригадаймо, що за Хмельницьким пішов увесь народ — в одностайному пориві.

Петро Дорошенко — трагічна постать в українській історії. Великі заміри і високий дух цього ватажка народу розчавлено принизливими історичними обставинами, в яких опинилася Україна. Прагнучи воз'єднати Україну, розірвану Андрусівським перемир'ям 1667 року між Росією і Польщею, Петро Дорошенко кидався на всі боки: удавався до послуг союзників різних мастей. Серед них був і турецький султан, військо якого несло грабунок, полон, наругу над християнськими звичаями. Але гетьманові не вдалося досягти бажаного: надто ласим шматком була Україна для багатьох сусідів...

Драма досягає кульмінації в тій сцені, коли посланці падишаха вимагають від Дорошенка данини — п'яťох сотень українських хлопчиків, з яких у стінах Порти виховуватимуть яничарів... Гетьман усе бачить, усе розуміє. Від нього відсахнулися козаки, люди тікають на лівий берег Дніпра. На Україні руїна...

Цікаво, майстерно виіплені й образи інших героїв драми — гетьманші Прісі, молодого Мазепа, Самойловича, Яненка, полковниці Шульги, кошового Сірка, матері Дорошенка, образ якої переростає в символ України.

Молоду гетьманшу Прісію не обходять державні справи чоловіка. «Не хочу слухать я Про сі жалі! Я хочу пісні, сміху, веселощів!» Спочатку все йде добре, але згодом проявляється її вдача — легковажна і себелюбна, її гнітять суспільні клопоти, які обсіли чоловіка, через що він не може приділити їй належної уваги...

Майбутній по Дорошенкові гетьман Іван Самойлович живе угодською філософією: «Хто дивиться на небо, Той на землі спіткнеться». Врешті він зваблює гетьманшу Прісію, таким чином письменниця робить його геть непривабливим типом, хоча це її художня версія, історії такий факт невідомий. Далися взнаки і народні перекази про те, що саме через зрадливу дружину Дорошенко у вирішальний момент покинув військо і помчав до Прісі, яка «скочила в гречку», тим самим гетьман прогавив важливу мить у долі України.

Одчайдушний рубака Сірко має ідею-фікс: будь-що воювати з бурсманами, часом на шкоду загальній справі, щоправда, визнаючи свою недосконалість, віддаючи належне Дорошенкові.

Полковниця Шульга самотужки вполювала дикого ведмеда і ладна воювати з ворогами України незгірш за найудатнішого козака...

У цій драмі Старицької-Черняхівської гетьманський радник Іван Мазепа виведений як прагматичний, спритний політик, холодно-кровний на противагу поривному романтикові Дорошенкові. Переконавшись у поразці Дорошенка, він перекидається до його ворога Самойловича.

Значимим є образ матері-України, її дидактичні монологи. Спочатку вона проклинає сина за руйну, але потім, досягнувши драматизму і трагізму подій, прощає і навіть виправдовує пророчо: «Ні, сину, Не загинуло життя твоє і кров, Проллята тут, не згинула даремне: Я вирощу її, я переллю її В нових людей»; «Україні Ти дав минуле, сину, і воно Уродить нам прийдешне».

Але найпереконливіше авторка показала душевні муки саме гетьмана Дорошенка. Зрозумівши, що не досягне мети, подолавши власний гонор, він складає гетьманські клейноди. Є одна сцена в драмі, коли Дорошенко, обложений військом Самойловича і московського воєначальника Ромодановського, в безнадійному становищі наказує музикам грати і йде в танок. «Ну ж, шпарче грай! Танцює Дорошенко. ... Козак вмира, але не йде на ласку...» Ось той дух і настрої, що допомагав національним героям стояти на своєму у безпросвітних ситуаціях і який допоміг Людмилі Старицькій-Черняхівській пізніше вистояти перед слідчими і суддями 1930 року; 17 травня, перебуваючи у в'язничній камері, вона написала вірш «Хтось приніс мені нарцис», закінчивши його рядками:

Бо ж і ми у келї цій
Бачим ще краєчок неба...
Бачим промінь золотий...
Ні! Журитись нам не треба.
Глянь — межа того життя
Ой, ой, ой, уже близьенько.
Та жалю не знаю й я —
Бо танцює Дорошенко!

Обкладинка книжки
Л. Старицької-Черняхівської
«Гетьман Дорошенко»,
1918 року видання.

Попри всі трагічні колізії у драмі, Старицька-Черняхівська оптимістично ствердила:

Ніщо не гине в світі!

Все ожива, минуле не вмира!

Такий філософський лейтмотив «Гетьмана Дорошенка».

Письменниця виявила себе майстром драматургії. Довгі монологи героїв чергуються з лаконічними репліками, жартівливими пасажами, народними приказками. Завдяки такій аритмії п'єса набуває динамічності, сценічності.

Микола Лисенко оздобив драму музикою, вона десять разів з успіхом виставлялася на сцені театру Миколи Садовського, та незабаром була заборонена київським губернатором. З цього приводу театральний критик А. Вечерницький писав у газеті «Рада». — 1912. — Ч. 10: «А за що? (заборонили. — Ю. Х.). Кажуть, за третю дію, де

відбувається сцена між Дорошенком з козацькою старшиною і між російським послом». Критик не наводить цієї сцени, але можна здогадатися, що йдеться про репліки гетьмана: «Ніякою я мірою не хочу Протекторат московський залишити» — «Хто право дав вам нами торгувати? Не шаблею взяли нас. Гетьман наш Богдан Хмельницький сам, по добрій волі, Злучився із Москвою, знаєш як? Як вільний з вільним, рівний з рівним». Один з музичних номерів драми — знаменитий жалобний «Марш Дорошенка», яким українська громадськість проводжала в останню путь великого музику в жовтні 1912 року... Про постійну творчу співпрацю Миколи Лисенка і Людмили Старицької-Черняхівської свідчить і її лібрето до Лисенкової опери «Енеїда» (за Котляревським).

«Ще чверть серця одірвано» — занотує Людмила Михайлівна, переживаючи втрату дядька. Вона перейме його обов'язки голови в українському культурно-просвітницькому клубі «Родина». 1912—1913 роки рясніють втратами дорогих і духовно близьких людей. За Лисенком пішов Михайло Коцюбинський, за ним — Леся Українка...

На перші роковини по Лисенкові вона пише розпачливого вірша «Хай буде тьма!», з якого видно, як любила небога і шанувала рідного дядька, розуміючи його велич. Аби не забулися подробиці про її товаришку, одразу ж по свіжих слідах створює есе «Хвилини життя Лесі Українки».

У межичассі 1906—1914 років, коли настала відносна свобода слова в Російській імперії, Старицька-Черняхівська плідно працювала в галузі літературної і театральної критики, друкуючи в українських часописах «Записки Наукового товариства імені Шевченка», «Киевская старина» (згодом «Україна»), «Рада», «Діло», «Рідний край», «Молода Україна» «Літературно-науковий вістник», «Сяйво», «Украинская жизнь» статті про тогочасні літературні й театральні справи, а саме: «М. М. Коцюбинський» (1906), «Микола Карпович Садовський» (1907), «Спиридон Черкасенко. Поезії», «Олена Пчілка. Оповідання», «Новини нашої літератури», «Галина Журба. З життя», «Іван Франко. Украдене щастя» (1909), «Українська опера і драма» (1910), «Олексій Плющ. Твори», «Літературні Герострати», «Максим Рильський. На білих островах», «Ганна Барвінок», «Живой труп» Л. Н. Толстого» (1911), «Микола Вороний. Ліричні поезії», «Микола Міхновський.

Обкладинка книжки
Л. Старицької-Черняхівської
«Милость Божя».
Художник — Василь Кричевський.

Лірика», «Амвросій Ждаха. При битій дорозі» (1912), «Елементи творчости Михайла Коцюбинського», «Спи, моє серце (про творчість Лесі Українки)» (1913), «Історичний момент (про виставу «Камінний господар» Лесі Українки» (1914), а також з національного питання «Чи знову одурять нас?» (1907). У цій статті письменниця зазначила: «Скільки вже років бачимо ми, що політика пригнічування національностей нібито на те, щоб забезпечити силу державну, лама-ла самі підвалини російського державного життя, сіяла й викохувала жорстоку ненависть, що ця політика репресій розводила сепаратизм там, де й не було б його ніколи, коли б тільки національностям забезпечена була належна їм воля».

На заборону святкування в царській Росії 100-річчя з дня народження Тараса Шевченка письменниця відповіла помітним у тодішньому світі поезії віршем «Без свічок, без кадил і без співів сумних...»

На високому мистецькому рівні написано і поему «Великий похорон». Це перегук з Євангелієм через образ новоявленого Учителя, який прорікає: «Бо Я — Життя. Кажу вам, Хто вірує в Життя, той

оживе» і далі: «Воскресне все, воскресне й оживе». Перед тим люд поховав рідне Слово, Пісню і Старовину. Неважко здогадатися, що мала на увазі авторка поеми, закінчивши її акордно: «Співала Пісня й мертва з-під землі».

Осібне місце в творчості Людмили Старицької-Черняхівської посідають переклади, мабуть, точніші — переспіви, з російських поетів Рилєєва і Надсона і німецького — Гайне.

Поезія Надсона була дуже популярна, навіть модна наприкінці ХІХ століття, особливо серед молоді. Добротна лірика з традиційними образами: верби, троянди, соловейко, і раптом поетична знахідка: «Світляк самоцвітом займався, І небо ронило зорю...» Саме цими перлинками, очевидно, поезія Надсона і привабила перекладачку.

З Рилєєвим справа складніша. Російський декабрист, дворянин, представник панівної нації і наче несподівана його симпатія до українського ватажка Северина Наливайка (пригадаймо, що саме епоху Наливайка намагалася відтворити Старицька-Черняхівська у незакінченому власному романі «Перед бурею») і взагалі — ширше — до України, до її прагнення вийти на власну путь. «Найгірше пекло, старче, знай, — Мені Вкраїну бачить в путах». Прихильність одного з небагатьох тодішніх росіян, хто розумів прагнення українців, виражена в поемі про Наливайка, знайшла вдячний відгук у переспіві Людмили Старицької-Черняхівської.

До нас дійшло дванадцять перекладів з Гайне. Чим вони привабили Старицьку-Черняхівську? До речі, всі перекладені твори відрізняються як за темою, так і настроєм, ритмікою, великою амплітудою зачеплених питань. Від туги за вимушено кинутою Батьківщиною («Lebensfahrt») до любовної лірики («Весь світ став сліпий...») і такого знаного в Україні становища чесного літератора, підміченого Гайне в «Осторозі», та виповненого гумором восьмирядкового вірша «Як станеш ти, любко, подружжям моїм...» з несподіваним фіналом: «Коли не хвалитимеш вірші мої — Покину тебе я навіки».

Додамо, що за часів революційного за́хвату Старицька-Черняхівська переклала на українську тексти пісень «Варшав'янка» і «Жалобний марш революціонерів».

Та ось вибухнула світова війна. Знову закрито українські періодичні видання, вкотре залютувала цензура, припинено діяльність

культурних товариств, провідників нації заслано... і все це прикриваючись «потребами війни». Але, як спротив, росте національна свідомість, започатковуються підпільні політичні рухи, йде явна і прихована боротьба з російським царатом.

Одним із виявів відвертого спротиву було утворення 1914 року у Львові Головної Української Ради, при якій трохи перекода вихідці з Наддніпрянщини — Д. Донцов, В. Дорошенко, М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, А. Жук — заклали Союз Визволення України (СВУ) — справжній, а не той, що за п'ятнадцять років по тому сфабрикують советські каральні органи. Мета СВУ — утворення незалежної України, об'єднаної після поразки Російської імперії у тій війні. Через це Головна Українська Рада благословила українців Галичини на створення військових формацій, які б воювали на боці Австро-Угорщини за визволення українських земель з московського ярма. Так, зокрема, утворився славнозвісний легіон «Українських січових стрільців».

Різне було ставлення української демократії до СВУ. Частина членів УСДРП його підтримала, інша — засудила, зокрема женецька еміграція та її друкований орган «Боротьба», редагований Левком Юркевичем. Неоднозначне ставлення і Товариства Українських Поступовців (ТУП), до якого належала письменниця, а натхненником його був Михайло Грушевський, засланий до Сибірска.

Вік духовної зрілості збігається з часом найактивнішої громадської діяльності. Так само і в Людмили Старицької-Черняхівської. ТУП, активним членом якого була письменниця, за її ініціативою береться до організації військових шпиталів і влаштування дитячих притулків для потерпілих од війни. Людмила Михайлівна не тільки організовує, а й працює в шпиталях і дитячих притулках.

Цікаві свідчення Старицької-Черняхівської про виникнення позапартійного ТУПу. Вони не збігаються з усталеними в історіографії. У книжці «Українська суспільно-політична думка в 20 столітті» (видавництво «Сучасність», 1983) сказано, що ТУП виникло у вересні 1908 року, такої ж думки й один із засновників — Євген Чикаленко. В чернетках-планах, мабуть, ненаписаних (або втрачених) мемуарів за назвою «Життя» Людмила Михайлівна зазначала, що першу президію ТУП обрано 1898 чи 1899 року (на жаль, точної дати не вказала). Отже,

упродовж майже двох десятиліть письменниця належала до ТУПу, а в останні роки його існування входила до президії Товариства. Саме за дорученням керівного органу восени 1916 року вона їде до Сибіру, щоб організувати там комітети українських засланих, переселенців та військовополонених-галичан. Мандрівка починається з Петрограда, через Перм до Омська і далі — Томськ, Красноярськ, Іркутськ... Не гадала тоді мандрівниця, що цей шлях доведеться повторити через багато років — з іншого приводу, за багато важчих обставин, з геть надірваним здоров'ям... Але шістнадцятого року поїздка була вдала, хіба що на зворотному шляху вона не застала ні в Симбірську, ні в Казані Михайла Грушевського, переведеного під поліційний нагляд до Москви. Вони побачилися у «білокам'яній». Крім того, письменниця одвідала редакцію часопису «Украинская жизнь» і зустрілася з Володимиром Винниченком.

На творчих стосунках Людмили Старицької-Черняхівської з Михайлом Грушевським варто зупинитися докладніше.

Вона особисто познайомилася з ним ще наприкінці вісімдесятих років XIX століття, коли той навчався в Київському університеті, щиро перейнялася історичною концепцією зрілого Грушевського, що позначилося на творчості письменниці. Один із перших своїх перекладів (вірш Надсона «У сні мені марилося небо») надрукувала 1898 року в «Літературно-науковому вістнику» за благословення редактора, і після переїзду Грушевського і перенесення редакції «ЛНВ» зі Львова до Києва письменниця стала найактивнішим працівником та автором часопису, товаришувала родинами з Грушевськими, тим паче, що чоловік, Олександр Черняхівський, був їхнім родичем. Згодом за Української Центральної Ради обиралася членом її виконавчої так званої Малої ради, допомагала Михайлові Сергійовичу готувати законодавчі документи.

З листів Людмили Михайлівни до Михайла Сергійовича, опублікованих у журналі «Вітчизна» (1991. — Ч. 10), видно, що вся редакційна праця у «Літературно-науковому вістнику» 1912—1913 років за відсутності Грушевського лягала на плечі Старицької-Черняхівської. Навіть більше, томи 65 — 65(2) «ЛНВ» за 1914 рік вона підписала до друку як видавець, коли головний редактор перебував на засланні. Недарма Михайло Грушевський, описуючи московський візит Ста-

рицької-Черняхівської, згадує її «як стару приятельку — найближчу, можна сказати, що схотіла нас відвідати на чужині...» («Спомини». Частина 2 // Київ, 1989. — Ч. 8). Там-таки автор «Споминів» пише, що Винниченко надумав був писати історичний роман і радився зі Старицькою-Черняхівською, яку тему обрати — з часів Хмельниччини чи Мазепинщини. Людмила Михайлівна радила останню. Здається, Володимир Винниченко так і не написав історичного роману. Свою ідею втілила її авторка, геть пізніше, створивши сильну, на жаль, ще маловідому в нас драму «Іван Мазепа».

З перемогою Лютневої революції у Петрограді й утворенням в Україні Центральної Ради (березень 1917 р.) відкрилося широке поле діяльності для українських радикальних сил. До київського комітету об'єднаних громадських організацій від ТУПу запропоновано кандидатуру Людмили Старицької-Черняхівської, але вона поступається своїм мандатом Андрію Ніковському. Воліє працювати в царині мистецтва. Невдовзі з'являється можливість організувати Секретаріат освіти (пізніше — міністерство), який очолив Іван Стешенко. Старицьку-Черняхівську призначено до театрального відділу і репертуарної комісії. Відома громадська діячка і педагог Софія Русова у книжці «Мої спомини» (Львів, 1937) пригадує, що у відділі мистецтва «була осібна секція народніх розваг, був репертуар театральних п'єс, гуртували артистів, декламаторів, організували український фільм і т. ін. В цій секції більш усього працювали Людмила Черняхівська і Петро Дорошенко, великий знавець українського мистецтва, якого пізніше розстріляли в Одесі більшовики».

ТУП, яке перетворилося на українську партію соціалістів-федералістів, було одним з ініціаторів заснування Української Центральної Ради, Старицьку-Черняхівську, як уже сказано, обрано було до виконавчої Малої ради. Про тодішню програму соціалістів-федералістів дає уявлення пізніша, 1930 року, заява Людмили Михайлівни на суді у сфальшованій «справі СБУ»: «Я визнавала самостійну Україну без диктатури пролетаріату. Ця самостійність могла бути у формі федеративної спілки, коли ця федеративна спілка забезпечує національні і політичні права».

Попри бурхливу громадську діяльність (в активі письменниці — скликання театального з'їзду 1918 року, створення театальної Ради

і двох нових театрів, керування Українським клубом), Старицька-Черняхівська залишається перш за все письменницею, відгукується на події поезіями, новелами, п'єсами «Український ярмарок» (1916), «Останній сніп» (1917), «Милость Божа» (1918).

Драматичний етюд «Останній сніп» уже на початку вводить нас до епохи Катерини II. Нащадок січового запорожця Андрія Нещадими, костюмований під царського вельможу, Семен Нещадименко в усьому протилежний батькові (буває ж таке в природі!). Дія відбувається на Різдво. Хата Нещадимів відповідно прибрано: на покутті стоять пшеничний сніп, кутя, узвар. Збирається компанія: господарі і куми з хрещеником, Семеновим сином. Старшеньку доньку Ганнусю батько мріє відправити вчитися до Москви.

Старий Нещадима тим часом пише історію останньої Запорозької Січі та її знищення на Зелені святки 1775 року, і все йому невтямки: хто ж перевів московське військо генерала Текелії степами для руйнації Січі?

Як виявилось зі старої хроніки, це зробив його син... що вже допущений і до «царської ручки»... Відбувається відверта розмова між батьком і сином, який виправдовується тим, що «Лиш врятував все славне товариство Від марного пролиття крови». Батько у відповідь: «І заробив за те ґрунти, млини...» (ось звідки оті синові добра та привілейоване становище!) — і проклинає сина, називаючи Іудою.

Одна надія в старого Нещадими на онуків, чутливу Ганнусю, яка щиро обіцяє зберегти дідові нотатки і пам'ять про колишню вольницю козацьку. А з того має постати нова воля.

Драматичний етюд «Останній сніп» написано в передчутті національного відродження 1917 року.

«Милость Божа», незважаючи на традиційну назву (згадаймо п'єсу, яку виставляли в Києво-Могилянській академії 1728 року, «Милость Божія, Україну от неудобоносимих обид людських чрез Богадана Зиновія Хмельницького, преславного войск запорозких гетмана, свободившая...»), — новаторська за формою, революційна за змістом, бо написана в момент піднесення національної свідомості народу. Дія відбувається у двох часових вимірах. Один план — 1728 рік, другий — вісімдесятьма роками раніше, за Визвольної війни. Твір витриманий у стилі української барокової дра-

ми XVII—XVIII століть. У ближчому до нас часовому вимірі діють історичні особи: гетьман Данило Апостол, полковник Грабянка (звісний літописець), його донька Настя, вигадані герої: спудей Києво-Могилянського колегіуму Роман, козацька старшина, російські офіцери; у давнішому — Богдан Хмельницький, алегоричні постаті України й Смотріння Божого.

Високий стиль змінюється приземленим, житейським. Вирішується доля полковницької доньки: за ким їй бути — чи за прийдшим із Московії підтоптаним бригадиром-п'яничкою, чи за своїм земляком — молодим спудеєм Романом? І все це в ті години, коли гетьман Апостол і старшина дивляться в конгрегаційній залі колегіуму драму XVII століття, коли зі сцени промовляють до них Хмельницький і Україна, нагадуючи їм про славні минулі часи, намагаючись підняти їхній дух, підтятий колонізаторською політикою Петра I. Малоросійську колегію по смерті грізного царя ліквідовано, з'являється надія на повернення козацьких прав і політичної хоча б автономії України. Доля молодят виявилася щасливою, обставини склалися на їхню користь, доля України — туманною... Пророче передбачення письменниці на сімдесят років уперед...

Можливо, до такого настрою спричинилася критична ситуація, в якій, по піднесенню, опинилася УНР доби Центральної Ради 1918 року, коли й було написано «Милость Божу».

Відзначимо особливості п'єси: насичення латинізмами, полонізмами, жаргоном московських яриг і офіцерів, специфічними термінами, вживаними у навчальному процесі Києво-Могилянського колегіуму. І взагалі — чудове, з глибоким знанням, відтворення атмосфери цього освітнього закладу першої половини XVIII століття, тогочасної академічної і протонародної української мови, жартівливих реплік по-молодечому життєрадісних спудеїв.

Письменниця продовжує створювати в художніх образах галерею українських гетьманів. Цього разу — Данила Апостола, продовжувача політичної лінії Богдана Хмельницького і Петра Дорошенка та Івана Мазепи. «Вибрела Україна з лядської неволі, вибрєде й з другої», — маючи на увазі російську, обіцяє Апостол. Він, як і попередні гетьмани, не шкодує коштів на розвій освіти, зокрема і в стінах Києво-Могилянського колегіуму, переймається долею юних закоханих земляків.

«Милость Божа» виставлялася в театрі Миколи Садовського у супроводі прекрасних мелодій Кирила Стеценка і мала успіх у глядачів.

Більшовицьку агресію Михайла Муравйова письменниця пересиджує з чоловіком і донькою в льоху. Після звільнення Києва виступає з промовою під час похорону 19 березня 1918 року героїв Крут. Крім неї, промовляли голова УЦР Михайло Грушевський і директор Першої київської української гімназії Володимир Дурдуківський (пізніше репресований советською владою і розстріляний 1938 року). Саме цій трагічній події присвячена публікація «Пам'яті юнаків-героїв, замордованих під Крутами» у газеті «Нова Рада». То розпачливий крик материнського серця і водночас данина подвигів кількасот київських гімназистів і студентів, які 29 січня стали на прю з багатотисячним професійним військом петроградсько-московських більшовиків і були по-звірячому закатовані. Багатьох з них Людмила Михайлівна знала особисто... «Не для ненависти і злоби понесли вони своє життя, а з-за незмірної любови до рідного краю, і та любов світитиме йому довгі віки» — «Від року до року сюди будуть приходити, тут будуть плакати, тут будуть молитись, тут будуть складати братерську присягу...»

Так воно врешті і сталося. Ми перейшли чимало історичних катаклізмів і нині щороку вшановуємо героїв Крут на Аскольдовій могилі, де їх (тіла не всіх знайшли) поховано, і на самій станції Крути.

За гетьмана Павла Скоропадського Старицька-Черняхівська працює в Міністерстві освіти, бере участь у відкритті нового приміщення Українського клубу в Києві по вулиці Пушкінській, 1, але гетьмановою зовнішньою, а почасти і внутрішньою, політикою невдоволена, як і вся партія соціалістів-федералістів, з'їзд якої у травні 1918 року визнав ідею самостійності України, зрікшись колишньої ідеї федеративного зв'язку з Росією та поставившись негативно до «абсолютистичної й антидемократичної конституції» гетьманського уряду.

У начерках «Життя» Людмила Михайлівна згадує, що в цей час отримала премію за фільм «Вітер з півночі». Очевидно, йдеться про сценарій. За десять років по тому у листі вона ще раз назве під тією ж назвою повість, яку запропонувала до державного видавництва, проте, здається, безуспішно...

Німці залишають Київ разом з гетьманцями. Старицька-Черняхівська з одностудійцями радо стрічає Директорію, в Українському клубі — свято, вистави, концерти. Більшовики знову витісняють український уряд з Києва, але письменниця стоїчно витримує і цей удар по її ідеалах. «Червоноармієць розкидає газету і мені дає: «Красный террор» чи «меч». Символічна назва... «Немає харчів, хліба нема, за горохваний хліб скажені гроші». У ЧК розстрілюють Володимира Павловича Науменка, визначного громадянина, видавця, освітянина, педагога.

Наражаючись на смертельну небезпеку, немолода вже письменниця бере під захист перед новою владою своїх знайомих і друзів — свідомих українців — і часом це їй вдається.

Поява денікінців примушує Старицьких-Черняхівських знову ховатися в льоху, тому вони вирішують відходити з Києва разом із Симоном Петлюрою і опиняються в Кам'янці-Подільському, де ще за гетьманату було відкрито університет. На цьому пригоди не кінчаються...

У Кам'янці вкупі з давньою духовною посестрою Софією Русовою вони активізують працю започаткованого 1917 року в Галичині громадського Союзу Українок з метою протистояти кривавому розгулові більшовиків, денікінців тощо, а також боротися з пошестями хвороб. Від імені Союзу Українок та Українського Червоного Хреста Софія Русова, Людмила Старицька-Черняхівська, Олександр Черняхівський та їхня донька Вероніка їдуть до польських таборів допомагати українським полоненим. Варшава, табори в Домбю, Пикуличах під Перемишлем, львівських Бригідках і Ялівці. Зустріч з митрополитом Андреем Шептицьким — і знову робота в Кам'янці на культурній ниві. Видання дитячого журналу, в якому співробітничали Степан Сірополко, Леонід Білецький, Євген Тимченко, Софія Русова і який ілюстрував художник Петро Холодний. Русова пригадує, що Людмила Старицька-Черняхівська читала в цьому гурті свою драму «Право на життя» з часів більшовицького наступу. На жаль, текст п'єси не зберігся.

У травні 1920 року, коли уряд УНР отаборився у Вінниці, туди перебралася і родина Старицької-Черняхівської. Коли уряд змушений був відступити, Людмила Михайлівна повернулася до Києва, остаточно вирішивши для себе болючу дилему — чи виїхати за кордон, чи лишитися з сім'єю на своїй землі, терпіти і працювати в нових

умовах, навертаючи народ до рідного, до свого, мабуть, не уявляючи, що настануть такі лихі часи, що й цього не дозволять. Вона працює в кооперативному видавничому «Дніпросоюзі», де завідує драматичною секцією. З Людмилою Старицькою-Черняхівською співробітничать Павло Тичина, Кирило Стеценко, актори Лесь Курбас, Іван Мар'яненко, Гнат Юра, сестра — Марія Михайлівна Старицька. Всі вони радяться з письменницею, дискутують, а вона сприяє новим віянням у мистецтві.

14 жовтня (на Покрову) 1921 року в київському Софійському соборі зібрався Перший Всеукраїнський Собор Української Автокефальної православної церкви. Прибули 472 делегати з усієї України і навіть Кубані. Переважна більшість делегатів — селяни, кооператори, вчительство, творча інтелігенція, священники. Були і відомі українські діячі на ниві культури: академіки Агатангел Кримський і Сергій Єфремов, професори Стебницький, Чехівський, Данилевич, Стороженко, Черкаський, Щербаківський, Карпов, Красицький, Павелко, Старинкевич, лікарі Кудрицький, Левицький, Черняхівський, Пучківський, композитори Стеценко, Ступницький, Гончаров, Давидовський, Козицький, Яциневич, Гайдай, театральний педагог Марія Старицька, письменники: Оксана Стешенко, Григорій Косинка і, звичайно ж, Людмила Старицька-Черняхівська. Всі вони розуміли значення на той час саме української церкви.

З проникненням більшовицької ідеології у всі сфери життя стає все менше й менше можливостей для діяльності «старої» української інтелігенції. Проте Людмила Михайлівна скликає до себе на літературні вечори всіх бажаючих. Ті вечори чекісти пізніше використовують для фабрикування «справи СБУ». Заохочений ними такий собі журналіст М. Берлін у «Літературній газеті» від 15 квітня 1930 року напише:

«На квартирі Старицької-Черняхівської збирався літературний гурток, об'єднаний глибоким скепсисом до радянської літератури, що її учасники гуртка вважали за безсмачну, бездарну, неписьменну й нецікаву (свідчення Михайла Івченка). [...] «Сальон» Старицької-Черняхівської був певним кублом суто шовіністичних УНРівських ідей, де мріяли про УНРівські ідеали, з сказаною ненавистю лаяли Радвладу та всі здобутки Жовтня. [...] Літературний гурток, де за керівників, критиків і непохитних авторитетів були, поруч Стариць-

кої-Черняхівської, Єфремов, Ніковський і інші ватажки СБУ, згодом поширився і перетворився в літературну групу СБУ. Ця група провадила контрреволюційну діяльність лінією літератури, використовуючи друковане слово з антирадянською контрреволюційною метою, поширюючи в такий спосіб ідеї СБУ. [...] На квартирі Старицької-Черняхівської свого часу була влаштована відома вечірка, присвячена вшануванню пам'яті Петлюри. Там збирався націоналістичний «бомонд», контрреволюційна інтелігентська верхівка, що мріяла про «заснування буржуазно-демократичного ладу з парламентом, президентом», а одночасно прагнула повернути приватну власність і встановити фашистську диктатуру. [...] А сама Старицька-Черняхівська, що, — як обережно формулює Івченко, — літературній групі «дала помешкання і привіт», була також одним з режисерів цієї «мандрівної трупи». Ця колишня пані, що сумувала за «громадською діяльністю», лишившись біля «розбитого корабля», намагалася свій підмочений авторитет використати для контрреволюційного оброблення того літературного гуртка, що гуртувався навколо неї».

Коментарі, як-то кажуть, зайві.

Тамара Михайлівна Мороз-Стрілець, вдова письменника Григорія Косинки, розповіла про це зовсім інакше, з теплими і шанобливими нотками у книжці «Опера СБУ — музика ГПУ». Спогади свідків, 1992:

«У 1925—26 роках ми з чоловіком, Григорієм Косинкою, ходили до «літературного салону», так напівсерйозно, напівжартома називали помешкання по вулиці Полтавській Людмили Михайлівни Старицької-Черняхівської. З молодих письменників туди, крім нас, заходили Тодось Осьмачка, Валер'ян Підмогильний, Борис Антоненко-Давидович, можливо, й ще хтось, не пригадаю тепер.

На цих літературних прийомах завжди був присутній вельми гостинний чоловік Людмили Михайлівни — Олександр Григорович Черняхівський, часом і їхня донька Вероніка».

Названі імена молодих літераторів — окраси української літератури 1920—30-х років — найкращий коментар до статті запопадливого журналіста...

Українізацію 1920-х років невдовзі було припинено з появою в Україні Лазаря Кагановича — символу прогресуючого сталінізму та

більшовицького тоталітаризму. Але ті кілька років відродження стимулювали Старицьку-Черняхівську до творчості.

У «Щоденниках» Сергія Єфремова за 22 січня 1925 року читаємо: «Одбулося вчора читання нової п'єси Л.М.Черняхівської «Перемога». Власне, перемоги тут немає, або як і єсть, то методом «смертію смерть поправ»: герой сам собі смерть заподіяв. Але добре вже те, що п'єса одбиває сучасне життя на протязі останніх 4—5 років. Вона хвилює, бо показує, що всі ми пережили й переживаємо — знущання, утиски, голод, зрадництво, хамство, страшенне приниження й спустошення духа; деякі типи намічено дуже яскраво. Слабенький коли не психологічно, то фактично кінець. Герой, щоб урятувати наймилішу людину, згоджується на провокацію, а щоб її не робити — завдає собі смерть. Дійсність дала нам зразки таких кінців (Міхновський, Цішківський), але в даному разі герой не перемагає, або як і перемагає, то себе тільки самого, бо ж дружину й дитину лишає все одно під ударом: п'єса це не договорує, але життя, мабуть, і такі дає приклади. В усякому разі добре, що письменники починають вже висвітлювати сучасність і таким способом, без надії навіть, що твори їхні побачать світ зараз. Як матеріял на потім, вони в усякім разі здадуться, ці документи нашого до останньої міри падлючого часу. Розворушило згадки цee сьгоднішнє читання». На жаль, слідів згаданої п'єси і досі не виявлено.

Людмила Старицька-Черняхівська готує для української опери перлини світової класики, переклавши оперові лібрето «Орфея», «Фауста», «Ріголетто», «Чіо-Чіо-сан», «Аїди», «Золотого півника». Яку вона мала «дяку» за це — довідаємося згодом...

З того ж таки «Щоденника» С. Єфремова: «11 липня (1925). Розказувала Людмила Михайлівна, що їй замовлено переклад лібрето «Аїди» на українську мову, тільки щоб нігде не було слова «цар». «А як же перекладати, — запитує вона, — предсовнарком чи що? Так же це не влізе ні у вірш, ні в мелодію». У відповідь зняковіла посмішка. «А що ж — держали ви цієї умови?» — запитав я. — «Звичайно, ні. Бо як же не старалася ставити «влада» чи що, а таки в тих місцях, де особисто про царя говориться, довелося залишити царя». Тепер ще може виправлятиме хтось із комуністів, як виправили тій ж таки Людмилі Михайлівні її переклад «Фауста», повикидавши скрізь «Бога». Чисто

страусова політика: голову під крило та й дума, що заховався». — «8 лютого (1928 р.). Замовила «Думка» Л. М. Черняхівській перекласти текст до ораторії Гайдна. Послали до цензури. І ця мудра установа всюди повикреслювала «Бога».

Двадцятьма роками, очевидно, треба датувати п'єси «Декабристи», «Тихий вечір» — про Шевченка та його приятелів Куліша, Костомарова, Білозерського. На жаль, ці твори не побачили світу — чи то через незакінченість, ескізність (мені довелося читати їх у рукописах у вже згаданому архіві письменниці), чи через несприятливі для письменниці обставини.

Останній драматичний твір на 5 дій — «Іван Мазепа» — написано 1928 року, а видрукувано наступного 1929 у кооперативному видавництві «Рух».

Цікаве застереження цензора, яким він застрахувався, винесши на палітурку книжки, і яке гласить, що авторові треба посилити соціальний момент у драмі, інакше та не побачить рамп. Втім, що це так, добре розуміла й Людмила Михайлівна. В листі до доньки вона зазначає: «Коли я писала драму «Мазепа», я й на хвилину не думала, що її поставлять...»

Твір створено рукою зрілої майстрині. Все тут до ладу, все до місця, поступово читач (і майбутній глядач, сподіваюся) вживається в складний і різноликий образ гетьмана. Вік авторки близький до віку її героя, тому вона помічає уважним оком і неквапливим розумом усі відтінки психіки великого українця.

Якщо у «Гетьманові Дорошенкові» образ Мазепи тільки намічено, та й то на початковій стадії його кар'єри, коли він переходить до табору Самойловича, викликаючи тим самим негативну реакцію, то в «Івані Мазепі» ми розуміємо, чому він саме так зробив: мав на оці мету досягти найвищого щаблю в Україні і вже звідти діяти у свій спосіб.

Утім, перебування в стані Дорошенка не минулося марно для Мазепи.

Спочатку він ще змушений коритися Петрові І, хоча ой як заважає гетьманові царська опіка... Коритися і грати роль. О, це безмежне терпіння й чужі ролі! То вже, здається, стало нашою національною рисою...

Війна Швеції з Росією надає гетьманові такий жаданий вибір, йому уривається багаторічний терпець.

Позірна гра, в яку мусить грати Мазепа з Петром, добре видна простолюдинам, але не видно козирної карти, яку береже від стороннього ока гетьман задля вирішального виступу, боячись зради. Тому невдоволені визисками москалів і своєї старшини козаки та посполиті у вирішальний момент не підтримають намірів вождя.

Образ Мазеви глибиною і докладністю вирізняється на тлі інших дійових осіб драми, які лишаються тлом. Хіба що до гетьмана дотягується образ Мотрі, що перегукується з образом, який створив Богдан Лепкий у прозовій тетралогії про Мазепу, — це свідомо дівчина, патріотка, яка і покохала гетьмана, повіривши в його велич.

У соціально-політичній дуелі Мазеви і Палія кожен по-своєму має сенс... У цьому також виявилася мудрість письменниці.

Мова «Мазеви» відрізняється від мови «Дорошенка». Тут вона часом наближена до стилю Мазепиних універсалів, з якими добре обізнана авторка, це ж стосується і мови Петра і його послів. Діалоги лаконічніші і стрімкіші. Відчувається, що письменниця додала-таки в майстерності.

«Не вічні ми, та вічнеє життя!» — каже Мазепа перед тим, як покінчити з власним життям. Це кредо самої Старицької-Черняхівської, яке вона висловила ще в «Гетьманові Дорошенкові». За одною з історичних версій гетьман, зазнавши поразки під Полтавою, отруївся у Бендерах. Саме такою сценою і кінчається драма «Іван Мазепа». Це скорше не драма, а подвижницька трагедія, якою було і життя Людмили Старицької-Черняхівської.

Скільки довелося перемучитися цій високоосвіченій і вельми шляхетній жінці за обох чужих режимів — царського і більшовицького! Випити бездонну чашу горя.

У жовтні 1929 року заарештовують Вероніку — єдину доньку і надію, красуню (їй присвячують вірші поети), тонку поетесу, перекладачку з англійської (мови, яку самотужки вивчив дід і яка так погано давалася матері), французької (о, цю мову любили в родині Старицьких) та німецької (симпатиками якої були Людмила Михайлівна й Олександр Григорович Черняхівський), а ще — іспанської. Грайлива, артистична вдача покличе її писати й дитячі вірші... І ось це ніжне створіння, обоженуване батьками, потрапляє за холодні ґрати до лап жорстоких бездушних людців. Того разу чекісти змилювалися над мо-

лодою жінкою, точніш, розраховали, що для показушного «процесу СВУ» їм потрібні крупніші «птиці», тобто її мати й батько.

«Коли я довідалась, що ти вже на волі, я мало не збожеволіла з радості, моє помешкання здалося мені садом Гесперід!» — пише мати з в'язниці до Вероніки на волю. Це її перші слова, а вже потім: «Страшенно курять, і мені просто дурно від курива».

За півтора місяці до арешту Людмила Старицька-Черняхівська поставила останню крапку в повісті «Діамантовий перстень» (1929). Рукопис пролежав без руху шістдесят чотири роки, аж поки повість з'явилася в часопису «Зона» та майже одночасно у видавництві «Веселка» окремою книжкою.

«Діамантовий перстень» — історична пригодницька повість — з оповідок свідка й учасника описаних подій дідуса Людмили Михайлівни, батька Миколи Лисенка, колишнього військовика Віталія Романовича Лисенка. Повість приурочено до 100-річчя польського повстання 1830 — 1831 років, написано жваво, читається з великою цікавістю, на одному подихові. Але це не просто пригодницька повість, бо ж у ній багато думок, навіяних минулим. Чи є в нашій українській літературі щось про той період? Здається, ні. Тим цінніший цей твір.

Зрозуміла річ, дідова оповідка, сповнена співчуття до повстанців, розцвічена винахідливою уявою онуки-письменниці. Цікаві фактичні подробиці війни між поляками і російським військом, у лавах якого був дідусь і яке не перебирало особливо в засобах. Старицька-Черняхівська подає і загальну ситуацію у тодішній Європі, що також не байдуже читачеві. Не тільки співчуття, а і співучасть у долі потерпілих поляків, які чимось, а саме підневільністю і прагненням до свободи, були близькі свідомому українцеві. Він ризикує кар'єрою і життям заради порятунку польської графині, поступово закохуючись у неї, але так само дбаючи і про її нареченого... Лисенкові допомагає спритний, розумний, гуморний козак Гончаренко — яскравий народний типаж. Чудові пейзажні замальовки — старовинного парку і палацу, діброви, потаємних підземних ходів...

Динамічний, кінематографічний твір так і проситься на сучасний екран — з історичними аксесуарами, карколомними пригодами, а головне, честю, коханням і добротою, що перемагають підлоту.

Олександр
Григорович
Черняхівський
під час слідства
у «справі СВУ»,
1930 рік.

Написано повість від щирого серця! Не оглядаючись на «недремне око». Втім, вона ніколи не озиралася. Вся її творча спадщина, з якою має можливість ознайомитися читач, свідчить про це. Писати на зламі двадцятих-тридцятих у Советському Союзі про польське повстання 1830 — 1831 років проти Москви, висловити в такий спосіб свій протест проти сваволі новітнього царя і його лакуз, котрі загнуждували народ колективізацією, русифікацією, в'язницями і розстрілами, а ще планували небачений голодомор, — погodyмоя, на таке був здатний не кожний її сучасник чи ровесник... Вона ж правила своє.

«Пролетарський» суд на «показовому процесі СВУ» над сорока п'ятьма українськими інтелігентами (і сотні тисяч засуджених у закритих судах...) звинуватив Людмилу Михайлівну Старицьку-Черняхівську в тому, що вона: « а) у період 1926—1929 рр. була членом центру СВУ і провадила керівну організаційну діяльність, згідно з програмою і завданням цієї організації; б) здійснювала зв'язок центру СВУ з представниками деяких чужоземних капіталістичних держав, злочини ці передбачено артикулом 54-11, стосовно до артикулів

54-2, 54-3, 54-4 та 54-8 КК УСРР». Вирок — 5 років ув'язнення плюс 3 роки поразки в правах. Такий самий рішинець щодо Олександра Григоровича Черняхівського.

У червні 1930 року, певно, на клопотання видатного актора Пана-са Саксаганського і зважаючи на похилий вік підсудних, їх випущено з харківського «допру», і вирoki замінено на умовні. Почалося упосліджене підневільне існування «на волі». О. Г. Черняхівського фактично заслано до Сталіно (Донецьк), де він по 1935 рік брав участь у становленні медичного інституту. Увесь цей час Людмила Михайлівна з чоловіком, але наїздить і до Києва та до Харкова, там шукає щасливішої долі по столичних видавництвах Вероніка Черняхівська... В листах до неї мати скаржиться, що в Сталіно немає не тільки харчів, а й паперу, нема на чому писати повість. Про настрої письменниці промовляють такі рядки: «І сидимо ми з татом в своїй нірці, як двоє бідних мишенят...»; «Я дочитую, що мені треба для праці над повістю з часів останньої Запорозької Січі (доля твору невідома. — Ю.Х.), але немає охоти писати, падають руки. Нащо писати? «Для потомства»? Дуже сумно, дуже».

Але попри тяжкий душевний стан Старицька-Черняхівська саме в цей період створює своєрідний пам'ятник товаришеві: «В. І.Самійленко». Твір сповнений сестринської любові до видатного поета і громадянина, з котрим її пов'язували спільні молодечі мрії і намагання посіяти добрі зерна.

Шістдесят років спогади про Самійленка пролежали в архіві і лише недавно вдалося їх видати у журналі «Вітчизна» (1992. — Ч. 7—8). Але тоді письменниця навіть і не подавала своїх творів до друку, хіба що під іншим прізвищем.

Історик Наталя Полонська-Василенко у статті «Остання п'єса Л. М. Старицької-Черняхівської» («Україна». — Париж, 1952. — Ч. 8) пригадує: «Коли вона написала п'єсу «Красный петух», то примушена була пустити її за підписом сестри О. М. Стешенко. Як твір Стешенко — пройшла вона рецензії й була призначена до вистави в Московському театрі, і, мабуть, до цього часу рукопис лежить у архівах. Друком вона не появилася».

У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва у фонді Н. Полонської-Василенко є її відгук, можливо як офіційна ре-

цензія, на п'єсу Л. Старицької-Черняхівської: «П'єса Стешенко (читай — Старицької. — Ю.Х.) «Красный петух» відображує цікаву історичну епоху російської історії, мало висвітлену в художній літературі, епоху катерининської комісії 1767 року з її міркуванням про шкідливість кріпацтва, з одного боку, і заграву Пугачовщини, з другого. П'єсу написано з цілковитим знанням епохи, автор добре володіє мовою XVIII століття. 26. 05. 1936 р.».

Отож, п'єса, найімовірніше, так і лишилася в рукопису... Така ж участь і другого російськомовного твору — «Страшная барыня». Існує згадка про ще одну п'єсу — «Домінанта» (1935) — з життя Венеціанської республіки.

... Нарешті вся родина збирається в рідному Києві, але жити від того не легше. Протягом трьох років Людмила Михайлівна змушена працювати на швейній фабриці робітницею... Поки Старицькі-Черняхівські перебували в засланні у Сталіно, їхня і Оксани Стещенко квартира (по теперішній вулиці Олеся Гончара, 31) перетворилася на казкову «рукавичку»... За усною оповіддю Алли Миколаївни Грінченко, коли ще була жива Марія Михайлівна Старицька, вона запросила до сусідства родину музикознавця Миколи Олексійовича Грінченка, аби влада не «ущільнила» квартиру вигнанців... Та все одно, в одній із кімнат, а саме в кімнаті Ярослава Стещенко — сина Оксани, по його арештові 1933 року, поселилася родина політрука Худовського Бориса Михайловича... Після смерті Ярослава у концтаборі на далекій Колімі Старицькі прийняли до себе його дружину Марію, що приїхала з Уральська в Казахстані. Крім того, в них проживала родина репресованого поета Михайла Драй-Хмари.

Аби не забувати інших мов, Старицькі-Черняхівські й Оксана Стещенко влаштовували тижні німецької і французької мов і тоді користувалися в побуті тільки ними.

Київська державна опера упродовж сезону 1934 — 1935 років ставить на сцені «Аїду», «Ріголетто», «Чіо-Чіо-сан» за перекладеними Старицькою-Черняхівською лібрето, але дирекція не вважає за належне сплачувати гонорар причетній до «справи СБУ» письменниці. Для цього знаходяться зачіпки... Одна з них та, що відома письменниці не була членом новоствореної Спілки письменників. Інші...

Втім, надамо слово Людмилі Михайлівні. В архіві письменниці збереглася копія касаційної скарги до «голови Найвищого Суду тов. Железнодорожного:

Я працюю в українській літературі 49 років. З самого початку моєї літературної діяльності вступила в члени «Общества русских драматических писателей и оперных композиторов». Коли в УСРР заклалася власна організація для оборони авторських прав драматургів та композиторів, — спочатку УТОДІК (Українське товариство оборони драматургів і композиторів), а потім воно реорганізувалося в УЗАП (Управління захисту авторських прав), я, зрозуміло, вийшла з Московського товариства і вступила до членів УТОДІКУ, а потім перейшла механічно до членів УЗАПУ. Протягом усього часу аж до серпня 1934 р. УТОДІК, а потім УЗАП обороняли мої авторські права і я одержувала весь час належний мені авторський гонорар, як під час «процесу СВУ», так і по скінченню його. У серпні місяці 1934 р. тов. Кулик, на той час голова Союзу письменників, запровадив реорганізацію в УЗАПі і постановив, що УЗАП оборонює авторські права тільки членів Союзу письменників. Тому, що я завжди була членом секції наукових робітників, я, як сказав мені тов. Кулик, — механічно виступила з членів УЗАПУ і змушена від того часу сама обороняти свої авторські права.

Опера зреклася виплачувати мені належний мені гонорар за виконання моїх перекладів лібрето. [...]

Таким чином, я примушена була вдатися з позовом про авторський гонорар до народного суду Сталінського р-ну м. Києва. [...] На вимогу суду опера подала такі довідки:

а. Що «переклади опер, зроблені Старицькою-Черняхівською, шкідливі і були силами літредактора перевірені і ґрунтовно виправлені. Лише цей виправлений текст дозволений до виконання»;

б. Що за виправлений переклад «Аїди» сплачено тов. Попівському 400 крб. та йому ж в рахунок авторського гонорару — 882 крб. [...]

Разом з цим суду було подано лібрето, видане державною академічною оперою, та текст моїх перекладів, з яких видно, що опера використовувала мої переклади. До того суд запитав свідка тов. Тулуба О.О., що був присутній при моїй розмові з зам. директора опери тов. Майстренком, в якій Майстренко зазначив, що за оперу «Аїда»

виплачено тов. Попівському 400 крб., а що опери «Чіо-Чіо-сан» і «Ріголетто» ідуть без жодних змін мого тексту, і що він, тов. Майстренко, слів своїх і на суді зрекатися не буде. [...]

Таким чином сам суд визнає, що «виправлений» текст моїх перекладів використовувався Київською державною академічною оперою, — та, посилаючись між іншим на те, що я була активним членом СБУ, що мене нібито засуджено по цій справі на 5 років, — суд відмовив мені в позові. [...]

Авторський гонорар — це є винагорода за труд, закон дав йому такі само гарантії, як зарплатні: якщо мене через те, що я була засуджена у справі СБУ, фактично позбавляють права на одержання винагороди за труд, то це фактично перетворюється в позбавлення права на працю та існування».

Яке рішення прийняв «Найвищий Суд»? Відомо, що гонорар почали сплачувати. Але насувався найстрашніший 1937 рік, за ним 38-й, який і став трагічним для родини Черняхівських-Старицьких.

У січні 1938 року заарештовано Вероніку Черняхівську. Людмила Михайлівна вважала, що до цього мав причетність сусіда — політрук Б.М.Худовський, який пікся про розширення власної житлоплощі і не міг вибачити сусідам їхньої інтелігентності.

Наводжу уривки з листа Олександра Григоровича і Людмили Михайлівни до головного винуватця [переклад мій. — Ю.Х.].

«Товаришеві Сталіну.

[...] 8 січня 1938 року, в той час, коли Наркомат внутрішніх справ УРСР очолював Успенський, була заарештована наша єдина донька громадянка Черняхівська-Ганжа Вероніка Олександрівна в м. Києві органами НКВС.

У даний час вона засуджена на 10 років із суворою ізоляцією і перебуває в ув'язненні за невідомою нам адресою. Нам також невідомо, яка судова інстанція розбирала справу нашої доньки, хоча ми неодноразово зверталися з такими запитами.

Твердо переконані в тім, що донька наша не могла вчинити контрреволюційного злочину, ми звертаємося до Вас, товаришу Сталін, і просимо Вашого особистого втручання в цю справу.

[...] Мені відомо, що підставою для її арешту послужило те, що десять років тому вона протягом вельми короткого часу — одного року —

була в шлюбі з іноземним підданим. Справді, одержавши наукове відраджання, я узяв з собою доньку для допомоги мені в науковій роботі. Познайомившись у Німеччині з німецьким підданим, вона 1928 року вийшла за нього заміж, але через рік розлучилася з ним, бо з'ясувалося, що нічого спільного в них не було і не могло бути, і на початку 29 року вона повернулася в наш Союз.

1935 року донька моя вийшла заміж за професора вищої математики та астрономії Миколу Микитовича Ганжу.

Зацікавлення моєї доньки науковою і перекладацькою роботою не випадкові, бо я і моя дружина всі сили віддали багаторічній праці в царині наукової та педагогічної діяльності.

[...] 13 грудня 1938 року начальник спецкорпусу київської Лук'янівської в'язниці направив мене, Людмилу Михайлівну Черняхівську, до начальника облНКВС по довідку про справу нашої дочки. 14 грудня 1938 року в приймальні начальника приймав невідомий мені співробітник НКВС. Почувши від мене прізвище моєї доньки, він заявив, що знає її, бо він її слідчий, і, зиркнувши на мене насмішкувато, додав: «Ви, звичайно, гадаєте, що вона красуня, але, як на мене, вона дуже негарна». Слідчий з несподіваною злістю закричав: «Крім того, вона зухвала, нахабна, дрян'я базарна, наволоч», і посипався ряд брутальних слів, переказувати які на папері мені ніяково. «На ваші образи я позбавлена можливості відповісти, — заперечила я, — але якщо ви такої думки про мою доньку, людину культурну, то я можу припустити, що слідство велося у вельми напруженій і далеко не нормальній обстановці». Моє зауваження викликало новий вибух лайки, і, тричі повторивши всі ті брутальні слова, слідчий вигукнув: «От і заробила 10 років!»

На мої запитання, куди і коли її вислали і яка судова інстанція судила її, він категорично відмовився відповісти.

Ось такі об'єктивні факти potwierджують мої припущення. 11 квітня цього року в'язничний прокурор т. Коган на моє пильне прохання нарешті повідомив, що дочку нашу вислано 22 листопада 1938 року до одного з північно-східних таборів. Тим часом у мене не взяли гроші для передачі нашій доньці у вересні, жовтні й листопаді. Незважаючи на наші багаторазові прохання, в нас не взяли теплої одягу, який приймали для всіх, хто мав бути висланий у да-

лекі табори. Таким чином, нас позбавили наданого всім громадянам права, і дочка наша змушена була проїхати всю Азію в тріскучі морози в коротенькому жакеті. Ми позбавлені права навіть знати, де вона! Ми не знаємо, чи витримала вона цю дорогу? Не знаємо, чи жива вона?

Тверде переконання в абсолютній невинності нашої доньки дало нам підставу звернутися до Наркома ВС СРСР з проханням передати її справу для опротестування постанови облтрійки НКВС чи особливої Наради і скасування рішення.

25 квітня 1939 року ми одержали таку відповідь з НКВС УРСР: «Вашу заяву від 10 березня 1939 р. на ім'я Народного Комісара ВС СРСР розглянуто і залишено без наслідків як таку, що не містить у собі фактів, які можуть бути підставою для перегляду справи. Секретар НКВС УРСР (підпис)».

Творча енергія, діяльність, всі помисли Людмили Старицької-Черняхівської відтоді спрямовані на одне: вона пише листи до Сталіна, Ворошилова, Калініна, Молотова, Жданова, Берії, до комісії при Верховній Раді СРСР, що розбирала скарги про помилування. Нещасні батьки намагаються дошукатися правди, опротестовують рішення обласної трійки НКВС, яка, за усним повідомленням, засудила доньку на 10 років, вимагають законного суду за участю сторін, адвоката. Усе намарно...

З туги помирає у грудні 1939 року Олександр Григорович Черняхівський, відомий учений-гістолог, професор Київського медінституту, автор понад ста друкованих наукових праць, один з організаторів Донецького медичного інституту, в дні юності — перекладач Шіллера, Гете, Гайне. Могила Черняхівського на київському Байковому кладовищі збереглася.

А Людмила Михайлівна Старицька змагається із страшною репресивною машиною.

У «Спогадах про СБУ» («Опера СБУ — музика ГПУ». Спогади свідків, 1992) молодший колега письменниці Борис Антоненко-Давидович описав подробиці її поневірянь у Сибіру, куди вона у відчай кинулася шукати доньку. Небога Ірина Стешенко (актриса, згодом відома перекладачка, про неї докладна розповідь далі) поїхала до Москви, розшукала там чекіста Горожаніна, котрий сво-

*Людмила
Старицька-Черняхівська
у січні 1940 року.*

го часу керував «операцією СБУ», і той милостиво дав їй список жіночих політізоляторів СРСР (ось звідки в архіві Людмили Михайлівни виявлено довгенький список концтаборів...) та порадив надсилати в кожний продуктову посилку. З якого політізолятора посилка не повернеться назад, там і перебуває в ув'язненні Вероніка Черняхівська...

Єзуїтська порада, але іншого виходу нема.

Рада Остапівна Лисенко, онука Миколи Віталійовича, розповіла, що Людмила Михайлівна вдалася по допомогу до наркома закордонних справ СРСР Максима Литвинова, котрий на початку 1900-х років у Києві знався з місцевими соціал-демократами та українською інтелігенцією, зокрема родиною Старицьких. Нарком, замість довідатися правду і повідомити Старицькій-Черняхівській, порадив їй їхати до Сибіру...

Із Томського жіночого політізолятора одна з посилок не повернулася. Мати вирішила, що її Ронуся там і, незважаючи на похилий вік, одважується на поїздку до холодного Сибіру в осінню пору...

Один з останніх листів до можновладців:

«Народному Комісару внутрішніх справ
товаришу Берії
Старицької-Черняхівської Людмили Михайлівни,
удови професора, доктора медичних наук
Черняхівського О.Г.

Заява.

Цього року 15 грудня вся Україна відзначає 100-річний ювілей з дня народження мого батька М. П. Старицького — відомого письменника і громадського діяча України.

В ім'я заслуг мого батька — М. Старицького, а також вчених заслуг мого чоловіка — професора, доктора медичних наук О. Г. Черняхівського, відомого як у всьому нашому Союзі, так і за кордоном, як видатного гістолога, — керівник більшовиків України М. С. Хрущов поставився дуже уважно до мого прохання про перегляд справи моєї доньки — онуки М. П. Старицького і М. В. Лисенка — Черняхівської-Ганжі Вероніки Олександрівни, заарештованої в м. Києві органами НКВС 8-го січня 1938 р. і засудженої Київською Трійкою на 10 років із суворою ізоляцією.

Секретар товариша Хрущова заявив мені, що перешкодою до перегляду справи моєї доньки є те, що невідоме місце її ув'язнення, внаслідок чого неможливо привезти її до Києва з метою перегляду справи. Вони вже вживали і вживають тепер заходів для розшуку, але їй досі не досягли успіху.

З огляду на те, що Вам підпорядковані усі місця ув'язнення, я благаю Вас зробити відповідні розпорядження щодо виявлення місця її перебування і переведення в Київ для перерозслідування її справи.

Відправною точкою для розшуку може бути м. Томськ, бо в червні 1939 р. ми отримали повідомлення від начальника одного з томських таборів, що донька моя Черняхівська-Ганжа Вероніка Олександрівна знаходиться в ув'язненні за адресою м. Томськ поштовий ящик №-96, а 6 листопада того ж року ми отримали сповіщення з психіатричної лікарні м. Томська про те, що донька наша відмовляється взяти посылку, надіслану їй за вищевказаною адресою.

Вважаю за необхідне додати, що, отримавши сповіщення із психіатричної лікарні, я негайно виїхала до Томська, але в лікарні

мені відповіли, що хвору вже виписали, а прокурор м. Томська, до якого я вдалася за роз'ясненням, сказав, що донька моя вибула з етапом в Наринські чи Маріїнські табори. В Маріїнських таборах її не було, а в Нарин, у зв'язку із зимовим періодом, я поїхати не змогла (Людмилі Михайлівні йшов уже 72-й рік! — Ю. Х.). На цьому мої відомості уриваються.

Про моє горе писати, вважаю, зайве. Ви самі його розумієте, також вважаю зайвим звертати Вашу увагу і на факт смерті мого чоловіка після важких переживань, пов'язаних з арештом і психічним захворюванням НАШОЇ ЄДИНОЇ ДОНЬКИ. Але наслідуюся звернути Вашу увагу на два факти: на негідну поведінку слідчого моєї доньки Поліщука, котрий вилаяв мою доньку переді мною найнепрстойнішими словами (про що я неодноразово писала), а також, головним чином, на той факт, що особи, які обмовили мою доньку в співучасті з ними в одній контрреволюційній організації — гр. Соколовський і чехословацький підданий інженер Піцик, — одержали незначне покарання, а саме: перший знаходиться на волі, другий — на вільній висилці до м. Актюбінськ строком на 5 літ; моя ж донька, начебто їхня співучасниця, понесла таке тяжке покарання.

Наша родина відома по всій Україні: праці мого батька і мого чоловіка завжди були спрямовані на благо нашої Батьківщини.

Донька наша, яка отримала вищу освіту і завжди жила науковою працею, була вірною і чесною громадянкою нашої соціалістичної вітчизни, і звинувачувати її в такому мерзенному злочині просто нелогічно.

На підставі усього вищенаведеного, я маю сміливість припустити, що постанова Київської Трійки ґрунтувалася на сумнівному матеріалі.

Повторюю, єдине, чого я прошу у Вас — це визначити місце ув'язнення моєї доньки Черняхівської-Ганжі Вероніки Олександрівни і повідомити про її місцеперебування Київському НКВС і товаришу Хрущову.

Сподіваюся, що Ви не залишите мене без відповіді і не відхилите моє прохання.

Ваша допомога — моя єдина надія.

Л. Старицька-Черняхівська.

Київ. 15 листопада 1940 р.»

Найжахливіше в цій історії те, що Вероніки не було в живих уже понад два роки... Людмила Михайлівна так і не довідалася про доччину долю, жевріла, певно, в неї надія... Лише 1990 року стало відомо офіційно, що згідно з постановою трійки при Київському НКВС від 21 вересня 1938 року Вероніку Олександрівну Черняхівську розстріляно наступного ж дня... Києвом і досі вперто кружляють чутки, що слідчі-енкаведисти перед убивством згвалтували її.

...Вже і на матір чигає пекельна сталінська машина. У загратованих кабінетах їй випоминають і «процес Співки визволення України», і дошукування правди в справі доньки, і незалежність чесної літературки, яка не вихваляла в своїх творах вождя та щасливого комуністичного майбуття.

Натомість, вона і сестра Оксана Стешенко пишуть і друкують у журналі «Театр» (1940. — Ч. 11—12) спогади про тата і його побратимів до столітнього ювілею Михайла Петровича (прізвище Людмили Михайлівни з'являється у пресі після кільканадцятирічної паузи... і востаннє за її життя). Це пам'ятки про щасливі юначі роки дівчат під татовим і маминим крилом, попри всі тодішні негаразди, які бліднуть перед новітніми.

Взагалі мемуарний жанр давався сестрам, особливо Людмилі.

«Ми були знайомі з Лесею з самих дитячих років, бо родини наші, себто родини Косачів і Старицьких, хоч і не були рідні по крові, але по душі були рідніші рідних». Сюди Людмила залучає і Лисенків. Три родини склали українські Сполучені Штати, які з еміграції благословив брат Олени Пчілки і Лесин дядько Михайло Драгоманов. Цей заспів став камертоном «Хвилин життя Лесі Українки». Це не просто спогад, а високохудожнє есе з аналізом витоків Лесиною таланту. Людмилу Леся називала *dearest friend* (найдорожчою товаришкою). І поріднена за духом товаришка передбачила майбутнє: «Останніми роками, коли творчість її (Лесі Українки. — Ю. Х.) піднеслась до найвищого ступеня, коли вона пішла на снігову верховину життя, — читачі лишилися в долині»; «Але одшумує життя, і прийдуть ті, що відчують всю глибину її творчости, всю красу її душі».

«Хвилини життя Лесі Українки» Старицька-Черняхівська побачила надрукованими у «Літературно-науковому вістнику» (1913. — Ч. 64), чого не скажеш про «Спогади про Лисенка».

*Будинок у Києві
по вул. Чкалова (тепер —
Олеся Гончара), № 31,
звідки заарештовано
Людмилу
Старицьку-Черняхівську
й Оксану Стещенко.
Сучасний вигляд 2000 року.*

У збірнику «М. В. Лисенко у спогадах сучасників» (упорядник Остап Лисенко. — Музична Україна, 1968) вміщено й спомини Людмили Старицької-Черняхівської, але зі значними купюрами, що зумовлено цензурою «шістдесятих», тоді ще не настав час для творів Старицької-Черняхівської, і аж тепер ми маємо можливість уперше цілком прочитати спогади у її «Вибраних творах».

Про близьку людину, родича, коли пишуть, здебільшого вдаються до ідеалізації. Людмила Старицька-Черняхівська не робить з Лисенка святого. У неї він — жива людина, ніщо людське йому не чуже. «Як сказав, так і буде» — неблаганний, запальний, часом до шаленства, коли йшлося про облуду; й водночас переконливо показано величезну Лисенкову роль у становленні не тільки української музики, а і культури в цілому.

Такі ж об'єктивні записи Старицької-Черняхівської про Володимира Самійленка. «У своїх спогадах я хочу дати образ поета таким, яким він одбився в моїй пам'яті, не прикрашаючи його, не підводячи

під нього непотрібного йому підмурку». Ці спогади можна назвати хрестоматійними щодо висвітлення українського молодіжного руху, в якому не останню скрипку грав Самійленко, кінця XIX — початку XX століть. І головне — як написано! Цікаво, навіть захоплююче. Вважають епізоди, коли Самійленко по еміграції ходить Києвом у пошуках літературного заробітку і як до нього ставляться редактори-чиновники, закидаючи йому «мову старого українського письменника...», а особливо — картини останніх зустрічей із хворим письменником і його похорону в Боярці.

20 липня 1941 року, коли під стінами Києва стояли німці, співробітниками НКВС проведено обшук у Людмили Старицької-Черняхівської на квартирі (де вона мешкала з сестрою Оксаною) по вулиці Чкалова, 31, кв. 18, забрано паспорт і теку з листуванням, «неблагонадійних» господинь заарештовано.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України знаходиться слідча справа Людмили Старицької-Черняхівської за архівним № 15554 фп. У ній — постанова про арешт від 20.07.1941 року. Документи цитую мовою оригіналу.

«...В настоящее время Старицкая-Черняховская германофильски настроена, ждет прихода немцев в Киев. Вместе со своей сестрой Стещенко Оксаной и националистом Иринархом Черкасским (подвергаются аресту) намечают план своей деятельности в так называемом «Украинском правительстве», которое, по их мнению, создаст Гитлер в Киеве. Согласно этого плана они возьмут на себя руководство культурным фронтом на Украине, все остальное должно быть сосредоточено в руках немцев.

Старший уполномоченный 2 отдела 3 управления НКВД УССР сержант госбезопасности Секарев.

Зам. нач. 2 отдела лейтенант госбезопасности Хуторянский.

Начальник 3 управления Герсонский».

На допиті Людмила Михайлівна заперечила це звинувачення.

Старицьку-Черняхівську, Оксану Стещенко, академіка Агатангела Кримського, Іринарха Черкаського, Андрія Ярошевича з аналогічними звинуваченнями вивезено вантажівкою до Харкова, тут усім інкриміновано «антисоветскую деятельность», зокрема лейтенант держбезпеки Кокостіков 14 вересня 1941 року звинуватив

Людмилу Михайлівну як активну українську націоналістку, що протягом ряду років провадила «антисоветскую националистическую деятельность», за статтею 54, пунктами 2 і 10, ч. 2, КК УРСР. Її допитують, але засудити не встигають (бо німці наступають і на Харків), везуть до Валуїок, далі у «телячому вагоні» — до Акмолінська. Як згадував очевидець, «пасажир» цього ж потягу лікар Олексій Іванович Вилегжанин, письменниця не витримала наруги і дорогою померла.

Не стало останньої чверті серця...

Конвоїри викинули з вагона тіло. Де похована Людмила Старицька-Черняхівська, в якій безіменній могилі — невідомо.

У слідчій справі міститься і «Постановление от 31 июля 1948 года о прекращении следствия по делу № 070447 по обвинению Старицкой-Черняховской Людмилы Ивановны [помилка. — Ю.Х.]». Зокрема, довідуємося таке: «... В процессе следствия никаких данных о принадлежности ее к антисоветской националистической деятельности добыто не было, а с приближением линии фронта Старицкая-Черняховская из Киева этапирована для дальнейшего следствия в глубь Советского Союза. При проверке по эшалонным спискам тюрем, из которых была первоначально этапирована, Старицкая-Черняховская не установлена. Данных о местонахождении в настоящее время через родственные и иные связи не добыто, а также в деле не имеется материалов о побеге ее из-под стражи. Майор МГБ УССР Тоцкий».

Все зрозуміло. Людина безслідно зникла... Але ні, слід по собі лишила.

Цькована, гнана, упосліджена і, зрештою, фізично знищена, письменниця в житті була Особистістю, а тим паче у творчості. Проте склалося так, що за життя вона не мала більш-менш повної збірки своїх творів. І лише тепер, — уперше, — з'явилася можливість подати під одною палітуркою кращі речі, зокрема драматургію, прозу, поезію, переклади, театрознавчу розвідку, спогади про видатних діячів культури Людмили Старицької-Черняхівської, а отже, належно поцінувати її талант і неперехідний внесок до скарбниці нашої духовності. Автор цих есеїв десять років поклав на упорядкування «Вибраного» письменниці та спроби зацікавити нинішніх українських ви-

давців. Нарешті доля таки усміхнулася. Видавництво «Наукова думка» у класичній серії «Бібліотека української літератури» підготувало близько 850 книжкових сторінок творів Старицької-Черняхівської з моєю передмовою і коментарями. Нарешті збулося!

Книжка побачила світ 2000 року накладом 5000 примірників під назвою «Вибрані твори» Людмили Старицької-Черняхівської.

Творчість письменниці зацікавила сучасних науковців. У Київському педагогічному університеті імені Михайла Драгоманова 2002 року аспірантка Інна Чернова захистила кандидатську дисертацію про драматургію Старицької-Черняхівської. В Івано-Франківському і Сімферопольському університетах також написані дисертації про творчість письменниці.

У добрий час, шановні дослідники!

*Марія
Ст_аиц_ьк_а
н*

Господиня у школі Лисенка

Подружжя Старицьких — Михайло Петрович і Софія Віталіївна мали п'ятірко дітей — як пальців на долоні... Третя дитина Оля рано пішла з життя, мізинчик Юрко вивчився на правника, а стежкою батька пішла трійця дівчат: Марія, Людмила й Оксана. Старша з них, Марія, народилася в селі Лебехівці на Полтавщині, де батькові дістався у спадок невеликий маєток, 19 (за новим стилем — 31) травня 1865 року. На зиму Старицькі переїхали до Києва, де Михайло Петрович дістав службу в архіві Київського університету, водночас розпочавши інтенсивну творчу — поетичну й перекладацьку — працю, брався і до драматургії.

Це була пошевченківська доба, і передова українська інтелігенція підхопила ідеї й настрої Поета, продовжила тему національного відродження і народного просвітництва. Серед таких послідовників, але з власним голосом, був Михайло Старицький. Відповідною була й хатня атмосфера в господі Старицьких. Хоча за стінами вирувала во-рожа українству стихія у середовищі дворянства, купецтва, чиновництва. Це добре ілюструє уже цитований вірш Старицького «Марусі», адресований саме до старшої доньки Марії.

Але були і віддушини. Одна з них — перший у Києві і другий після Петербурга в Російській імперії дитячий садок сестер Ліндфорс, Марії й Софії. Молодша Софія, згодом Русова за чоловіком, стане видатним українським педагогом. Тоді сестри починали з дитячого садка, куди Старицькі й віддали своїх доньок Маню і Людю. Озброївшись передовими методами Песталоцці, Руссо, Дістерверга, Фребля, порадившись з кращими петербурзькими педагогами, сестри Ліндфорс домоглися дозволу попечителя шкільної округи і восени 1871 року відкрили садок, винайнявши помешкання з двох кімнат у будинку на вулиці Фундуклеївській навпроти міського театру (тепер — оперного). «Скоро в нас набралось коло двадцяти дітей, — пригадувала

Софія Русова, — між ними багато було дітей професорів — Сара і Адам Хржонщеньські, Маня і Людя Старицькі. Мані теж було шість років, але вона була така велика на зріст, що була вища за всіх дітей. Вона любила збирати коло себе дітей і оповідати їм по-українськи казки, та такі страшні, що діти аж очі витріщали. Ми їй забороняли лякати дітей, але, розказуючи, вона захоплювалась, і страшні примари мимо її волі виростали в її творчій фантазії».

Отож, ще в дитячому віці виявилася артистична вдача Марії Старицької. Виховательки, зовсім молоденькі, потоваришували з родиною Старицьких, Миколою Лисенком, цими поодинокими українськими родинами в Києві, і ті мали на дитячих педагогів вирішальний вплив, на їхнє ставлення до української культури. Не забуваймо, що сестри Ліндфорс мали шведсько-французьке походження, але щиро перейнялися українськими проблемами — землі, на якій вбралися пір'ям.

Далі Марія і менша на три роки Людмила Старицькі навчалися в київській приватній гімназії Людмили Ващенко-Захарченко (дружини відомого професора математики Київського університету Михайла Ващенко-Захарченка), жінки теж вельми освіченої, передової на свій час, хоча і змушеної дотримувати офіційного курсу навчання в імперії. Звісно, в гімназії Ващенко-Захарченко не йшлося про вивчення української мови, літератури, історії, заборонених Валуєвським указом і Емським актом. Ці науки дівчата засвоювали з батьківських вуст та від їхніх однодумців.

Визначною подією в житті Києва стали вистави в театрі Бергоньє української театральної трупи Марка Кропивницького, Миколи Садовського, Марії Заньковецької... Всі були зачаровані виставами з українського репертуару та грою акторів і керівника трупи Кропивницького. Він часто буває в господі Старицьких, і від його акторської майстерності та веселої вдачі, широкої натури в захваті Маруся Старицька. Марко Лукич сватається до неї... Батько й мати розгубилися від несподіваної пропозиції, але вирішили здатися на думку доньки. Та вагається, проте відмовляє Кропивницькому. Чи то далася взнаки помітна різниця у віці гімназистки й удівця, чи Марія вирішила, що їй зарано впрягатися до сімейного воза; вона мріє про Вищі жіночі курси. Попри це своє рішення Марія Ста-

*Марія Старицька.
1880-ті роки.*

рицька на все життя збереже повагу до Марка Кропивницького, захоплення його талантом. І піде врешті його шляхом. Це станеться трохи згодом. Треба зазначити, що театр вавив Марію Старицьку змалечку, так само і її молодших сестер. Батько-драматург, мистецьке оточення і взагалі театр у XIX столітті виконував роль засобу масової інформації — наймобільнішого, наймасовішого, найдієвішого. Театром марили...

Валерія О'Коннор-Вілінська у спогадах «Лисенки й Старицькі» описує ту атмосферу. Разом із сестрами Старицькими — Марією і Людмилою — вона ходила до гімназії Ващенко-Захарченко, удвох з Людмилою вони написали першу п'єсу — драму з лицарського життя.

«У вітальню перенесли з кабінету великий письмовий стіл Старицького, спорудили на ньому башту з паперу, звідки визирала красуня-принцеса. Лора (Валерія, яка грала лицаря. — Ю.Х.) в штанях і з шаблею ходила біля столу. Лицар клявся добути красуню. Для цього він ішов до старої чарівниці, яку грала Людя; відьма палила бенгальські вогні, біля неї крутилося чортеня (Оксана, молодша із сестер Старицьких. — Ю.Х.), потім з'являвся король — Маня в золотій

паперовій короні, з малиною ковдрою-мантиєю на плечах, ступала велично...»

О'Коннор-Вілінська лишила нам і портрет юної актриси. «Марія Старицька — весела, заповзята, артистка змалечку, любила вдавати з себе когось, шумлива, галаслива, деспотична, свавільна. Одного разу, як Михайло Петрович зачинив її в кімнаті, зняла крик: «Ти — тиран! У нас не батько, а тиран! Людя, вискочи надвір, застудись і умри на злість йому!»

1883 року, саме тоді, як Михайло Старицький узяв на свої плечі утримання театральної трупи Кропивницького, Марія вирішила продовжити освіту на природничому відділенні Бестужевських курсів у Петербурзі. Дослідники досі вважали, що вона скінчила ці курси. Але нещодавно виявлені архівні документи наводять на іншу думку. Це справа про прийняття до числа слухачок і перебування на Київських вищих жіночих курсах Старицької Марії Михайлівни 1884 року. Серед паперів прохання Марії Старицької про зарахування на ці курси від 29 вересня і відношення С.-Петербурзьких вищих жіночих курсів, атестат про закінчення Київської приватної гімназії Ващенко-Захарченко від 8 червня 1882 року за № 33 і згода подруж-

*Михайло Старицький
і Марко Кропивницький —
керівники Української
театральної
трупи корифеїв.
1880-ті роки.*

жя Старицьких на вступ їхньої дочки Марії на курси, а також свідоцтво київського поліцеймейстера про благонадійність, без якого тоді не було нікуди ходу.

Звідси можна зробити висновок, що Марія Старицька, перебувши рік на Бестужевських курсах у Петербурзі, перевелася до рідного Києва і саме тут завершила свою вищу освіту.

Навесні 1885 року славнозвісна театральна трупа корифеїв Кропивницького — Старицького розпалася, Михайло Петрович фактично збанкрутував з того і змушений був закласти власну трупу. 1886 року до неї вступила і Марія Старицька. Разом з батьком вона гастролює в Харкові, Одесі, Москві, Петербурзі, Варшаві, Вільні, Мінську, Казані, Баку, Тифлісі, перебуваючи, очевидно, на другорядних ролях і допомагаючи батькові в організаційних справах — упродовж кількох сезонів по 1890 рік.

Наступного року вона їде навчатися до Москви на театральних курсах у відомого педагога О. О. Федотова, живе у Москві у дядька у других Володимира Немировича-Данченка, де той викладав акторську майстерність в музично-драматичному училищі при Московському філармонійному товаристві. Продовжити навчання на вказаних курсах Марії Михайлівні довелося в Петербурзі, куди 1893 року переїхав О. О. Федотов. Саме у Північній Пальмірі вона і почала самостійне акторське життя. Обрала собі театральний псевдонім: Яворська.

Маємо угоду від 17 серпня 1894 року між М. Старицькою і дирекцією «Василеостровского театра от Общества дешевых столовых и чайных домов трудолюбия в С.-Петербурге» терміном з 1 вересня 1894 року по 12 лютого 1895 року включно. З боку молоді актриси такі зобов'язання: «Я, Мария Старицкая, обязуюсь исполнять на сцене Василеостровского театра в г. С.-Петербурге по желанию, выбору и назначению Дирекции онаго или ея режиссера, роли в опереттах, драмах, комедиях, водевилях, феериях, читать, петь, рассказывать, танцевать в дивертисментах, в спектаклях утренних и вечерних и вообще всеми силами содействовать пользе театрального дела. В случае надобности играть и по два раза в день».

Дирекція театру зі свого боку ставила до акторки такі вимоги: якщо вона не з'явиться на репетицію, за кожну неявку має оплатити штра-

фу п'ять карбованців; якщо заслабне і не заручиться потвердженням театрального медика,— штраф на суму тримісячної зарплатні; якщо вона проведе на виставу без контрамарки родича або просто знайомого,— штраф двадцять п'ять карбованців; коли її хвороба, хоч і визнана медиком, триватиме понад два тижні, дирекція має право скасувати угоду і виставити актрису з театру...

Якщо Марія Старицька не порушить жодного пункту угоди, то отримуватиме щомісяця платню в розмірі п'ятдесяти карбованців, виплата вестиметься двічі на місяць.

З цієї угоди видно, в яких жорстких умовах доводилося працювати акторам в російських театрах.

У Петербурзі Марія Михайлівна грала три театральні сезони, крім Василеостровського театру, ще в Охтенському народному домі та робітничому театрі за Нарвською заставою, пробуючи себе і в режисурі. За дорученням батька клопочеться дозволами на його п'єси в столичному цензурному комітеті, що видно з листів Михайла Старицького.

Ранньої весни 1897 року в Москві відбувся Перший Всеросійський з'їзд сценічних діячів у приміщенні Малого театру. Слово узяв Михайло Старицький і розповів про безправний стан українського театру, який був заборонений Емським актом, згодом дозволений, але обмежений численними указами і циркулярами та цензурою в Головному управлінні в справах друку. Закінчив свій виступ вимогами скасувати обмеження щодо українського театру. Сценічні діячі, драматурги, актори підтримали Старицького. Не почувався б він так упевнено, якби поруч не була Марія, не підтримала хворого на серце батька морально і фізично.

Сезон 1897 року вона продовжила в рідному театрі, а саме в трупі Миколи Садовського, переїхавши назовсім до України, Києва. Наступного року Михайло Старицький організовує в Києві Український драматичний гурток, винайнявши приміщення в щойно відкритому Слов'янському домі на розі вулиць Хрещатика й Олександрівської (тепер — Михайла Грушевського).

Спектакль «За двома зайцями» під режисурою автора певною мірою можна назвати сімейним. Адже у виставі Марія Старицька грала Лимариху, Людмила Старицька — Проню, Оксана Старицька — черницю... Грала тут і друзі родини Старицьких: Сірчиху —

*Святкування
вечора пам'яті
Тараса Шевченка
у Києві.*

*Зліва направо:
Олена Пчілка,
Михайло Старицький,
Гнат Хоткевич,
Марія Старицька,
Микола Лисенко.
Початок 1900-х років.*

Ольга Петрівна Косач, одну з панночок — небога Миколи Лисенка, згодом відома артистка театру й кіно Наталя Лисенко, дружина актора Івана Мозжухіна. У ролі старого Сірка почав кар'єру юний Іван Сагатівський з фунтом гриму на обличчі...

Запрошував Михайло Старицький до українських вистав і тогочасних «російських зірок» — Леонідова, Неделіна, Рощина-Інсарова.

Демократизм Старицьких виявився в тім, що вони жваво цікавилися робітничими театральними аматорськими гуртками, які виникли в Києві. Марія Михайлівна взяла їх під свою опіку. Допомогала ставити спектаклі, режисувала, а часом і грала. На Куренівці, Шулявці, Деміївці, Солом'янці, Дарниці — в аматорських гуртках, у Лук'янівському народному домі Товариства тверезості, Троїцькому народному домі, Бульварно-Кудрявській народній аудиторії Київського товариства сприяння початковій освіті. Водночас Старицька викладає акторську майстерність у музично-драматичній школі М. К. Лісневич-Носової.

Марію Михайлівну навіть запрошували до роботи за тодішніми кордонами. Директор театру «Руської Бесіди» Михайло Губчак направив Старицькій листа, датованого 4 травня 1903 року.

«Зі Львова, Ринок, ч. 10, Товариство «Руської Бесіди»

В Росію, Київ, вул. Маріїнсько-Благовіщенська, 93.

Високоповажна Марія Михайлівна!

Приходжу до Вас ось з таким ділом: один одинокий український театр товариства «Руська Бесіда» у Львові, котрого я є директором, потребує конче режисера і то режисера доброго.

Позаяк Ви мені розказували, що сим ділом занимались і може займаєтеся у Києві, приходжу до Вас з предложением, чи Ви не схотіли би се становисько зайняти у нашому одинокому театрі за границею.

Сли се моє предложение засміле, прошу простити сій моїй смілости, а евентуально подати раду до кого з сим прошенєм можна би звернутися.

Условія нашого театру тяжкі, бо сталого місця дотепер не маємо та мусимо товчися по городам і містечкам, але ж бо і годі, щоби на кілька мільонів нас за границею не мали ми свого театру.

Я з'їхав тепер з театром на границю до Підволочиська і туди прошу подати мені відповідь, а евентуально і условія платні.

Коли би у мене був час, я радо скочив би бодай на день-два до Києва.

Пересилаю низький поклін Вашим Високоповажним Родичам і Родині та остаю з високим поважанєм.

Михайло Ігнатович Губчак,

директор театру».

1903 року бачимо Марію Старицьку разом із сестрами та батьком у Полтаві під час відкриття пам'ятника Іванові Котляревському, про що свідчить відома гуртова світлина українських діячів у Полтаві. На жаль, не можемо її репродукувати в книжці через великий розмір і велику кількість осіб на ній.

Нарешті Марія Михайлівна надовго знаходить себе у музично-драматичній школі Миколи Лисенка, яка відкрилася 1904 року в Києві на Великій Підвальної вулиці, 15. Тут вона керує драматичним відділом, стає правицею Лисенка, беручи на себе низку організаційних функцій. По смерті композитора вона фактично очолює школу. Серед виучнів школи і Марії Старицької — Дмитро Антонович, Олександр (Лесь) Сердюк, Михайло Микиша, Прохор Коваленко та інші актори, театрознавці, режисери.

На лекціях драматичного відділу школи Лисенка викладали такі дисципліни: сценічна гра, декламація, історія драми (читав Іван Стешенко — чоловік сестри Оксани, майбутній міністр освіти в уряді УНР), історія культури, історія літератури, естетика, міміка, танок, фехтування, іноземні мови: французька та італійська. Упродовж першого року навчання треба було досконало оволодіти українською мовою.

Старицька вела викладання сценічної майстерності і декламації за методою, яку вона перейняла від Володимира Немировича-Данченка. Була і різнобічною акторкою: чудово декламувала — талант, який перейняла від батька, відомого свого часу декламатора, котрому Леся Українка доручала оприлюднювати свої поезії; добре співала, танцювала.

Валерія О'Коннор-Вілінська пригадувала, як відзначали Шевченківське свято у залі Качали: «Хотілося подивитися на справжній танець, і всі кинулися до Садовського. Його ухопили і поволокли на середину зали. Навкруги зімкнулося широке коло. Садовський повів своїм козацьким поглядом: «Хто ж стане зі мною?» Виступила Маруся Старицька в розкішному українському вбранні, в червоних чоботах і поплила, як лебідь по воді. Вона танцювала дуже гарно з різноманітними відмінами, легко, виразно. Із Садовським вони склали малярничу пару. Публіка була в захопленні».

Не цуралася Марія Старицька і громадської праці. Була членом товариств «Боян» і «Просвіта», а коли у Києві закладено український клуб «Родина», також увійшла до його правління. «Родина» провадила не тільки урочі вечори, а і веселі, гумористичні. Надамо слово О'Коннор-Вілінській: «Коли одного разу, як несподіванку для глядачів, зробили кабаре на актуальні клубні події, він (Лисенко. — Ю.Х.) до сліз сміявся з того жарту. Особливо сподобалося йому, що чотири співачки одна по одній заводили нестерпний для нього романс «Ой казала мені мама». Четверта з них була Маня Старицька в ролі славнозвісної співачки Б., мовбито запроханої на той вечір до клубу. Маня позакручувала волосся баранцями, наділа ясну, дуже викроєну сукню, низько присідала, маніжилася і солодко посміхалася. Вона завела на три тони нижче ту саму «Маму» і так крутила очима, що всі вмирали зі сміху».

Будинок у Києві
(триповерховий,
на передньому плані)
по вул. Караваївській
(тепер Льва Толстого), 35,
де Старицькі мешкали
1898 — 1900 років.

Фото початку 1990-х років.

Будинок знесено,
замість зробити в ньому
краєзнавчий музей району
історичної Паньківщини,
як пропонувала громадськість.

Так само і під час трусу в господі сестри Оксани (уже Стешенко — за чоловіком) в день її народження (!) 24 січня 1906 року Марія Старицька відчайдушно кокетувала з жандармами, тим самим звеселивши присутніх за вельми напруженої ситуації...

Але в школі Лисенка працювала цілком серйозно. Вишукувала в аматорських театральних гуртках Києва здібну молодь і пропонувала навчатися в музично-драматичній школі. Один з таких учнів Прохор Коваленко згадував: «Для показу робіт учнів старших класів українського відділу Марія Михайлівна склала умову з Лук'янівським народним домом. Там час від часу виставлялися цілі п'єси, головним чином українського народного репертуару, підготовленого в порядку учбової роботи. Глядачі охоче дивилися ці вистави, а нам, учням, була хороша практика. Коли в якійсь п'єсі не вистачало учнів на всі ролі, Марія Михайлівна сама охоче брала якусь підходящу для її індивідуальності роль. Так вона грала з нами Лимериху в «Лимерівні», Степаниду в «Не судилось», Секлиту в «За двома зайцями», а іноді запрошувала колишніх акторів, які охоче ходили на наші заняття і репетирували разом з нами, показуючи, як треба, а іноді й як не треба грати, бо

Марія Михайлівна часто після репетицій, розбираючи їхню гру, вказувала нам на помилки, штампи і трафаретні прийоми гри, застерігала нас від копіювання».

Протягом 1904 — 1917 років Марія Старицька зрежисувала понад 500 вистав українських, російських, західноєвропейських авторів.

Окремої розмови заслуговує її співпраця з Миколою Садовським у його театрі в приміщенні Троїцького народного дому.

1908 року Садовський вирішив поставити двоактну п'єсу Михайла Старицького «Остання ніч». Дія драми відбувається в Луцьку 1702 року за панування там Польщі. В основу п'єси лягла історична подія. Головний герой Степан (історичний — Данило) Братковський, підचाший львівський, в ув'язненні. Шляхтич з Волині брав участь у соймиках шляхти, боронив права українців, з однодумцями пристав до повстання Семена Палія проти Польщі, мав зв'язок з Мазепою.

Ролі в театрі Садовського виконували: Іван Мар'яненко — Братковський, Марія Заньковецька — його дружина Тася; музика Миколи Лисенка.

На режисера-постановника Садовський запросив Марію Старицьку, вона виконала і роль Матері.

У в'язниці інстигатор намагається вивідати у Братковського імена спільників повстання, обіцяє життя і волю. Вустами героя Степана Братковського Михайло Старицький висловив своє кредо, а можливо, і значної частини української нації:

Так, наш псалом: всі віри поважають,
Не запрягать в ярмо душі живої,
Не гвалтувать над розумом чужим,
Не нищити у люду його волі
І не творить з братів собі рабів...

Ксьондз радить прийняти католицтво, мовляв, якщо ти всі віри поважаєш, то врешті однаково якої триматися, а потім — вільний шлях і щодо віри також... Коли і в цьому випадку Братковський відмовляється, бо не хоче «життя ганьбити шельмовством», то заслуговує на ксьондзову шану, який обіцяє визволити його з темниці. Але і ксьондзові це не вдається. Братковського ведуть на

страту. А перед цим в його уяві виникає Мати. Її монолог, виголошений Марією Старицькою з глибоким почуттям, не залишив байдужих глядачів.

Настав твій час, мій сину дорогий,
І разом ти забудеш усі муки;
Натерпівсь до останньої снаги
І натрудив свої мозольні руки...
Так відпочинь, голівку прихили
До матері незрадливого лона:
Тобі воно і т а м буде заслона,
Де Богові складаються хвали...

Не нарікай, що ламлеться життя,
Що мало втіх зажив на цьому світі, —
Ти вип'єш ківш завчасний забуття,
Не сплямивши ясного щастя й миті.
Не нарікай, що марно твої дні
Яскравою стягою промайнули:
Твоя любов розбуркала знебулих,
А смерть твоя скріпить ряди рясні,
Й замає стяг братерства, правди, волі...
Засни ж, спочинь, — ти потрудивсь доволі.

Ще одна постановка, яку здійснила Марія Старицька в театрі Садовського, — це «Камінний господар» Лесі Українки. Допомогали Старицькій режисер О. Матковський та Іван Стешенко, декорації написав Іван Бурачок. Ролі виконували: Микола Садовський — Командора, Марія Малиш-Федорець — Анни, Іван Мар'яненко — Дон Жуана, актриса Хуторна — Долорес. Прем'єра відбулася 18 січня 1914 року...

Але скільки перед цим було праці, хвилювань, сумнівів... Адже чи не вперше в українському театрі ставили річ із світової історії, хоча і написану авторкою-українкою. Все у виставі мало бути оригінальне, відмінне, адже душевний лад українця, звичаї, обряди так різняться з

*Микола Садовський
у ролі Командора
у виставі Лесі Українки
«Камінний господар».
1914 рік.*

іспанськими, як український гопак з іспанським болеро. А ще своєрідна філософія авторки, в ті часи ще не під силу певній частині глядачів... Іспанський темперамент треба було відтворити не тільки за допомогою костюмів, а і мізансценами, мімікою, рухами, нормами придворної етики.

Прем'єра «Камінного господаря» стала значною подією. Усі рецензенти відзначили успіх вистави. Спектакль ішов чотири рази. Василь Василько писав: «Уперше в українській драматургії з'явився оригінальний, своєрідний Дон-Жуан...» Людмила Старицька-Черняхівська у газеті «Рада» (1914. — № 18): «...Відбувалась велика дія: український театр, лишаючись суто українським, набирав силу загальнолюдської вартості. Прекрасна п'єса Лесі Українки, глибоко задумана і художньо виконана, яка так оригінально трактує світову тему Дон-Жуана, що скрасила б кожен європейський театр, мала відо- гратись перед нами; і в глибині серця билась, як птах у сілці,

несміла думка: чи ж наш український театр в сучасному стані своєму вийде з перемогою з цієї справи? Він переміг! Це була славна вистава, надзвичайна вистава, вона вражала своєю глибокою інтелігентністю щодо постановки і щодо гри артистів. Такої вистави ще не бачив український театр».

У цій події була велика заслуга Марії Старицької. Зосібно Іван Мар'яненко визнавав, що вона йому багато допомогла в культурі художнього слова.

З настанням Березневої революції 1917 року в Україні Марія Михайлівна працює з подвійною енергією. У Лук'янівському народному домі об'єднує акторів «Молодого театру» Леся Курбаса і учнів музично-драматичної школи Лисенка в «Гурток українських артистів», ставить спектаклі, співзвучні часові, зокрема символічну театралізовану картину «Революційний рух». Іван Стешенко запрошує її до Секретаріату справ освітніх — майбутнього Міністерства освіти Української Народної Республіки. Вона виконує обов'язки голови театрального відділу, укладає програму організації українського театру.

1920-х років Старицька грає на сцені Першого українського державного драматичного театру, виступає в концертах з художньою декламацією і водночас продовжує викладати у Вищому музично-драматичному інституті імені Миколи Лисенка, статусу якого прибрала школа, де Марія Михайлівна починала велику місію разом з Лисенком.

Праця Старицької була належно поцінована. Їй присвоїли звання заслуженого професора і заслуженої артистки України. 28 березня 1927 року в Київському оперовому театрі громадськість святкувала ювілей 40-річної творчості Марії Михайлівни. Збереглася афіша до цієї події.

Понеділок

28 березня (1927 р.)

Оперовий театр ім. Лібкнехта

Урочиста вистава з нагоди 40-річного ювілею заслуженої артистки та професора Марії Михайлівни Старицької

У виставі концерті приймають участь:

П. К. Саксаганський, народний артист республіки

М. К. Садовський, корифей української сцени
М. І. Донець, заслужений артист республіки
М. І. Литвиненко-Вольгемут, заслужена артистка республіки
Г. І. Борисоглібська, корифей української сцени
В. Ф. Варецька, артистка Українського театру ім. Франка
С. В. Тобілевич, корифей української сцени
М. С. Калиновська, артистка Державної опери
О. М. Ватуля, артист Українського театру ім. Франка
С. Ф. Паньківський, артист Українського Народного театру
М. О. Вольф-Ізраель, професор
М. П. Светловідов, артист Державного російського театру
Т. П. Юра, артист Українського театру ім. Франка.

Виставлено буде:

1. «Богдан Хмельницький» М. П. Старицького, 3-тя дія, 2-га картина (сцена у наметі).

Участь беруть (за абеткою): В. Ф. Варецька, О. М. Ватуля, Г. К. Волинський, С. Ц. Вечера, К. Я. Діхтяренко, В. Г. Лупа, Ю. Д. Мілович, І. М. Ненюк, С. Ф. Паньківський, М. К. Садовський, М. А. Склярова, Г. Ф. Цівенко.

Постава режисера М. К. Садовського.

2. «За двома зайцями» М. П. Старицького, 2-га дія.

Участь беруть (за абеткою): А. М. Арсеньєва, Г. І. Борисоглібська, Н. М. Левченко, П. К. Саксаганський, С. В. Тобілевич, Т. П. Юра.

Постава режисера П. К. Саксаганського.

3. Великий концерт.

У програмі: ювілятка М. М. Старицька (декламація), О. М. Ватуля (декламація), М. О. Вольф-Ізраель (скрипка), М. І. Донець (співи), М. С. Калиновська (співи),

М. І. Литвиненко-Вольгемут (співи), А. Л. Малишко (співи),
А. Г. Мосін (співи), М. П. Светловідов (декламація),
І. К. Тоцький (співи), М. Г. Шуйський (співи).

«Театр читця» ораторія «Ленін» під керуванням
І. О. Куніна.

Виставу ведуть Ф. І. Бойченко та Г. К. Волинський.

Відповідальний розпорядчик — ювілейна комісія.

Відзначити урочу подію зібрався весь квіт української сцени.

Не обійшлося (уже тоді!) без обов'язкової програми, як казали поети совєцької доби, — «паровозика». Маю на увазі останній номер.

Київська газета «Пролетарська правда» надрукувала статтю Петра Руліна про творчість Марії Старицької.

Марія Заньковецька не змогла взяти участь, але надіслала щире вітання ювілянтці.

«Високоповажна Маріє Михайлівно!

З доручення народної Артистки М. К. Заньковецької, що через свою хворобу не може сама прибути, дозвольте прочитать її привітання, що вона передала через нас.

Люба і дорога Марусе!

Тяжка хвороба позбавляє мене можливості персонально привітать тебе в день твого ювілею, то ж прийми від мене моє щире вітання. Дорогий друже! День твого ювілею є день моєї радості. Я віддала всі сили життя мого українській сцені і хоч не можу зараз з огляду на стан мого здоров'я сама працювати в рідному театрі, але з радістю бачу, що діячі українського театру не дали єму загинути в найскрутніші часи і заховали молоді парости від подиху бурі.

Одним з таких видатних діячів була ти, дорога Марусе; в часи найтяжчого гніту і заборон Українського слова ти на свою велику відповідальність заклала першу українську драматичну школу, ти не покинула її в часи занепаду і бурі і випустила з дра-

Марія Заньковецька.

матичного інституту М. В. Лисенка силу молодих українських артистів, що зараз працюють на рідній сцені.

Працюй же і надалі довгі роки і провадь свою велику працю на користь рідній сцені.

А я вітаю тебе щирим серцем в день твого ясного ювілею, вітаю всіх українських артистів, що проводять дорогу моєму серцеві справу, вітаю Українське громадянство, що зібралось в цей день привітати тебе.

Хай живе український національний театр — слава і опора українського народу.

Марія Заньковецька».

Із форми звертання Заньковецької видно, що вона була із Старицькою у близьких дружніх стосунках. Пригадаймо, що вони колись разом грали в театральній трупі Садовського. Перед тим, ще 1892 року, у листі до Марії Костянтинівни Марія Михайлівна просить потур-

буватися про здоров'я і матеріальне становище батька Михайла Петровича, який поїхав на гастролі до Севастополя і Сімферополя у складі трупи Миколи Садовського і Марії Заньковецької.

А ось ще одне цікаве свідчення, уже турботи Марії Старицької про Заньковецьку.

*«28.12.1917 р. (на бланку)
Генеральний Секретаріат України
Секретарство справ освітніх
Відділ театральний*

Високоповажна Пані Маріє Константинівно!

Театральний відділ, зачувши про Вашу тяжку хворобу, звертається до Вас з проханням не відмовитись сповістити про стан Вашого здоров'я, а також про те, чи дозволить воно Вам продовжувати далі Вашу театральну працю на славу українського мистецтва. Якби стан Вашого здоров'я став цьому на перешкоді, Театральний відділ звертається до Вас з ласкавим проханням дозволити йому запропонувати Вам якусь почесну посаду по справам театральним.

*Голова відділу М. Старицька
Діловод В. Васильєв».*

Маємо звістку про ще одну добру справу Марії Старицької.

Згадує наша сучасниця Алла Миколаївна Грінченко, дочка відомого музикознавця: «Треба сказати, що ми жили в одній квартирі зі Старицькими, а передісторія цього така. Мій батько — Микола Олександрович Грінченко працював ректором музично-драматичного інституту імені М. Лисенка. В силу обставин змушений був переїхати жити до інституту, де нам тимчасово виділили три кімнати. Тут же працювала старша дочка Михайла Старицького — Марія Михайлівна. Після арешту Людмили Михайлівни Старицької-Черняхівської та її чоловіка (нагадую: у січні 1930 року у зв'язку з так званою «справою Спілки визволення України». — Ю. Х.) у великій квартирі, де мешкали дочки Старицького із своїми родинами, звільнилася площа. Марія Михайлівна, остерігаючися, що на цю площу можуть підселити небажаних людей, запропонувала моему

батькові переїхати своєю сім'єю в їхню квартиру на Великій Підвальній (нині Ярославів Вал)».

Це будинок, про який я вже писав і зафотографував, — на розі Ярославового Валу і вулиці Олеся Гончара, 31; Старицькі мешкали у квартирі № 18, на верхньому поверсі.

1930 рік був стресовим для української інтелігенції, зокрема для родини Старицьких. Можливо, це вкоротило віку Марії Михайлівні — на той час старшій в роду. Вона померла 20 грудня. Похована в Києві на Байковому кладовищі на центральній алеї поряд з Миколою Лисенком й Іваном Стешенком, навпроти батька й матері.

Валькірія з чорною косою

Український письменник дворянин Михайло Старицький не лишив по собі маєтків чи інакших матеріальних надбань. Зате маємо низку його романів і п'єс, які і досі тішать читача і глядача. А ще він пустив у світ, доглянув і виховав творче тріо — трьох доньок, котрі доклали своєї лепти до нашої культури.

Та ще не сказано доброго слова про молодшу Оксану, що я і спробую зробити. Фактично це перший начерк її життєпису.

Народилася вона в Києві 24 січня 1875 року і виростала у мистецькій атмосфері літератури і театру. У господі Старицьких завшелюдно, весело, сюди злітаються на обіди й вечері творчі люди з усього міста, недарма ж цю оселю названо київськими Афінами...

Навчалася Оксана Старицька, як і її сестри, у гімназії Людмили Ващенко-Захарченко. «Українську частину» освіти дівчата здобули від батька і матері, відомих у Києві «хлопоманів і українофілів». Михайло Петрович Старицький вів перманентну війну з царською цензурою за право виставляти українські п'єси. Так, «Богдана Хмельницького» він проштовхував на сцену понад десять років... І все це — на очах у дітей. Недарма ж вони перейнялися його настроями і патріотизмом.

Початком самостійних рішень Оксани можна вважати 1897 рік, коли Російською імперією прокотилася хвиля «вітровських» демонстрацій. Не оминула вона і київської молоді. А почалося з того, що народниця-чернігівка Марія Вітрова, колишня слухачка Вищих жіночих курсів у Санкт-Петербурзі, не витримала знущань жандармів у Петропавлівській фортеці-в'язниці і спалила себе...

Вирішили справити по ній панахиду у київському Володимирському соборі, але студентів і молодь туди не пустила поліція. Студенти перейшли на другий бік Бібіковського бульвару і заспівали вічну пам'ять Вітровій. Начальник київської жандармерії генерал Новицький верхи,

Ольга Косач,
Леся Українка
і Оксана Стешенко.
1897 рік.

за ним козаки-дончаки, оточили молодь, арештували з півтисячі осіб, переписали прізвища, але відпустили. Другодні ті, які не брали участі у демонстрації, вирішили і собі висловити протест і з сумними піснями вирушили від університету до Бессарабського майдану...

Цього разу дончаки вихопили зброю і загнали студентів до арештантського відділення. Серед молодих, запальних була і Оксана Старицька. Довелося їй просидіти в камері два тижні, проте повернулася додому веселою, бадьорою. Виявилось, що в сусідній камері сидів Іван Стешенко, і, гуляючи арештантським подвір'ям, він освідчився їй у коханні, вони вирішили побратися, як тільки молодика випустять з ув'язнення. Довелося чекати аж півроку. Іван Стешенко нещодавно закінчив словесне відділення університету, знав шість іноземних мов, перекладав з них, писав вірші. Був частим гостем родини Старицьких, якийсь час проживав у їхньому помешканні.

За півроку Стешенко вийшов на волю з «вовчим білетом»: звільнили під гласний нагляд на два роки із заборорою викладати і працювати в університетських містах, тобто і в Києві... Перспективного жениха придбала собі Оксана, нічого не скажеш — так думав

обиватель. Без прав, без посади, без засобів до існування, бо походив з простої міщанської сім'ї у Полтаві. Але інакшої думки була сама Оксана. Саме тоді до неї пристало символічне ім'я Валькірії. Так називали її друзі. За гарні темні очі, довжелезну чорну косу і за романтичність вдачі, безкорисливість і жертовність. Адже міфічна Валькірія в давньоскандинавському пантеоні богів допомагала героям-захисникам у битвах, а загиблих супроводжувала до Вальгалли — раю для лицарів, де вони тішилися у безтурботних іграх.

Проте безтурботним життя Івана й Оксани Стешенків назвати не можна. Народилася донька Оріся. Батьки допомагають, як уміють, але треба самим заробляти насушник. Молоді працюють на хуторі Миколи Садовського і Марії Заньковецької і зрідка наїздить до Києва. Так, у серпні 1898 року вони беруть участь у з'їзді нелегального товариства «Молода Україна». З цього товариства молоді пагони української інтелігенції згодом утворять різні українські політичні партії. Зокрема Оксана й Іван Стешенки разом з Лесею Українкою, Михайлом Коцюбинським, Олександром Тулубом, Михайлом Кривинюком, Павлом Тучапським і Миколою Ковалевським були першими українськими соціал-демократами, до цього означення з часом додалася назва і робітничої партії — УСДРП, членом якої став Володимир Винниченко.

Педагогічна праця Іванові Стешенку заборонена, тому, повернувшись з дружиною і дочкою до Києва, він змушений працювати в управлінні Південно-Західної залізниці і в міській думі, не полишаючи літературних вправ. Вірна Оксана Михайлівна завше поруч. 1904 року в них народжується син Ярослав. Громадська і видавнича праця Стешенків — Іван Матвійович редагував і видавав гостросатиричні журнали «Шершень» і «Гедзь», а дружина допомагала — не лишилася непоміченою... 24 січня 1906 року, саме в день народження Оксани, до них нагрянула поліція з трусом. Нічого підозрілого не знайшли, але господар позбувся служби і до осені ходив у безробітних, аж поки пришукав службу у Мінській губернії.

Нарешті, наприкінці 1907 року, родина облаштувалася в Києві, знайшлася викладацька праця для чоловіка, він активно працює і в «Просвіті», читає популярні лекції про письменників, а дружина виховує дітей і веде господарство, втім не забуваючи і про «високе»: пропагує мистецтво народного вертепу, робить і обшиває ляльки для нього.

Афіша київського
театру «Соловцов»:
спектакль «Ревізор»
Миколи Гоголя
і лекція Івана Стешенка
про Гоголя.

Цікаво, що і досі український вертеп, виготовлений подружжям Стешенків, зберігається в московському театральному музеї імені Олексія Бахрушина... Оксана Стешенко веде громадську роботу в українському клубі «Родина» упродовж 1908 — 1914 років, значиться членом його правління, аж поки клуб не закриває царська влада.

Починається світова війна. Іван Стешенко працює директором так званої Тетянівської гімназії для дітей біженців, яких принесла хвиля війни, а Оксана Стешенко — сестрою-жалібницею у шпиталі.

Лютнева петроградська революція і українська Березнева 1917 року виносять Стешенків на гребінь суспільно корисної діяльності. У червні Українська Центральна Рада призначає Івана Стешенка генеральним секретарем, тобто міністром освіти в уряді УНР. Оксана Михайлівна працює під його началом у відділі позашкільної освіти та Комісії українського національного театру.

...У ніч з 29 на 30 липня 1918 року у Полтаві двома пострілами смертельно поранено Івана Матвійовича Стешенка, свідком був чотирнадцятилітній син Ярослав. Як виявилось геть пізніше, вирок Зінківської повітової організації більшовиків виконав їхній агент

Іван Стешенко.

Башловка. Чим не догодив більшовикам генеральний інспектор (посада Стешенка за Гетьманату) Міністерства освіти — про це можна здогадатися, проаналізувавши його діяльність, спрямовану на задоволення національних потреб населення України в освіті. Уряд УНР належно поцінував працю Івана Стешенка, назвавши його ім'ям київську вулицю, колишню Столипінську (тепер Олеся Гончара). Цю назву вулиця мала упродовж 1918—1919 років.

Оксана Михайлівна лишається без чоловічої опори, але продовжує справу Івана Стешенка. За Директорії вона голова дитячих притулків департаменту позашкільної освіти, 1919—1923 років працює в Українському Червоному Хресті. Ще за Центральної Ради видала дитячу читанку «Рідні колоски», де зібрала найкращі твори українського письменства. Ця книжка витримала чотири видання (1917, 1918, 1923, 1924 рр.), у наступні роки з'являється збірник «Колоски життя» (1924, 1925). 1920-х і на початку 1930-х років багато пише для дітей прозових і поетичних книжечок: «Як Юрко подорожував на Дніпрові пороги» — цікава пригодницька повістина, події якої передували будівництву

Оксана Стешенко
з дітьми Іриною
та Ярославом.
1910-ті роки.

Дніпрогесу на овіяних козацькою славою порогах, а ще «Три чайнки», «Задача», «Наша хатина», «Казки для дітей», «Бурякова пісня», «Чарівна лопата», «Герої зв'язку». Деякі з цих творів і досі зберігаються у фондах київського Музею видатних діячів української культури — Лесі Українки, М. Лисенка, П. Саксаганського, М. Старицького. Вони варті уваги — цікаво, з любов'ю до малечі написані, барвисто ілюстровані, ці книжечки, напевно, могли б зацікавити і теперішніх видавців...

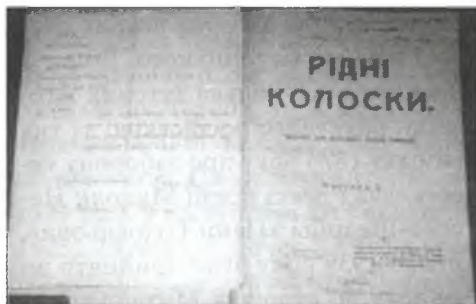
Оксана Михайлівна, як і середульша сестра Людмила Старицька-Черняхівська, мала хист до мемуаристики, вона авторка щирих спогадів про Лесю Українку і батька — Михайла Старицького. До речі, саме Оксана Стешенко переклала на українську кілька татових історичних романів, які той був змушений друкувати російською за тих часів, коли ще діяв царський Емський акт 1876 року про заборону українського слова. На рідну вона переклала і деякі поезії Миколи Некрасова та роман Михайла Салтикова-Щедріна «Пани Головлєви». За літературну працю Оксану Стешенко 1939 року було прийнято до Спілки письменників України. 1940 року до сторіччя Михайла Ста-

рицького у журналі «Театр» № 11—12 опубліковано її у співавторстві з Людмилою Старицькою-Черняхівською спогад «Відгуки життя». Це був останній твір письменниць, що побачив світ за їхнього буття...

Зважмо на її подвиг як матері. Зоставшись без твердої чоловічої руки, вона пережила громадянську війну і вивела в люди двох дітей — та ще й яких! В обох спрацювали дідові, батькові і материні гени. Син Ярослав заповідався на визначного бібліографа, він устиг укласти «Бібліографічний покажчик книг українською мовою, надрукованих на території колишньої Російської імперії протягом 1798—1916 років» — загалом чотири тисячі назв! Крім того, бібліографію книжок і статей про українське мистецтво, монографію про художника Георгія Нарбута, бібліографію друку для дітей. Якби... він жив не за більшовицького соціалізму. Вперше його заарештували 1929 року у так званій «справі Спілки визволення України», вдруге — 1933 року, і вже на засланні в Казахстані — утретє, 1936. Остання звістка про Ярослава Стешенка датується 1939 роком з Колими, де він і загинув, а мати так і не довідалася — де і коли...

Доньці Ірині (Орисі) Стешенко пощастило. Вона вижила. Хоча і була акторкою репресованого Курбасівського «Березоля». Останні десятиріччя свого життя Ірина Стешенко — відома перекладачка прози і п'єс західноєвропейських класиків: французьких, англійських, німецьких, італійських. Проте — про неї далі, їй автор присвятив окремий есей. Саме вона розповіла мені родинну легенду про те, що Старицькі походять з княжого роду Рюриковичів-володарів Київської Русі...

Мати ж її — Оксана Михайлівна Стешенко — стала жертвою терору комуністичної влади. Коли німці підійшли впритул до Києва,

Читанка «Рідні колоски»,
яку уклала і видавала
Оксана Стешенко.

Ярослав Стешенко.
1933 рік.

20 липня 1941 року Оксану Стешенко і Людмилу Старицьку-Черняхівську, які проживали в одній квартирі, заарештовано органами НКВС, вивезено до Харкова, де обом письменницям пред'явили звинувачення в антирадянській діяльності за статтею 54 Карного кодексу УРСР. Тепер це звучить сміхотворно... А тоді... Чим керувалися органи? Чого боялися? Кого — двох жінок похилого віку? Чи не тому, що у Львові 30 червня було проголошено український уряд під проводом Ярослава Стецька, і енкаведисти боялися, що ця акція повториться в Києві і доньки Старицького увійдуть до цього уряду та працюватимуть, як колись за Української Народної Республіки?

Факт лишається фактом. Обоє сестер у товарному арештантському вагоні повезено до Казахстану (у цьому ж потязі — й академіка Агатангела Кримського та інших). Дорогою помирає Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська, її тіло виносять з вагона конвоїри і невідомо де закопують... Оксані Михайлівні Стешенко вдалося дістатися Казахстану, там вона і померла в одному з концтаборів, у якому — невідомо, приблизно 1942 року, точна дата також неznана...

Оксана Стешенко.
Кінець 1930-х років.

Пропоную читачській увазі ще не публіковані спогади Оксани Стещенко та люб'язно запропонований Аллою Миколаївною Грінченко вірш Оксани Михайлівни.

«Спогади» Оксани Стещенко зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури НАНУ, архів М. Старицького. У рукопису початок спогадів написано рукою Оксани Стещенко, а далі продовжено рукою Людмили Старицької-Черняхівської. Чому так сталося — нині пояснити важко. Можливо, сестри пригадували давні події разом, а друкувати планували під іменем Оксани, бо Людмила через засудження у «справі СБУ» була «*persona non grata*»... На жаль, під рукописом немає дати написання, але, мабуть, це — кінець 1930-х або 1940 рік. Наприкінці спогадів чітко й однозначно поставлено «О. Стещенко», отож друкую їх під іменем Оксани Стещенко, хоча неформально вважаю цей твір спільним сестер Старицьких — Оксани і Людмили.

Спогади

Високий, ставний, гарний, веселий і без краю добрий — ось той образ, який з'являється в моїй уяві, коли я згадую своє дитинство. Це був мій батько. Я згадую літні часи, які ми проводили в селі Карпівці. Батько тоді захоплювався господарством, але все ж таки знаходив час і для того, щоб бавитися з нами — малими дітьми. Треба сказати, що батько мав надзвичайну вдачу. Він страшенно легко захоплювався як і серйозними речами, так і різними дрібницями, як, наприклад, іграшками з дітьми.

Але найбільше всього ми, молодші діти (я і моя молодша покійна сестра Оля), любили ходити з татком на полювання. Взагалі полюванням батько мій і дід (що гостював у нас) захоплювалися найбільше і часто влаштовували облави на великого звіра. Звичайно нас на таке полювання не брали.

Іноді батько брав рушницю, кликав Тібору (собаку) і нас:

— Ану лиш, діти, ходімо на перепелів!

Ми з радістю разом з собакою Тіборою бігли за батьком.

Недалеко нашої садиби переходили ми широкий шлях і входили в густий ліс кукурудзяного поля. Кукурудза була така висока, що не тільки ми, малята, але й дуже високий батько майже ховалися в ній. Батько пускав вперед собаку і нас, а сам ішов позаду. Дуже було романтично — тихо і страшно, і цікаво пробиратись між густим лісом кукурудзи. Коли це враз... пурх, піднялася птиця вгору і далі почувся страшний вибух. Ми, звичайно, від страху як стояли, так і падали на землю. Потім розлягався голосний крик батька: «Тібора, піль, піль!» — і ми вставали і дивилися, як собака приносила забиту пташку. Полювання тривало недовго, швидко наші страхи кінчались, і, тріумфуючи, бігли попереду батька додому і на весь голос кричали:

— А ми забили п'ять перепілок!

Надвечір батько частенько любив у сутінках згасаючого дня сідати за рояль і фантазувати. Грати він умів, грав часто в чотири руки з моєю мамою, але віртуозом ніколи не був. Імпровізуючи за роялем, він любив згадувати старовинні романси, яких ще давно-давно співала йому його покійна мати. Батько мав дуже приємний баритон, ми потихеньку підходили до нього і з захватом слухали його співи. Як зараз пригадую, як гарно він виконував романс:

Я — сирота, и в мире счастья

Я, как родился, не видал...

Любив співати «Вечерний звон, вечерний звон, как много дум наводит он...», «Выхожу один я на дорогу», «На заре туманной юности» та багато інших.

Але найбільш всього я любила, хоч і була тоді ще малою, слухати, як читав батько. А читав він надзвичайно гарно і любив дуже декламувати. Щовечора, після вечері, батько читав що-небудь утелос.

Як зараз пам'ятаю великий кабінет з надзвичайно великим диваном. Майже вся родина вміщалася на тому дивані, а я, мов миша, забивалася в самий куточок і, скулившись, слухала разом з усіма те читання. Біля столу, на якому горіла під зеленим абажуром лампа, сидів батько і читав «Маскарад» Лермонтова. Всі мовчки слухали, в хаті стояла напружена тиша. Та коли батько дочитав до того місця, де Арбеніна кричить: «Доктора, доктора!..», я зривалася з місця і з страшенним плачем кидалася до батька і кричала: «Ай, ай, не читай доктора, доктора!..»

Ми дуже любили слухать, коли батько розповідав нам про свої молоді роки і про всі ті витівки і жарти, що їх ініціатором він був у свій час. Звичайно, багато з них я забула, за деякі батько сам згадує в своїх спогадах (див. «К біографії Н. В. Лисенко»), але одна пригода яскраво зосталася в моїй пам'яті. Її не раз згадував і батько, і мій дядько М. В. Лисенко, що теж брав у ній участь. Розповідаючи про цю пригоду, вже літні люде, сміялися завжди щиро і весело, мов діти. А подія була ось яка:

У Києві, в початку 60-х років минулого століття (XIX. — Ю. Х.) на різдвяні свята влаштовувався великий прилюдний бал-маскарад у Контрактовому домі на Подолі. Звичайно молоді студенти Стариць-

*Будинок № 53
на вул. Малій
Володимирській
(тепер Олеся
Гончара),
в якому родина
Старицьких мешкала
1877—1878 років
і, можливо,
на початку 1880-х.*

кий і Лисенко збиралися на ньому бути. Тут з'явилася щаслива (а може, нещасна) ідея у батька одягнути «оригінальний» костюм і тим вразити пишні збори. Вони мали з'явитися на бал в убраннях «чорнокожих австралійців». Правда, що такі костюми і не вимагали великих коштів. Домашня кравчиха пошила з чорного коленкору трико, а щоб воно краще трималося, його мокрим натягли на голе тіло. Пошили якісь фантастичні коротенькі спіднички з різнокольорових ганчірок, у кучеряве волосся встромили куряче пір'я, наділи на шиї з мушлів намисто, загримували обличчя — і австралійці були готові.

Поява австралійців на балу справила фурор. Спочатку все йшло добре, але ось почали танцювати кадрили. Батько подав стільця своїй дамі, а сам, для більшого ефекту і як годилося справжньому австралійцеві, сів просто на долівку коло ніг своєї дами і схрестив ноги. Враз сталася велика несподіванка, ззаду щось тріснуло і домашнє трико луснуло аж від самісінької шиї донизу. Стався страшний скандал, батько не міг встати. Хтось приніс йому плаща, і він був змушений піти з балу. Це згадки моїх наймолодших літ.

1882 рік. Ми жили в Києві на М[алій] Володимирській вулиці (нині вул. Чкалова). Мене вже отдали до гімназії. Жили тоді наші батьки дуже широко, в нашій господі завжди було повно різного народу. Батько весь пірнув у літературно-видавничу громадську роботу. По суботах у нас збиралося т-во «Старої Громади», «Словник» тощо.

Батько пильно працював над виданням альманаху «Рада», і щодня пошта приносила нам чималу кількість листів — то було листування з різними новоявленими авторами. (Далі у тексті пропуск. — Ю. Х.).

Отже, батько й погодився на те. Українська труппа, згідно з розпорядженням адміністрації, не мала права заснувати свій постійний театр і осістися на одному місті, вона мусила переїздити з міста на місто, а київський ген.-губернатор Дрентельн, обурений, наляканий оваціями, які щовечора зустрічали українські вистави, заборонив укр[аїнським] трупам наблизитися на «гарматний постріл» до «Юго-Западного края». То ж батько з трупкою після блискучого сезону (1883—1884 років. — Ю. Х.) виїхав з Києва і взагалі з Правобережної України. Протягом десяти років батьки наші поверталися до нас у Київ тільки на піст або десь на місяць улітку.

У 1893 р. батько залишив труппу і повернувся на постійне життя до Києва. З цього часу я вже пам'ятаю його добре. Виїхав він з Києва молодим, здоровим, повернувся хворим, розбитим незгодами життя; виїхав людиною достатньою, маючою, а повернувся цілком зруйнованим, не маючи нічого в руках, крім свого пера. Та то нас не журило. Ми вже були всі дорослі і заробляли сами на себе.

Не вважаючи на тяжку хворобу серця, батько не втратив жвавості, енергії й життєрадості. Скоро минав напад сердечний, — батько знову оживав і знов брався до праці. За часи керівництва трупкою батько написав багато п'єс, і їх виставляли всі трупи, але він не мав з них зиску. Незабаром батько вступив до Общ[ества] Драм[атичних] писат. й оп[ерних] комп[озиторів]; але чи на той час воно було ще негаразд організоване, чи щось інше, але авторський гонорар був дуже мізерний і рахув[ати] на нього як на засіб до життя було неможливо, треба було шукати якоїсь роботи, і батько почав разом із сестрою Людою писати історичні романи, ті романи друкувалися в московській газеті «Московский листок» і забезпечували життя.

З приїздом батька всі літератори — і старі й молоді — та й взагалі всі діячі мистецтва почали знову збиратися в нашій господі. Кожний новий літературний твір, український і російський, читався в нас, і батько на диво щиро відносився до всіх товаришів-літераторів. З'явилися до нас і поляки-письменники, особливо пам'ятаю, вчашав до батька один молодий поляк-поет новітнього декадентського напрямку. Батькові подобалися його вірші, він декламував їх і одразу перекладав на українську мову, а ми трохи посміювалися з них, фамілію поета я, на жаль, забула, а деякі вірші пам'ятаю.

Але найбільше тішили батька молоді українські літератори, вони, мов діти, горнулися до нього, і він їм був учителем, другом і батьком. Улюбленцями батьковими були Леся Українка та В[олодимир] Самійленко, з якою любов'ю читав він і розбирав їхні твори. І не тільки хвалив, робив і свої зауваження, і вони з великою повагою ставилися до нього. Дебати іноді тяглися до пізньої ночі. Пам'ятаю, тато читав «Блакитну троянду» і розбирав детально, захоплювався 1, 2 дією і казав, що в 4 і 5 — великі хиби з боку архітект. і психології. Леся згідно (нерозбірл. — Ю. Х.). Також милувався віршами й перекладами Самійленка, особливо перекладами Беранже. Батько добре знав і фр[анцузький] оригінал, і переклади Курочкина і порівнював їх, і вимагав від Самійленка повної точності. Пам'ятаю, як він настирливо вимагав, щоб Самійленко переклав точно так, як у Курочкина вірш «Ведь я червяк в сравненьи с ним, в сравненьи с ним, с лицом таким, с его сиятельством самим». Самійленко одбивався, казав, що в оригіналі нема того «черв'яка», а тато доводив йому, що в нього — у Самійленка — немає того «подхалимства», яке так гарно подає Курочкин. Самійленко, маленький, верткий, бігав по хаті і озивався своїм надзвичайно симпатичним тенорком в обороні свого перекладу, а тато напосідав, і, зрештою, обирали «равнодействующую». І[ван] Стешенко перекладав «Орлеанську дівчину». Скільки часу проводили вони з батьком не раз, коли траплявся якийсь негнучкий вираз, невторопане слово!

І все це робилося з боку батькового з такою любов'ю, з такою зацікавленістю, інтересом, наче це були його власні твори.

Прибивались до нашого гурту і цілком комічні елементи. Пам'ятаю, завітала одна дама в чорній сукні з червоною трояндою

на грудях, ми її прозвали «письательница». Вона приносила батькові цілі купи якогось мотлоху — все «дрями» і оповідала про те, як вона їх «творить»:

«Муж спит, а я встаю с постели, зажигаю свет, сажусь к столу и начинаю писать... пишу, пишу, пишу, листы падают на пол, один, другой, третий... Я ничего не помню, я пишу... падают листы... наконец и я падаю истомленная на постель, а утром просыпаюсь и, с трудом переводя дыхание, говорю мужу, указывая ему на кучу бумаг: «Посмотри, что там на полу... Это все моя работа».

На превелику силу одчепився батько від неї.

Трохи подібним була і знайомість наша з штабс-капітаном П.

Прийшов він до нас тяжко ображений, прийшов викладати свої жалі. Він написав був драму з часів первісних людей, тубільців київських печер, і утворив для них якусь особисту, ніби відповідаючу дійсности, мову. То ж і пішов зі своєю драмою до відомого в Києві філолога й педагога Н., щоб він перечитав її і висловив свою думку щодо правильности мови печерних людей. Шановний педагог зустрів драматурга суворо і сказав йому, що він не мав можливости досліджувати мову печерних людей і тому він одмовляється висловлюватися з приводу його утвору.

Бідний штабс-капітан прийшов зі своєю драмою до нас. Батько зустрів його надзвичайно ласкаво, зараз призначив читання його п'єси. Зійшлися О. П. Косач, Леся Українка, М. В. Лисенко й інші, і автор, зігрітий ласкавим товариським відношенням, — розцвів. Правда, мова в драмі була таки чудернацька, і ми іноді й губи кусали, щоб не розсміятися. Так, наприклад, Стара праматір вигукувала в печері:

Азавися батьков дух,
Азавися маткин дух,
Азавися череп,
Азавися грозен.
Чор тор гип фип
Тер фер чур мур.

Потім П. писав і інші п'єси, він прибився до нашого гурту, був милым, добрим приятелем і писав гарненькі п'єси.

У 1895 р. відкрилося в Києві Літературно-Ар[тистичне] Общ[ество], хоч заклали його й реакційні елементи, але українські літератори почали вступати в нього і незабаром взяли гору на загальних зборах. В правління була обрана більшість українців — Лисенко, Науменко, Старицький, О. Косач, І. Стешенко, і нарешті українське громадянство придбало собі арену для культурно-громадської діяльності. Старицький-Батько був душею товариства. Він урядорював концерти, літературні вечори і інші. Завданням батьковим було об'єднати всі літературні сили, особливо літературні сили пригноблених царським урядом національностей. Пам'ятаю, батько урядив вечір пам'яті Надсона, і в цьому вечорі виступали зі своїми перекладами українські, польські, німецькі, французькі й грузинські поети. Вечір мав великий поспіх (успіх. — Ю. Х.).

До кінця життя батько залишався членом правління і почесним членом Л.-А. Общ. Не залишався він глухим до жодної події громадського життя. Коли в Москві був організований Перший з'їзд театральних діячів, батько, не вважаючи на тяжкий стан свого здоров'я, поїхав на з'їзд і виступив з великою принциповою доповіддю. В цій доповіді він подав з'їздові відомості про жахливий стан українського театру, про неможливий гніт цензури і надуживання владою всіх губернських сатрапів, що їхнім приписам підлягали всі діячі укр. театру. Доповідь зробила велике враження. З'їзд прийняв усі тези батькової доповіді. І дійсно, вважаючи на доповіді Старицького, Саксаганського, чернігівської інтелігенції, подану [довповідь. — Ю. Х.] від імени М. К. Заньковецької, український театр добув деякі пільги.

Цей виступ на з'їзді приніс батькові великі неприємності. Чорнотенні елементи, що теж брали участь у з'їзді, не подарували йому цього. Співробітник «Киевлянина» надрукував в петерб[урзькій] газеті «Мир[овые] отгол[оски]» ганебну статтю «Драм[атурги]-хищ[ники]», в якій намагався довести, що всі українські драматурги, що так скаржилися на з'їзді на цензурні утиски, в дійсності грабують всіх російсь[ких] і закорд[онних] драматургів, перекладають їхні твори і видають їх за свої. Батько покликав Алек[сандровського] до коронного Суду. Суд засудив Алек[сандровського] за «клевету». Справу було виграно, але весь цей «процес» тяжко вплинув на батькове здоров'я і вкоротив йому віку.

Останнім виступом батьковим був виступ його в Полтаві на святі відкриття пам'ятника Котляревському в серпні місяці [1903 року. — Ю. Х.], була добра година, і батько поїхав з нами до Полтави. Він був страшенно задоволений, що знову побачив Полтаву, оглядав всі вулиці, будинок гімназії, де він учився, і т.п. На свято відкриття з'їхалися сила укр[аїнського] громадянства, і Карий, Саксаганський, Садовський, всі радо вітали батька, він був у радісному підвищеному настрої, декламував, виступав з промовою за великою товариською черею, ожив і помолодшав... Це був його останній виступ.

Коли ми повернулися додому, тато дякував мене за те, що я повезла його до Полтави.

Років за п'ять до смерти батько одержав академ[ічну] пенсію. Цей факт страшенно тішив батька, не сама пенсія (33 крб. 33 к.!!), а те, що в постанові академічній було зазначено, що дається пенсія «за работы на народном языке».

Поруч з писанням історичних романів батько не залишав і своєї драм. творчості. За цей період він написав свої кращі драми «Б[огдан] Х[мельницький]», «М[аруся] Б[огуславка]», «Об[орона] Б[уші]», «Ост[ання] н[іч]». Останньою його драмою була «Вл[адислав] IV», він старанно підготовляв весь матеріал, розробив детальний план, але не встиг закінчити роботи.

У 1904 р. [насправді — 1903. — Ю. Х.] до ювілею М. Лисенка батько написав спогади про нього. Редакція «Киевской старины» запросила батька написати свої спогади. З великою охотою взявся батько до цієї роботи. Він писав уже не встаючи з ліжка (нерозбірливо. — Ю. Х.), уриваючи хвилини між нападами сердешними. Ці спогади «За мли минулого» він не зміг закінчити, і — маючи на меті змалювати весь сувій свого життя і галерею портретів тих, щиро перейнятих гуманними ідеями, відданих народові діячів, що з ними разом він ішов шляхом життя, — залишив нам тільки перший розділ своїх спогадів — спогади наймолодших дитячих літ.

У той само останній рік свого життя батько звернувся знову до думки видавати періодично альманах, щоб таким чином задовольнити потребу журналу і дати наростаючому українському громадянству свою літературу. Він вже розіслав був записки до всіх літераторів. Смерть перервала і цю працю.

Похорон батьковий був великою громадською подією... Без різниці національності зійшлися представники народностей поступової громад[ськості]: українці, росіяни, поляки, грузини, німці, євреї. Вони прийшли провести свого друга-поета і наче підкреслили так основну рису батькових переконань: глибокий патріотизм — без жодного шовінізму, повага до всіх національностей і до всіх поступових революційно-демократичних елементів. Проводжала його в останню путь сила народу — студентство і представники селянської молоді. На могилі виголошено було багато промов, другом, батьком і учителем називали його представники молодих українських поетів.

На залізному хресті на батьковій могилі стоять прості слова, в них вилилась вся сила його життя:

Нехай Україна у щасті буя —
У тім нагорода і віха моя.

О[ксана] СТЕШЕНКО

На порозі життя

*Присвячується
любій Аллочці [Грінченко]
та її товаришам.*

Ударив дзвін... І двері розчинились —
Ти мусиш йти вперед, в широкий світ!
Назад уже не можна повернутись,
Перед тобою довгий шлях життя.
Куди іти? Поглянь, немов у казці,
Послалися нарізно два шляхи.
На камені при кожному є напис:
«Я легкий шлях, шлях радості і втіх, —
Написано праворуч, — власне щастя
Я дам тобі, у жартах та сміхах
Спливуть твої веселі молодощі.
А далі що? Надійдуть чорні дні,
Порожнява повстане навкруг тебе,
Чужа чужим лишишся ти, й знаку
Життя твого ніде не залишиться».
«Мій шлях тяжкий, — ліворуч напис був, —
Ним тяжко йти, проте чека там щастя
Незрадливе: наука, праця й труд,
Та треба їм і серце все віддати,
Тоді лише щаслива будеш ти,
Тоді тебе чека любов і шана,
Подяка тепла дорогих людей —
Яким шляхом ти підеш — поміркуй-но!!!»

*Світлій пам'яті
Хорунжої Майї Михайлівни
присвячую*

Зрубана гілка дерева Старицьких

Останнього року ХХ століття ми відсвяткували стошістдесятирічний ювілей Михайла Старицького. Величезна творча спадщина поета, прозаїка, драматурга, перекладача, мемуариста й одного з найактивніших громадян України, по-справжньому ще не засвоєна культурним організмом нації. Але це тема окремої розмови.

Тепер, коли знову відкриваємо для себе багато забутих імен, поцінувачі літератури, без сумніву, зацікавляться ще одним феноменом Старицького. Михайло Петрович зумів виростити творче родинне дерево... Йдеться не тільки про генний ланцюжок літературного хисту, який письменник простяг аж до третього коліна (теж рідкісний випадок в історії людської культури!), а й про його вміння наставляти й виховувати дітей і онуків. Маю на увазі працю трьох поколінь Старицьких саме на українській ниві.

Про дочок ви маєте можливість прочитати у відповідних есеях.

Онуків Старицького чекало страшне випробування (як і доньок Людмилу й Оксану), що випало на долю покоління тридцятих років минулого століття. Тільки онука Ірина Іванівна Стешенко вийшла живою з тієї людом'ясорубки і дійшла поважного віку, майже цілком самореалізувалася як творча особистість.

Трагічно склалася доля її сестри у перших (двоюрідної), тендітної галузки з дерева Старицьких — Вероніки Черняхівської.

Вероніка народилася 25 квітня 1900 року в Києві.

Дівчинка застала діда в живих і спілкувалася з ним до чотирьох років. Хтось може сказати, що це й небагато. Але ми знаємо, як багато сприймають діти в цьому віці, навіть коли ще не можуть виявити

свого розуміння світу й власних емоцій. Те прийде пізніше, бо підвалини вже закладено.

Дівчинка бачила Миколу Лисенка, Лесю Українку, Михайла Грушевського, Бориса Грінченка, Володимира Самійленка, Михайла Коцюбинського і навіть Івана Франка... Одне слово, перед дитячими очима промайнув квіт нації і пелюсткою запав у душу.

Тримаючись за мамину руку, вона виходила на вуличні демонстрації 1905 року. Вероніка, або, як називали її батьки, Рона, часто була в театрі Садовського, з яким співпрацювала тітка Марія і де мати, Людмила Михайлівна, виставляла на сцені свою драму «Гетьман Дорошенко» з музикою Миколи Лисенка. Вистава користувалася успіхом нарівні з «Богданом Хмельницьким», написаним дідом Михайлом Старицьким.

Поступово Ронина матір виходить на помітне місце в українській літературі; про це читач уже знає.

Батько Рони не посідав такого видного місця в культурному й громадському житті України, як мати, але теж був дуже освіченою людиною з широким колом зацікавлень. Знав кілька іноземних мов, перекладав з німецької й іспанської не лише медичні посібники, а й шедеври красного письменства. Був одним із засновників Київського медінституту, пізніш — і Донецького; членом Українського Наукового товариства.

Ось у якій творчій атмосфері зростала дівчина, ось якими соками земними й духовними наснажувався юний пагінець Старицьких. І коли в Києві зусиллями її дядька, генерального секретаря освіти УНР Івана Степенка, відкрилися перші українські гімназії, Вероніка Черняхівська переходить з приватної гімназії Жекуліної до 2-ї української гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства. У фондах Музею видатних діячів української культури збереглися копія атеста-та Вероніки Черняхівської й рідкісне фото випускників гімназії та викладачів на чолі з директором Володимиром Дурдуківським. В українській гімназії дівчина завершила середню освіту, закінчивши її 1 червня 1918 року. Всі науки атестовано оцінкою «дуже добре», Черняхівська нагороджена золотою медаллю.

Серед членів гімназійної педагогічної ради відомі згодом учені — Шаля, Сушицький, Шарко, секретарював там Микола Зеров — поет,

Дівчата бавляться...

*Рона (Вероніка) Черняхівська
й Оріся (Ірина) Стешенко.
1914 рік.*

літературознавець, перекладач, математику викладав майбутній академік Михайло Кравчук, в якого ще по-дитячому була трохи закохана Вероніка. Мешкала родина Старицьких-Черняхівських тоді по вулиці Тургенівській, будинок № 4.

У щоденнику гімназистки, який почато ще 1917 року, з підзаголовком «Записки червоної куріпки» (образ узято з оповідання Сетона-Томпсона) подибуємо перші вірші, спершу іронічні («Мое каяття»), потім короткі ліричні замальовки, а далі й сповнені туги й трагізму вірші зрілої, хоча ще юної за віком, людини.

У кривавому вирі війни загинула людина, яку кохала Вероніка і яка кохала її. Перше справжнє кохання... І найдужче. Потім були шлюби з іншими чоловіками, але слід першого кохання — на все життя. Об'єктом його був Кость (Кока) Велігорський, офіцер, з яким дівчина познайомилася 25 квітня 1917 року в день свого сімнадцятиріччя. Відтоді серце і щоденні нотатки Вероніки сповнені синіми Кокиними очима. У грудні він їде на фронт. Вероніка отримує з фронту листа з оспівченням у взаємному коханні... Але далі від Коки немає вістей.

Запис Веронічин про похорон у Києві героїв Крут — двадцяти восьми юнаків... Вона шукає серед загиблих свого коханого — але марно. Аж 25 серпня 1918 року Вероніка отримує від батька Велігорського звістку про те, що Кость загинув 17 січня... Розпачливі записи в щоденнику, розпачливі вірші, хоча дівчина називає себе «сильною».

І тепер щоденник колишньої гімназистки — суцільне квиління невилгою зраненої душі. Всі суспільні катаклізми наче пролітають повз неї: і відхід Директорії з Києва до Кам'янця-Подільського, і відкриття там університету, де ймовірно якийсь час навчалася й Вероніка, і поїздка разом з батьком і матір'ю до таборів полонених з УГА, і повернення до Києва у 1920 році. Та глухою болісною луною відізвуться вони у поезіях (вірш «17-ий рік», надрукований в альманасі «Гроно», 1920).

Цікавий у цьому відношенні вірш «Ви чуєте, милий...», де трансформовано «сімейний» образ борвію. Гадаю, що «Борвій» Михайла Старицького був його програмним віршем. Поет у передчутті революційних подій 1905 року жадає очищення задушливої моральної атмосфери. «Сміло глянемо в вічі борвію Та зміркуємо усе розумом... Після борвію гляне сонечко» — сподівався поет. В онуки борвій — злісний, з усього сміється. «Брата на втрату!..» Ось вона яка реальна ця буря, про яку мріяв дід і якої діждалася онука і побачила на власні очі — жахи громадянської війни... Поетеса намагається затулитися від них болісно-солодкими споминами про милого.

Звитяги вигуки. Танок шалений.
Сірий граніт. Згуки скажені.
Стомлені очі. Криваві руки.
Вир боротьби. Чорні гадюки.
Борвій реве. Борвій несеться.
Все розірве. З всього сміється.
Вітром зловісним! Струнко! Не спати.
На боротьбу. Злісно сміятись!
Брата на втрату! На згубу — тісно!
Вічний закон — люто первісний.
Борвій реве, борвій несеться.
Все розірве. З всього сміється.

Ви чуєте, милий: встає із могили
Прозоро-примарне.
Примарнії крила всі мрії повили.
Нам тихо. Нам гарно.
Ви чуєте, милий: лютує безсило
Зловісна безодня,
Шле з дна чорні хвилі. Одна я
та сміла
Я з вами сьогодні.

Тихокрила ніч спустилася над нами...
Оповили світ таємні темні тіні...
О, пощо холодними думками
Розвивати її мрії нині —
Легкі тіні...
Оповили світ таємні темні тіні...
З мли минулого такі бліді, несмілі
Виринають в тихій тій хвилині
Спомини далекі мрійні милі —
Тіні білі.
З мли минулого такі бліді несмілі
Виринають спогади кохання,
Постаті, що ми колись любили...
Чути тихі-тихії зітхання —
Тінь страждання.
Постать мила, тінь, що я любила,
Змучилась чекати я — прилинь
І візьми мене на білі свої крила...
Кину все... Заплаче дзвін: дінь-дінь —
Все тінь.

Проте реальне життя бере своє. Вероніка подобається чоловікам.
Не переводяться залицяльники. Відомі поети, серед них Валер'ян
Поліщук, присвячують їй вірші. Десь 1922 року вона виходить заміж.

Вероніка Черняхівська.
1920-ті роки.

Здається, не за поета — за Івана Євлашенка. Невдало. Розлучається. Чоловік прагне примирення...

Зі щоденника Черняхівської:

«Приїхав Іван, ну, що я йому скажу — ну, він закоханий в мене, йому потрібна жінка — і не може людина сообразити, чого именно йому треба. Зовсім не я йому потрібна, а просто привітна і здорова особа женського пола. І знов починається страждання молодого Вертера, знов смертельне смуценіє, і досадно, що мені тільки шкода його — дивуюсь, як ще він досі не плюнув на мене, але про моє повернення і мови бути не може. Я нещаслива зараз, нічого всередині не маю, але я вільна і спокійна. Мене трогає, що він приніс мені цукерки — для нього взагалі це дивно — але я ще настільки молода, що маю право на щастя, збудоване не тільки на жалості.

Коли б він забув мене, «зрадив», я б почувала, що великий тягар спав з плечей.

Перед новим роком пішла до церкви, молилась, а ближньому своєму нанесла тяжку образу і біль. Я не виню його ні за що, ні за що — винна я, що зв'язала своє життя з чужою людиною...

Мені краще, щоб мене ображали, ніж самій ображати, і ледве вистарчило сили сказати йому, що ніколи я не вернуся до нього.

Безкінечно мені жаль Івана.

1923 рік.

Життя скаче. Дуже багато у мене «поклонників» — і так це обридає, що жах. Це вже років з п'ять таке життя.

«Осінь в заулках революції» — не в усьому. Не в у моєму житті. Зараз я все-таки не настільки переповнена власною особю, хотілося б якоїсь хорошої здорової праці. Ще ж не все змарноване.

24.VI. Поїду на могилу Шевченка. Їде тато, мама і Іван, здається. Це неприлично, неприємно, але я поїду.

Оживає душа після потрясінь особистих і громадських. Чи не одвідини Шевченкової могили і стали поштовхом до навчання, до активної культурної роботи Вероніки Черняхівської?

Навчається в Київському інституті народного господарства, або, як він тоді називався, зовнішніх відносин, отримує фах інженера-економіста. Але, певно, він не вдовольняв поетесу за покликом долі і роду. Ходить на курси іноземних мов.

У гімназійному атестаті проти латинської, грецької, німецької і французької мов стоїть оцінка «5», а з англійської Вероніка не атестувалася. Мабуть, не схотіла вчитися англійської.

Та згодом у Вероніки заговорили на повний голос дідові «англійські» гени. Адже він перекладав Байронового «Мазепу» і Шекспірового «Гамлета».

І ось 1927 року у видавництві «Сяйво» з'являється «Місячна долина» Джека Лондона у перекладі Вероніки Черняхівської (до речі, цей переклад перевидано 1971 року в дванадцятитомнику Джека Лондона), крім роману, Черняхівська переклала ще його оповідання для дітей. «Вовк Рудько» і «Таємниця малого Кіша» вийшли окремим виданням.

Олександр Григорович влаштовує доньку в Наркомат охорони здоров'я референтом-перекладачем. У цій ролі вона і виїздить з бать-

ком у закордонне відрядження до Німеччини. Бере другий шлюб — з німецьким підданим, з яким познайомилася в Києві, швейцарцем Теодором Геккеном, «Течем». Цей шлюб виявився фатальним для молодії жінки. Не тепер. Десять років перегода.

За кордоном Вероніка вдосконалює свої знання з німецької й англійської в Берлінському університеті. Під час вакацій побувала в Швейцарії та Італії. Мріяла про Париж. Хотіла побачити світу, ніби відчувала, що ця зарубіжна поїздка — остання.

Листи з-за кордону промовисті. Тут і обстановка, і вдача авторки.

До матері — Людмили Старицької-Черняхівської:

[Без дати.] Любий котичок! Де ти? Де? Де! Чи в Харкові, чи в Києві, чи між Харковом і Києвом? Я дуже не люблю такого стану, коли не знаю точно, де ти і що з тобою? Уже вигадую різні штучки, щоб тебе трохи розважити. Тепер посилаю тобі коротенькі конспекти всього того, що буду чути. Добре? Твій останній листочок і листівочка мене дуже засмутили, мамчик. Бідненька ти, бідненька...

Знаючи твій феноменально упертий характер, я все-таки хочу тобі потроху навіювати одну думку: коли тато вернеться з-за кордону додому і якщо я залишуся тут до весни, то ти повинна подати прохання на зак[ордонний] паспорт. Ти хитаєш рукою, морщиш носика й кажеш з патетичною ухмилкою: «Ніколи!» А ти все-таки, мамчик, спробуй. Одмовлять, то одмовлять, а може й дадуть. Якщо є хоч десять відсотків можливості, то чому не спробувати? Ми були б такі веселі разом. При всьому своєму стоїцизмові ти б не могла одірватися од вітрин. Попоходивши по театрах і музеях, ми проїхалися б трошки по Рейну і вернулися б разом додому. От була б прелесть!!! Тільки єдине, чого б ти боялася, мамчик, це авт — я до них ще й досі не можу звикнути й обминаю кожне ще здалеку. Тих 150 дол., що можна з собою взяти, тобі б на один місяць з головою вистачило б. Я собі уявити не можу твоєї манюсінкої фізіономії в Берліні. Кажу тобі, що це цілком можливо з усіх рішуче боків. Я б тебе водила скрізь за руку, не спускала б з тебе очей, і нічого б тобі не сталося. Я тепер у кожному листі писатиму про це. Чому не спробувати — Бог не видасть, свинья не съест! «Закордон» я вже викорис-

товую, як можу, — мабуть, не доведеться більше ніколи прийти сюди, а тепер і в тебе є причина — побачення з дочкою. Я од тебе не одстану, мамулька, й примушу таки це зробити. Мені ще страшенно хочеться побувати в Паріжі. Дуже шкодую, що написала тобі про Теча — ти це все береш занадто близько до серця, а на його слова й учинки не можна зважати взагалі. Він уже знову попросив у мене вибачення і подарував мені коробку шоколаду, яку мав подарувати на іменіни. Але я йому сказала, що [нерозбірливо]. Що ж, поки ми живемо під одним дахом, краще бути в добрих стосунках, аніж у поганих, але це нічого не міняє. Іноді мені страшенно починає хотітися додому, остопроклятіла твоя укохана німецька мова, але треба вже «використовувати», і я використовую. Вчора мене прийняли до Університету, і я блаженствую. Погано тільки, що живемо ми так далеко — до Університету їхати хвилин 35 — 40, багато часу пропадає. Позавтра вношу гроші — коштуватиме на весь зимовий семестр до 15-го березня 40 марок. Акуратно констатуватиму, щоб не забути. «Ліричні поети» читатиме англ. мовою — так що це ще й практика. Ба для розваги і для душі, а це все наука — раз я вже спеціалізуюся на англ. мові, то треба її з усіх боків вивчити.

Сьогодні йдемо до театру — це «большой выход сатанъ». Погода — нектар! На сьогодні 22° тепла. А Тіргартен який гарний!

За Пол. тобі зовсім не було чого хвилюватися — аж ні капельки.

Мені було дуже приємно почути од харківських хлопців, як вони тебе шанують — це не комплімент мені, а щиро.

Цілую, цілую — коли я вже тебе справді поцілую, котик!!!

Моє аж ні капельки не трагічне — добрі люди знайдуться в найгіршому випадкові. Не смій турбуватися. Ти ще зараз вигидаєш собі тему для хвилювання: нещасна Рона сидить там без грошей — моє аж ні капельки не трагічне — добрі люди знайдуться в найгіршому випадкові. Не смій турбуватися.

Олександрові Григоровичу Черняхівському:

[Без дати]. Татусік!

Коли ж ти думаєш їхати? Чи віриш собі, що вже виберешся? Уже ж листопад на носі, а ти хотів їхати в середині листопада.

Чи приймаєш ти мій план щодо Паріжу й рікошетом до Швейцарії? Тільки я дізналася, в чому річ: у Швейцарії адська дорожняча: одні мої знайомі приїхали тільки що звідти — вони платили за одну кімнату (подвійну) 24 фр. — на день — це майже 20 марок. Жах!

Вже в Домі були дуже гарні концерти, а 31-го буде Реквієм.

Який це студент писав про мене? Нащо я йому? Тільки я проти цього нічого не маю, а навіть дуже рада.

Чи згодився б ти жити на [нерозбірл.]? Там я бачила кімнату без сніданку (по 2/50 на день). Я думаю, що треба буде найняти в пансіоні, бо меблірашку на такий короткий час не варто брати.

От бачиш, яка оказалась твоя преступная любовь — Варічка! А ще носишся з нею, як з писаною торбою. Щось ніде не бачила анонсів про Па[...]ову, а духи Дране бачила на рекламі. Потім та вулиця зветься не [нерозбірл.]. Мене страшенно хвилює, чи одержиш ти візу до Франції?

Цілую, голубчик. Як мама? Дуже в неї великі синяки під очима.

Чи ж одержав ти нарешті чемодан?

Тітці — Марії Михайлівні Старицькій:

[Без дати.] Люба Манічка!

Дуже дякую тобі за твого листа — ти завжди пишеш цікаві новини. Дуже мені шкода, що не змогла побачитися тоді, у вересні, з Серьожею, але обов'язково зустрінемося якось — він мені пише цікаві листи.

Як ти не побоялася поїхати до Криму? Я б ні за що у світі не поїхала і ніколи не поїду. Я б і до Неаполя не поїхала, бо Везувій почав здорово куритися.

Тут була дуже цікава річ — тиждень світової реклами — не бо вночі зовсім ясне од цього моря електрики; дерева були обтікані, немов ялинки на Різдво, кольоровими електричними лампочками, лампочки висіли на трамвайних дротах, на небі літали ілюміновані аероплани, а вітрини — просто тисяча й одна ніч. Скільки срібла, золота, побрякушок — уявити собі не можна — ходиш тільки облизуєшся.

Дуже рада, що Ярмо має надію одержати посаду. Дякую Богові денно й ношно, що теж одержала роботу. Бідна няня — якби їй знайти жениха, бо ще Сіма вийде заміж, а вона залишиться сама.

А яку ти брошку мамі привезла? В оксидованій рамі, чи якій?
За сережки — дякую, вони дуже гарненькі.

Ориська ужасна хітрюга, але молодчина, бо пише мені часто.

Була я на Ревю минулої суботи — якби мама його побачила, то упала б в обморок і об'явила б, як колись Поліщук, що Європа «згнила». Наприклад, така картинка: [нерозбірл.], демонстрація модних суконь — виходять в різних надзвичайних сукнях, а під кінець, голісінька, абсолютно, ніяких покрівів, дама, а конферансьє каже: «Це, панове, наймодніша сукня». Потім була дуже комічна сценка — порівняння мод 1880 — 1910 з сучасними, порівняння старомодного [нерозбірл.] з сучасним. Ну, сила була різних номерів, а нарешті надзвичайний апофеоз — «панки всіх часів і країн». Виходить на сцену душ 200 акторів у надзвичайних стилізованих історичних убраннях, — переважно жінки, напівголі, а стилізація полягає в якомусь натякові на костюм — великий шляпі, білому паріку, просторому криноліні і т.и. В руках у кожної відповідна до епохи палочка у руці. Од цього блиску, срібла, різнокольорових вогнів болять очі, від джаз-банду й хлопання таратушок (кожен глядач одержує таку таратушку й калатає нею замість аплодирувати) тріщить у вухах. Треба тобі сказати, що декорація останньої дії така: на величезній сцені з-під самої стелі опускаються широченні срібні сходи, і вся ця процесія переходить по них. Загалом ефектно дуже, хоча й виходиш, як з дому божевільних — так гуде й шумить у голові.

Будь ласка, привітай од мене Соф. Ал. і Ніколая Андреевіча, а коли приїде Ліза, то і її.

Цілую тебе міцно-міцно.

Я вже так скучила за всіма.

Берлін 5.9.28

Київ 8.9.28

Л. М. Старицькій-Черняхівській

Київ

вул. Гершуні*, 31, п. 18

Сонечко моє маненьке!

Моя доля не така сумна, як тобі здається. Коли все буде нормально, тобто коли з якоїсь несподіваної причини екскурсія не

* Таку назву у той час мала вул. О. Гончара.

відбудеться, то в той четвер я виїду до прекрасної Швейцарії — завтра йду вносити гроші. Сумно мені, що доводиться їхати з чужими людьми, але Теч теж не був би цікавим подорожнім товаришем, бо отруївав би мені кожну хвилину зітханнями, що й те не так і грошей шкода, і що все у себе на балконі найкраще. Увесь свій відпуск він пролежав на балконі. От якби ми це з таточком і з тобою їхали — от була б радість!

Отже, мої директиви: пиши мені однаково на Берлін — навіть якби трапилося щось нагале, то й телеграфуй сюди. Я довідаюся точно, де в яких готелях ми будемо й Теч, пересилатиму туди всю пошту. План подорожи ти вже знаєш. Візьми мапу і слідкуй, де я є, може: 13-го я пошлю вам навіть телеграму для більшої певності. Телефон мій [...].

Адресу мою не бійся давати, я рада бачити кожного з киян і зробити все, що можу, рада. Усе-таки свої люди. Друкую я, як божівільна. Цілую мою ворону.

Татусік! Напиши мені про кисле молоко, як я тебе просила. Чи вмирають у ньому бактерії?

Київ вул. Гершуні, 31, п. 18
для Марії Михайлошни Старицької
Люба Манічка!

Вісбаден 6.10.28
Берлін 5.X.28

Я вже приїхала з моєї чудесної, надзвичайної подорожи — про все це я писала додому. Було так гарно, що не хотілося вертатися. Я всім писала листівки — тільки тобі, Манічка, не написала, бо не знаю, де ти — в Кисловодську чи в Сочі. Між иншим, пришили мені Наташину адресу — мені дуже цікаво було б побачитися з нею. Нарешті я одержала твої сережки — вони дуже гарненькі і будуть мені до лиця.

Після чудесної Італії не хотілося їхати до Берліну, але восени він дуже гарний — наскільки літом противний, гарячий, нудний, настільки тепер цікавий: відчуваєш, що це справді колосальний культурний центр. Нема тільки птичого молока. Уже театри йдуть повним темпом, дами поскидали літні вбрання й повдягалися в чорне — чорне наймодніший кольор. А які матерії! — умопомрачення! Сьогодні я пішла до одного великого універсального магазину подивитися-придивитися, яку гарненьку сукню можна

було б собі зробити на ті невеличкі гроші, які мені ще лишилися, і раптом чую страшенний галас, підходжу ближче, бачу — ціла юрба якихось високих гарних людей купує собі різні матерії. Мабуть, це араби чи щось у такому роді — тільки не негри, бо дуже гарні: стрункі, тонкі, високі, губи не товсті; волосся не кучеряве, а тільки волністе — жінки й чоловіки всі гарні, а у ватажка їхнього на голові зелена чалма. Одежа теж дивна: якісь мантиї, перекинуті через плече — в чоловіків білі, а у жінок — червоні й рожеві. Загалом — сенсація. Зрештою прикажчики перелякалися, бо набралася така сила глядачів, що ці гарні люди розсердилися і почали щось обурено кричати. Іду я далі, коли це у відділі готового вбрання раптом бачу серед модерних суконь зовсім довгі, якісь дивні паупаси. Підходжу ближче й думаю: «Ось таку довгу сукню я зроблю собі — очевидячки, це остання мода», а виявилося, що це виставлені театральні костюми однієї словацької німецької артистки з її різних шекспірівських та шіллерівських ролей. Але контраст з сучасними сукнями здалеку не такий уже дуже великий, бо вечірні туалети носять тепер ззаду й з боків мало не до землі, і дуже модні криноліни. Зате звичайні сукні по-старому куценькі.

Взагалі, Манічка, можна збожеволіти од усіх цих блискучих вітрин.

В Університеті ще не почалася наука, але зате в тій загальноосвітній школі, куди я ходила, коли була ще вперше в Берліні, незабаром почнеться. Дуже багато цікавих курсів, і це недорого. Англійську мову я вже теж почала.

Уже чотири місяці, як я поїхала з дому, і за весь цей час вересень був найкращий — я бачила стільки цікавого й гарного, що й не розкажеш. Не можу сказати, щоб перші три місяці були цілком добрі — щоб зненавидіти Берлін, треба прожити в ньому одне літо. Я дуже рада, що вже осінь.

Манічка, я тебе дуже розумію, що ти не хочеш їхати одна подорожувати, це сумно й нецікаво. Тому я й поїхала з екскурсією.

Мама написала, що Лесь страшенно важний і шикарний. Орися мені пише досить часто. Чи забрала вона Мушкіну конкurentку до себе?

Цілую тебе, Манічка, пиши мені часто про всі новини — для мене кожен лист страшенна радість.

Якби ти знала, над якими урвищами ми їздили — аж голова обертом ішла.

Теч тебе вітає дуже щиро.

Позавчора я була в кіно — йшло дві фільми Межнарможрусь, не знаю, чи ти вже бачила. Одна [нерозбірл.] досить комічна й вдала, а друга «41» така мелодрама, що я аж дивувалася, як це наше кіно могло витворити таку річ. Мабуть, це якась переробка для закордону. Але й це було досить цікаво.

У Венеції я хотіла була піти до італійського театру, але, на жаль, не встигла. Тепер я зможу діставати білети дешевше, а взагалі театри сказано дорогі.

Я страшенно чекаю тата, уже так скучила за всіма, що просто не знаю, чи доживу до весни. Мрію про Париж — от якби вдалося прожити хоч три тижні! Я послала мамі подарунок на іменіни, але боюся, що він пропав дорогою, бо мама його досі не одержала. Своїх іменін я справляти не буду, знаю, що замість радіти, я б тільки проревля дві години підряд, бо не те-таки коло мене, тільки чужі люди. Ми підемо з Течем у цей вечір до театру, а звідти до найкращого в Берліні кафе в отелі [нерозбірл.]. Так буде краще.

1929-й — рік повернення на Батьківщину.

Радісні події і для Вероніки, і для української культури. Державне видавництво України випускає в світ два романи в перекладі Черняхівської: Чарльза Діккенса «Олівер Твіст» (перевиданий 1963 і 1993 років — досі неперевершений переклад) та Емілі Золя «Прорість» («Жерміналь»). З Веронікою Черняхівською укладають угоду на переклад «Людини, яка сміється» Віктора Гюґо.

Як оповіла Алла Миколаївна Грінченко, «на той час Вероніка вже вирішила для себе питання про розлучення з паном Геккенем. Згідно з новим законом вона не мала права їздити в Німеччину, повертатися додому. Треба було вибирати постійне місце проживання, вирішити, з ким вона залишиться — з чоловіком чи батьками. І вона вибрала останніх».

А від себе додам — очевидно, й Україну.

«Чоловік Вероніки Олександрівни писав листи, просив приїхати до Німеччини, прислав посилки з красивими тканинами та іншими речами. Згодом вона одержала від чоловіка листа, в якому він писав, що у нього виникли неприємності в зв'язку з її відсутністю, що його звинувачують у тому, що він кудись дів свою дружину і, якщо вона остаточно вирішила не повертатися до Німеччини, він змушений подати на розлучення. Після цього вони офіційно розійшлися».

Додам, що Геккен був удівцем з трьома дітьми. Вероніці світила роль домогосподарки-мачухи. Молода жінка, мабуть, була не готова до того, та й поклик мала не до цього, до іншого... Їздити за кордон і назад — в Україну ставало все важче і небезпечно через політичні обставини, через «залізну завісу», яку більшовицька влада почала зводити.

Вероніка продовжує працюю як перекладачка світових шедеврів літератури на українську. Але...

Уже репетирували свої зловісні спектаклі «создания единого советского народа» гепеушники і почали їх виставляти. «Опера «СВУ» — музика ГПУ» — так зрецензував народ висмоктаний з пальця і сфальшований суд над українською інтелігенцією в Харківській опері. Та не тільки в Харкові. Лишив так званий «процес СВУ» кривавий слід по всій Україні.

Вероніку заарештовують у Києві восени 1929 року і переводять до харківської в'язниці на Холодній горі. Та несподівано в січні 1930 випускають. Натомість садовлять... батька і матір.

З «календаря» Людмили Михайлівни довідуємося, що вона витримала за місяць 29 допитів! А шановній письменниці йшов 62-й рік...

У Вероніки взяли підписку про невиїзд із Харкова. Вона живе у двоюрідної сестри Ірини Стешенко, Орисі, акторки театру «Березіль». Носить батькам передачі.

Лист до матері, до в'язниці — уже з волі.

«Без тебе, матусю, буйний вітер віє, без тебе, матусю, сонечко не гріє... Я дуже рада, що Ти за мене радієш, але сама я радію за себе дуже мало. Що мені воля без Тебе й без тата? Чесне слово, я себе почувала не гірше в камері 37. А твоя камера ближче до «чепурні», як казав один мій вартовий, чи далі від моєї в протилежний бік? Я собі теж занадто добре уявляю, як Ти там сидиш

скорчившись на твердому ліжку, нахмуривши кобчиком свого носика. Може, тобі, мамочко, подушку передати? Я це обов'язково зроблю, — тільки напиши. По якому дворику ти гуляєш? По тому, де каналізація, чи по кращому? Я завжди вимагала, щоб мене «гуверньор» вів гуляти в той бік, де бані.

Чи не просила Ти дієтної їжі? Все-таки коли ці котлети трохи охолонуть, то облипають усе піднебіння, наче гіпсом. А що ти собі купиєш на 40 коп. в день? Яблука чи повидло? Я тобі передаю сьогодні кращого чаю...

Мені обіцяли дати цими днями побачення з таточком. Це його дуже потішає. Тов. Правдин [псевдо слідчого. — Ю.Х.] обіцяв давати нам з ним побачення щотижня. Він зовсім посивів, ну, зовсім білий. Я йому принесла гостинців, але він мене просив нічого йому не купувати...

За той час, коли Вероніка була під слідством, її виключили з профспілки, а це призвело до життєвських неприємностей. Згадаймо у Ільфа і Петрова: «Пиво — тільки членам профспілки!» Звісно, не тільки пиво... За допомогою Ірини Стешенко Вероніка укладає угоду з харківським видавництвом на переклад «Давида Коперфільда». Але угоду не затверджує начальство. Тінь від «процесу СБУ» надовго лягає на перекладачку.

Батьків випускають у червні 1930 року, зменшивши судовий присуд до трьох років умовно, і направляють у тодішнє Сталіно, де професор Олександр Григорович Черняхівський має організувати медінститут. Це фактично заслання...

Вероніка живе в Харкові, перебивається з хліба на воду. Видавництво годує її обіцянками. Мені так і не вдалося встановити, чи закінчила Вероніка переклад «Людини, яка сміється» Гюго та «Давида Коперфільда» Діккенса, чи були вони надруковані... Ймовірніш за все, що ні.

Вона повертається до Києва. Відомостей про цей період життя обмаль. Хіба що спогади Алли Миколаївни Грінченко, надруковані в часопису «Зона» (1998. — Ч. 13). Наводжу дещо з них.

«Вероніка Олександрівна багато читала, в основному, іноземними мовами: німецькою, англійською, французькою, іспанською».

*Інтер'єр їдальні
у господі Старицьких.
Фото з експозиції
меморіального музею
Михайла Старицького
в Києві.*

«Вероніка Олександрівна любила смачненько поїсти, любила ласощі, але їла мало, в основному некалорійну їжу — різні салатики, фрукти — берегла свою статуру. На свята вона дозволяла собі їсти все і без будь-яких обмежень, але, коли розходилися гості, зразу приймала щось проносливе. У Старицьких було фірмове блюдо, яке на честь Вероніки Олександрівни звалось «ронки». Це щось на зразок смажених сирників, тільки менших за розміром і з більшим вмістом яєць та борошна і з содою. Я й досі готую саме їх...»

«Вероніка Олександрівна була дуже цікавою людиною, з великим почуттям гумору. Навіть зовсім буденні речі вона подавала й сприймала особливо, не так, як усі. Наприклад, у всіх нас є фотоальбоми, які нагадують нам про дитинство, юність, про події життя. Такий альбом був і у Вероніки Олександрівни, який вона сама оформила. До своєї першої дитячої фотографії вона зробила такий коментар: «...народилася Вероніка Олександрівна Черняхівська, і весь світ був дуже задоволений». І так крок за кроком усе життя відтворене в альбомі. А підписи до знімків стосувалися не тільки конкретної

дати, а й влучно розповідали про події, що відбувалися в той проміжок часу».

«Згодом Вероніка Олександрівна втретє вийшла заміж. Чоловік її за прізвищем Ганжа був математиком і астрономом. Він жив десь недалеко від Києва і час від часу, частіше на вихідні, приїздив до Вероніки Олександрівни. Вона до нього їздила дуже рідко. Він був астеничного складу, досить цікавий зовні, з борідкою, і чомусь нагадував мені Дон Кіхота. Малоконтактний і мовчазний.

Останнім часом Вероніка Олександрівна працювала в Наркомздраві, який тоді знаходився на Рейтарській вулиці, неподалік від нашого будинку. Вона переглядала матеріали, що надходили до Міністерства іноземними мовами. Вранці ходила на роботу, забирала матеріали. Працювала вона вдома. Перекладала і зразу ж друкувала на машинці, на своєму «Ундервуді», виконуючи зразу дві роботи — перекладача і друкарки. Платили їй за кількість перекладених і надрукованих сторінок».

Але ж Вероніка Черняхівська перекладала і художню літературу, вцілили її переклади з німецької Франца Верфеля і французької Андре Спіра. Писала й оригінальні речі, скажімо, поему для дітей «Кап і Крап. Мандрівка двох крапельок води» — віртуозну за формою, зміною ритму і розміру, нестримною фантазією.

У блакитному ставочку
У прозорім холодочку
Оселились в сповиточку
У веселому гурточку
Кап і Крап.

А в ставочку, любі діти,
Дуже добре краплям жити,
Тільки тішитись, радіти,
З вітром легким гомоніти
Хлюп та хлюп!

Вероніка Черняхівська
під час слідства в НКВД.
1938 рік.

І малесенькі краплини
Не стояли і хвилини,
Все крутились без упину
То на гору, то в долину
Плюсь та плюсь!..

Поетесі було притаманне знання географії світу, звичаїв різних народів. Скрізь побували Кап і Крап: під землею, на океані, в повітрі — від полюса до екватора. Пізнавальна для дітлахів річ!

Ця поема могла б бути окрасою нашої дитячої літератури. Та, на жаль, поему обірвано на половині. Чи не грізний нічний стукіт у двері, стукіт, якого тоді всі так боялися, примусив опустити перо?

Як розвивалися далі події, яка лиха доля спіткала Вероніку Черняхівську — читач уже дізнався з есею про її матір Людмилу Старицьку-Черняхівську...

Єдина і улюблена донька Вероніка, Ронуся, Рона, Ро була ще молода і вродлива жінка. Бувала сумна, бувала грайлива — таке життя. Кохала, і її кохали. Любила людей, і її любили.

Розумна, інтелігентна. Ще сімнадцятирічною вона спостерегла свою вдачу: «Нарешті я зрозуміла себе, зрозуміла, що в мені живуть чорт і янгол. Янгола більше, і він перемагає, але біс сильний також. Вони не борються, а спокійно уживаються один поруч з другим. Коли говорить один, другий цілком зникає і не перешкоджає тому господарювати, а потім з'являється другий... Один чорний і безсмыслений, другий прозорий, ясний...»

Прочитаєш це і мимоволі усміхнешся. Але усміх — невеселий. Самобутній поетесі й перекладачці, талановитій прорості (пригадуєте, як вона переклала «Жерміналь» Еміля Золя — «Прорість»!) дерева роду Старицьких завадила вповні самореалізуватися більшовицька система, та хіба ж їй одній! Багато талантів не мали тоді талану... Бо не вкладалися в заданий системою формат «совка».

Переклади Вероніки Черняхівської

З німецької

Франц ВЕРФЕЛЬ

Гекуба*

Часом йде воно ночами світу,
Найнужденніше найтяжче серце світу;
Під зірками, попід віттям лине,
Подихом проноситься крізь брами —
Найнужденніша у світі мати.

Стільки молока було в тих грудях,
Стільки тих синів колись зростила —
І нема. — Тепер блука шляхами
Сива мати, зерно світу згасле,
І кружля, немов зоря холодна.

* (Гекуба — героїня Гомерової «Іліади». Під час Троянської війни загинули всі її діти, і вона втопилася. Гекуба — символ материнського горя. — Ю.Х.).

На землі під вітами й зірками
Лине геть через погаслі хати,
Де жінки рум'яні спочивають,
Лине повз сітчасті білі ліжка,
Поуз рівний, круглий сон дитячий.

Іноді у головах десь стане
Й гляне так скорботньо сива мати,
Подих вітру, втілений в скорботу,
Що тоді лиш втілення знаходить
Біль, і світло в лампах мертвих плаче.

Матері підводяться на ліжках,
Як вона важеним босим кроком
Піде пріч; дитячий сон чатують
Й довго дивляться у хати морок
З слізьми незбагненної скорботи.

З французької

Андре СПР

Ні, не на тебе я чекав
З давніх-давен.
Не ти ввиджалася мені
У моїм юнацькім сні
І в мужніх снах.
І не тебе шукав одну
В прекрасних жінках, що кохав.
Не бачив, як ти,
Осяяна сонцем, спускалась в долину.
Ми просто йшли,
І шляхи зійшлися нам на хвилину,
Наші руки тоді сплелись...
Збігли дні,
Люба моя.

Берегиня роду

Познайомився я з Іриною Іванівною Стешенко 1980 року за рекомендацією Григорія Порфировича Кочура, коли поділився з метром української літератури (формально тоді виключеним зі Спілки письменників за «націоналістичний вплив на молодь») своїм задумом написати роман про Михайла Старицького. Григорій Порфирович зателефонував Ірині Іванівні про мій прихід. («У Києві живе його онука, яка пам'ятає діда!») Стешенко була в опалі у влади, я гадав собі побачити пригнічену похилену старушенцію, якій 82 роки, і відповідно настроївся на зустріч. Який же був мій подив, коли я побачив енергійну жінку, модно вбрану, з підмальованими бровами, очима й вустами, яскравоволосу... Але ж я забув, що матиму справу з колишньою актрисою! Я приніс гостинці — пару лимонів, як для хворої і немічної, — і не знав, як їх вручити... Надалі «на побачення» з Іриною Іванівною я не приходив без квітів.

Це був той час, коли Стешенко ще вважалася *persona non grata*, бо газета «Радянська Україна» 1973 року надрукувала погромну статтю на неї, звинувативши у зв'язках із закордонними «буржуазними націоналістами». Проте Ірина Іванівна не виказувала розпачу, навпаки, добрий гумор відсвічував у її бесідах зі мною; я так зрозумів, що за її бадьором і діяльністю, незважаючи на вік, заховався ген Михайла Петровича Старицького... Стешенко одразу поскаржилася, навіть обурилася (була поривчата!), і, на мій погляд, надаремно, але, напевно, мала на те право, — п'єсою чи сценарієм (вийшов на екрани фільм) Івана Драча «Іду до тебе» про любов Лесі Українки до Сергія Мержинського, мовляв, там багато вигаданого — у Лесі була суто товариська приязнь, суто людська любов до Мержинського, як то кажуть, платонічна, а не фізіологічна... На мою репліку про те, що автор художнього твору, тобто Драч, має право на домисел, запально вигукнула: «Ні не має! Леся Українка — особа історична і неабияка, і не по-

винно бути ніяких вигадок!» Її невдоволення, мовляв, поділяє і молодша сестра Лесина, Ізидора Косач-Борисова, з якою, незважаючи на кагебістські попередження, вона листується і яка доживає віку в США.

Крім того, Ірина Іванівна «підключила» мене до своєї кампанії про правильне написання назви київської місцевості Святошин, а не «Святошино», як тоді скрізь офіційно писали. Вона зверталася до багатьох газет, зокрема і до «Радянської України», яка її ошельмувала, але відповідей не мала нізвідки і тому попросила мене, аби і я подав свій голос. Я написав до «Літературної України» репліку про це, але, здається, вона не була опублікована.

«Як уроджена киянка, я не можу такого терпіти!» — вигукувала Ірина Іванівна. Я її розумів — як уроджений киянин і людина не глуха до слова. Аж тепер збулося передбачення і побажання літераторки — «Святошин» пишуть і офіційно так, як треба в українській мові.

...Отож, народилася Ірина Стешенко в Києві 5 липня 1898 року. Про її батька, Івана Матвійовича, і матір, Оксану Михайлівну, я вже писав. Неодноразово згадував і творчу атмосферу в домівці Старицьких, яка поширювалася на зятів і онуків. У віці трьох років познайомилася з німецькою, п'яти — англійською мовами. І добре їх вивчила. Так само і французьку та італійську. Не кажучи про українську і російську.

Після закінчення 1915 року київської гімназії Жекуліної Оріся (навіть у зрілому віці вона любила, коли її кликали «пані Оріся») Стешенко поступає до Київських вищих жіночих курсів, благо, не треба було їхати до Петрограда, бо Київ мав власні, у розкішному приміщенні, збудованому 1913 року на цілий квартал між вулицями Столипінською (тепер Олеся Гончара), Тимофіївською (тепер Михайла Коцюбинського) і Святославською (тепер Чапаєва). Триповерхову з підвалом будівлю з широкими сходами, коридорами і просторими класами-аудиторіями вінчає фронтон з головою грецької богині мудрості, науки і ремесел Афіни-Паллади. Добре, що ця одна з найкращих київських архітектурних споруд збереглася донині.

У фондах Музею видатних діячів української культури є такий документ: «Высшие женские курсы в Киеве. Лекционная книжка слушательницы Романо-германского Отдела Стешенко Ирины Ивановны. Год поступления 1915. Подпись слушательницы (власноручний

*Ірина Стешенко
серед колеганок—
акторок Київського
драматичного
театру
ім. Тараса Шевченка.
Зліва направо:
Ірина Стешенко,
Надія Титаренко,
Любов Гаккебуш,
Рита Нецадименко,
Ганна Бабіївна,
Валентина
Чистякова.
1922 рік.*

підпис Орісі Стешенко). Київ, типографія А. І. Гросман. 1916 (рік видачі лекційної книжки)».

1918 року, в розпал революційних і воєнних подій, Ірина Стешенко встигає-таки закінчити Вищі жіночі курси. 1920 року знаходимо її серед студентів Вищого музично-драматичного інституту ім. Миколи Лисенка, де викладала її тітка Марія Старицька, на акторському відділенні.

Будучи дівчиною екстравагантною і захопленою, Оріся швидко захоувалася. Об'єктом сильного почуття став інженер Володимир Корольов, з яким вона взяла шлюб 1917 року, проте ненадовго, бо інженер, мабуть, не прищепився до мистецької атмосфери Старицьких і Стешенків... Наступного року Оріся одружується зі своїм колегою, актором Лесем Сердюком, талант якого Марія Михайлівна Старицька запримітила ще в музично-драматичній школі Лисенка. А в інституті він навчався разом з Іриною Стешенко. Разом вони грали в Київському драматичному театрі ім. Тараса Шевченка, а від 1923 року — в Курбасівському славнозвісному театрі «Березіль». Перегодя Олександр Сердюк буде удостоєний усіляких можливих у СРСР почесностей — звання народного артиста, лауреата кількох Державних премій і навіть буде обра-

ний до Верховної Ради УРСР. Це згодом... А 1927 року він розлучиться з Іриною Стешенко, а вона обере іншого актора, співака, художника — Олександра Романенка, з яким проживе в любові і злагоді 37 років...

Та повернімося до творчої діяльності нашої героїні. Ще коли вона грала в Київському театрі імені Шевченка, завіт театру і поет Павло Тичина запропонував їй спробувати сили в перекладі на українську світової драматургічної класики. Спроба виявилася вдалою. Так з'явилися в першій редакції переклади комедій Мольєра «Скапен-штукар» («Витівки Скапена»), «Хворий, та й годі», «Міщанин-шляхтич».

Але головною пристрастю лишався театр, точніше — сцена.

Як повчав свого часу Фрідріх Шіллер, у п'єсах якого вона грала, «з-поміж усіх станів людини саме гра і тільки гра робить її досконалою і рівночасно розкриває її двоїсту природу», маючи на увазі матеріальну і духовну складові. Цьому сприяв і великий режисерський дар Леся Курбаса, теоретика і практика нової акторсько-сценічної праці.

Ірина Стешенко грає характерні ролі у виставах «Гайдамаки» за Шевченком, «Жакерія» Меріме, «За двома зайцями» Старицького, «Макбет» Шекспіра, «Сава Чалий» Карпенка-Карого, «Змова Фієска в Генуї» Шіллера, «Мина Мазайло» і «Народний Малахій» Миколи Куліша та інших. Її серце лежить більше до класичного репертуару, саме класиків вона і перекладатиме згодом, коли покине сцену. А до того ще треба було пережити розгром Курбасівського «Березолу» 1933 року, переформування його в Харківський державний драматичний театр імені Шевченка, де знайшлося місце й Ірині Стешенко, хоча щодо її кривих почалися репресії. У харківському драмтеатрі вона грала по 1947 рік включно, перебувши німецьку окупацію в Казахстані, а потім переключилася на перекладацьку творчість. Десять там, у Казахстані, 1942 року каралася і вмирала у концтаборі її матір Оксана Михайлівна Стешенко, але донька не знала, де саме, бо Казахстан великий, концтаборів багато, до того ж іде війна, а енкаведисти приховують свої злочини і не інформують родичів потерпілих...

1950 роки — час інтенсивної перекладацької праці Ірини Стешенко, вона виходить у лідери цієї справи. Недарма ж, коли 1958 року побачили світ «Комедії» Мольєра українською, лєвова частка перекладів, а саме: «Кумедні маніриці», «Дон Жуан, або Кам'яний гість»,

*Ірина Стешенко
в ролі Арабелли,
Наталія Ужвій — Джулії
у виставі Фрідріха Шіллера
«Змова Фієска в Генуї».
Театр Леся Курбаса «Березіль».
1928 рік.*

«Лікар мимоволі», «Міщанин-шляхтич», «Витівки Скапена», «Хворий, та й годі» — належала Ірині Стешенко, хоча поряд, під іншими п'єсами, стояли імена таких перекладачів-асів, як Володимир Самійленко, Максим Рильський...

Ще в активі Ірини Іванівни такі переклади: «Вовки і вівці» Островського, «Єгор Буличов та інші» Горького, комедії Гольдоні, «Еґмонт» Гете, «Дон Карлос» Шіллера та інших драматургів. У прозі теж чимало зроблено. Це переклади з англійської «Пригод Гекльберрі Фінна» Марка Твена, оповідань Джека Лондона в його українському дванадцятитомнику, двадцяти новел Генрі Лоусона, австралійського письменника, у класичній серії «Зарубіжна література». Окрема мова про переклад трагедій і комедій Шекспіра, українську мову яких вона шліфувала десятиріччями...

Але настала вимушена пауза — не в роботі творчої особистості, такої перерви не могло бути в Ірини Іванівни, — а в оприлюдненні результатів творчої діяльності: друкованої, тиражованої продукції. Читача позбавляли духовного харчу, але ті, від кого це залежало, можливо-владці-ідеологи, менш за все цим переймалися. Для них головне —

Ірина Стешенко.
1950-ті роки.

«ущучити» ідейних, явних чи уявних, противників. До таких «підозрілих осіб» потрапила й Ірина Іванівна Стешенко.

13 березня 1973 року орган комуністів газета «Радянська Україна» натомість явила ошелешеному читачеві пасквіль під назвою «Турист за дорученням». Герої — українці, але західнонімецькі піддані Олексій, Галя Горбачі — відомі мово- і літературознавці в діаспорі і син їхній Марко, який наважився як студент Франкфуртського університету провідати батьківщину предків. Пильні каральні органи встановили знайомство батьків студента з Іриною Стешенко і Григорієм Кочуром і спроби спілкування... хай навіть суто літературного. Обох українських літераторів почали цькувати, Кочура виключили зі Спілки письменників, Стешенко залишили в Спілці, але із «забороною писати і друкувати».

Саме в цей «заборонний» період і відбулося наше знайомство з Іриною Іванівною. Її помешкання на вулиці Пушкінській у будинку за №20 виглядало справжнісіньким музеєм. На стінах — картини класиків малярства: Васильківського, Пимоненка, Левченка, Світлицького, Фотія Красицького, портрети друзів-акторів, серед яких особливо

впадав у вічі портрет Йосипа Гірняка, славетного актора, який, зазнавши репресій советської влади, змушений був податися в еміграцію і там організовувати український театр. Не боялася Ірина Іванівна тримати портрет емігранта на видному місці...

Дві прохідні кімнати, посередині — ванькірчик з ліжком, а обидві світлиці заставлені меморіальними меблями: ось крісло, в якому сиділа Леся Українка, ось книжкова шафа Михайла Старицького. На мисниках і в шафках — унікальна мистецьки зроблена порцеляна, фаянс із знаменитої Межигірської фабрики, книжки, книжки... Повне зібрання «Літературно-наукового вістника», який видавав Михайло Грушевський, усі 66 томів за 1898 — 1914 роки. І фотографії усіх репресованих родичів. Про когось із них я вже знав, когось бачив уперше.

Мене тоді здебільшого цікавила постать Михайла Петровича Старицького, «дідуня», як завжди пестливо називала його Ірина Іванівна, і вона розповідала про нього охоче, про останні роки життя, які вона застала і за яких дідуньо часто з нею бавився, чимало розповідав дівчинці, закладав у неї свій життєвий досвід. Багато з того, що розповіла пані Оріся, я використав у романі «Борвій», який вона, до речі, встигла прочитати і загалом схвалити. Про інших Старицьких Ірина Іванівна розповідала менш охоче, вони тоді ще числилися «ворогами народу», на деякі мої запитання відповідала: «Не знаю...», проте з часом виявилось, що чудово знала. Я розумів її обережність, адже не раз була «бита» — то владою, то цікавими попередніми одвідувачами, яким довірилася, а вони без її дозволу публікували деякі родинні документи...

Поволі лід недовіри танув, і я потроху довідувався про тіток, батька, матір, брата Ярослава, сестру Вероніку... Небагато, бо про подробиці їхнього життя, арештів господина квартири-музею воліла ще не оповідати. Пізніше я довідався з уже доступних для дослідників документів те, що дало змогу мені більш-менш повно відтворити їхні життєві шляхи і трагічні долі.

Початок вісімдесятих позначився легенькою відлигою. Після майже десятилітньої перерви з'явилося ім'я Ірини Стешенко — у невеликій книжці новел Стефана Цвайга «Лист незнайомої». Там опубліковано дві новели у перекладі Ірини Іванівни з німецької — «Гувернантка» і «Страх». Мова українського Цвайга — вишукано-пластична і водночас абсолютно дохідлива для будь-якого читача. Наведу початок новели «Страх»:

*Ірина Іванівна
працює над перекладами.*

«Коли пані Ірена, вийшовши з помешкання свого коханця, почала спускатися сходами, її раптом знов обгорнув знайомий безтямний страх. Чорне коло завихорилося зненацька в неї перед очима, коліна враз заклаkli, і їй довелося вхопитися за бильця, щоб не впасти. Вже не вперше вона відважувалася на ці небезпечні відвідини, і раптове тремтіння, що пробігло в неї по тілу, теж було їй знайоме; щоразу, повертаючись додому, вона не могла побороти безпричинного нападу безглузлого й кумедного страху. Дорога сюди була, безперечно, легша. Автомобіль вона зупиняла за рогом, пробігала швиденько й не озираючись кілька кроків до під'їзду, а тоді квапливо кілька сходинок угору, і страх, до якого домішувалося ще й нетерпіння, танув у шаленстві перших обіймів. Та тільки-но вона починала збиратися додому, по тілі в неї пробігало це тремтіння — тремтіння нез'ясовного жаху, який ще підсилювало почуття провини і безглузда нав'язлива думка, що кожен стрічний на вулиці, скинувши на неї очима, відразу ж відгадає, звідки вона йде, і зухвало всміхнеться у відповідь на її збентеження. Уже останні хвилини в обіймах коханця були отруєні тривогою цього передчуття, що все зростало; нервово хапаю-

*Інтер'єр київського помешкання
Ірини Стешенко.*

Вгорі портрет

Михайла Старицького

пензля Фотія Красицького.

*На миснику, придбаному
ще батьком,*

Іваном Стешенком,

керамічні художні вироби,

які збирала Ірина Стешенко.

чись, вона намагалася якнайшвидше піти геть з його домівки, — від того тремтіли в неї руки, неухважно пускала вона повз вуха все, що казав їй коханець, і нетерпляче уривала запізнілі спалахи його жаги; геть, геть звідси, — поривалося в ній усе, — геть з його помешкання, з його будинку, далі від цієї романтичної пригоди, назад до свого спокійного, усталеного маленького світу...

Упродовж 1984 — 1986 років у видавництві «Дніпро» вийшов давно очікуваний шеститомник перекладів з Вільяма Шекспіра. І в цьому виданні внесок Ірини Стешенко значний. Це «Ромео і Джульєтта», «Отелло, венеціанський мавр», «Двоє веронців», «Комедія помилок», «Багато галасу даремно» і «Венеціанський купець». На сценах п'єси Шекспіра йшли й понині йдуть саме в перекладах Стешенко. Так само і п'єси Мольєра і Гольдоні.

Ірина Іванівна дожила до свіжих вітрів перебудови нашого суспільства, початків його демократизації і сприйняла їх з радістю. Але сили були вже не ті, давався взнаки вік... Вона пішла з життя на

дев'яностому році, 30 грудня 1987 року. Похована на Байковому кладовищі, центральній алеї, поряд із загиблим у 1918 році батьком, Іваном Матвійовичем Стешенком; могила матері десь у Казахстані — невідома і, можливо, безіменна, так само як і братова на Колимі.

Я був присутній на похороні Ірини Іванівни. Гучних промов не пам'ятаю, похорон видався скромний, але значимий. Адже відійшла з її кончиною ціла епоха. І як добре, що завдяки Ірині Стешенко ми захопили краєчок тої буремної епохи.

Уже за української державності я неодноразово порушував питання про вшанування пам'яті Ірини Іванівни меморіальною дошкою на будинку, де минули останні десятиліття її життя, — по вулиці Пушкінській, 20. Звертався до Співки письменників, Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності, до київської міської влади (так само і про встановлення меморіальної дошки іншим Старицьким по вулиці Олеса Гончара на будинку № 31), писав про це у періодичній пресі. Резонансу не було. Хіба що треба віддати належне міській владі: вона відповіла офіційно. Перша відповідь від 4 листопада 1996 року за № 982: «Шановний Юрію Михайловичу! Комісія з найменувань та пам'ятних знаків при Київській міській державній адміністрації розглянула Вашого листа про встановлення меморіальних дощок на будинку № 31 по вул. Олеса Гончара родині письменника М. Старицького та на будинку № 20 по вул. Пушкінській письменниці та акторці Стешенко І. І. Повідомляємо, що Ваша пропозиція щодо встановлення вищезазначених меморіальних дощок комісією з найменувань не підтримана. З повагою. Начальник Управління охорони пам'яток історії, культури та історичного середовища при Київській міській державній адміністрації Р. Кухаренко».

Я продовжував наполягати, звертатися до відповідних інстанцій. Друга відповідь від 24 лютого 1998 року за № 254: «Шановний Юрію Михайловичу! Комісією з найменувань та пам'ятних знаків при Київській міській державній адміністрації розглянуто Ваше клопотання з питання встановлення меморіальних дощок на честь родини Михайла Старицького по вул. О. Гончара, 31 та вул. Пушкінській, 20. Комісією підтримана Ваша пропозиція щодо встановлення меморіальної дошки родині М. Старицького по вул. О. Гончара, 31 за

умови, що роботи по виготовленню та встановленню меморіальної дошки будуть здійснені за Ваш рахунок. З повагою. Начальник управління Р. Кухаренко».

Он як! Нібито і забуто про внесок трьох поколінь Старицьких до української культури, не кажучи вже про те, що держава заробила чималенькі гроші тільки на виданні творів Михайла Старицького і постановці його п'єс. Виявляється, меморіальну дошку по вул. Гончара, 31 треба встановлювати не державою і не міською владою, а коштом замовника?!.. Про меморіальну дошку Ірині Іванівні Стешенко по вул. Пушкінській, 20 у другій відповіді взагалі ані слова.

...Попри позірну ексцентричність, Ірина Іванівна виявилася традиційною в головному — у збереженні пам'яті про свій славний рід. Виявилось, що у схованих від стороннього ока шухлядах у своїй домівці вона зберігала архіви репресованих родичів і сподівалася, що настане той час, коли їх можна буде оприлюднити.

Архіви репресованих Людмили Старицької-Черняхівської, Вероніки Черняхівської, Оксани і Ярослава Стешенків та уцілілої Ірини Стешенко певною мірою збереглися завдяки її зусиллям та близьких їй за духом і по крові людей.

1941 року після арешту 20 липня Старицької-Черняхівської і Оксани Стешенко (Грінченки та інші мешканці квартири № 18 у будинку № 31 по вул. Чкалова евакуювалися на початку липня) їхню квартиру опечатали. За часів німецької окупації помешканням опікувався Остап Миколайович Лисенко, син композитора, ключі були в нього, завдяки чому документи зберігалися.

1944 року повернулися Грінченки, знову замешкали в цій квартирі, саме Грінченки віддали архів Ірині Іванівні Стешенко, яка повернулася до Києва трохи пізніше, і вона частину архіву, що стосувалася діда Михайла Старицького, одразу ж передала до Інституту літератури АН УРСР, а частину архіву затаврованих як «вороги народу» Старицьких-Черняхівських і Стешенків та власний обачно лишила вдома, зберігала, аж поки в другій половині 1980-х, коли повіяло вітрами свободи, заповіла Музею видатних діячів української культури для майбутнього музею Старицьких, так само і меморіальні меблі, бібліотеку, твори мистецтва. Отож завдяки Остапові Лисенку, родині Грінченків та заходами Ірини Стешенко

*На вечорі,
присвяченому родині
Стешенків, у Спілці
письменників України
25 травня 1991 року.*

*На сцені — ті, хто
спілкувався з Іриною
Іванівною Стешенко, а
саме (зліва направо):
Віра Козієнко, Юрій
Хорунжий, Григорій
Кочур, Сергій Білокінь.*

вартісні архіви було збережено, і тепер маємо можливість черпати з них відомості про великий творчий рід Старицьких, що працював на терені української культури загалом понад століття — унікальне явище навіть у світовому масштабі.

Ірина Іванівна багато років мріяла про музей її дідуна Михайла Старицького і докладала до цього рук. Історія становлення музею також цікава і повчальна, маю на увазі наполегливість Ірини Стешенко і її послідовників. Ідею вона подала ще як тільки Київ звільнили від німців, мабуть, думала про це і раніше. Результатом можна вважати те, що на засіданні Президії Академії наук УРСР від 18 серпня 1944 року винесли рішення, підписане президентом АН УРСР О. О. Богомольцем і вченим секретарем З. П. Шульгою, яке звучало так: «Принципово погодитися на організацію при Інституті української літератури ім. Т. Г. Шевченка меморіального музею ім. М. П. Старицького. Просити Бюро Відділу суспільних наук з'ясувати вартість архіву Старицького та доручити розпорядчому засіданню Президії АН УРСР вирішити справу придбання цього архіву».

У березні 1945 року Інститут літератури придбав архів і речі у його онуки — Ірини Іванівни Стешенко, про що було складено акт. Згідно з цим актом власністю Інституту стали рукописний архів, бібліотека

Михайла Старицького в кількості 250 книжок і меморіальні речі: письмовий стіл, нічний і шаховий столики, дивани великий і маленький, три крісла, два пуфики, футляр від годинника, етажерка, книжкова шафа, посмертна маска, два чорнильних прилади, попільничка, два погруддя і два барельєфи.

На жаль, справа далі рішення Президії АН УРСР не рушила. Але Ірина Іванівна не сиділа, склавши руки. На її стривожений лист до Інституту літератури у квітні 1956 року надійшла відповідь за підписом в.о. директора Н. Є. Крутикової із запрошенням спадкоємниці до Києва на пораду. Тоді Стещенко працювала в Харкові, з якихось причин не змогла приїхати, і розмова не відбулася. Частину меморіальних речей Інститут літератури передав до музею Т. Г. Шевченка, а згодом — до музею Лесі Українки. На той час уже було втрачено годинниковий футляр і великий диван, виготовлений на замовлення Михайла Петровича, дуже високого на зріст, та ще деякі речі. Найкоштовніше з переданого Іриною Іванівною — бібліотеку Михайла Петровича — розпорошили серед майже стотисячної маси книжок Інституту літератури... Його працівники не здогадалися виділити 250 книжок Старицького в окремий фонд.

Другий «раунд» музейної епопеї мав драматичніший сюжет. Почався він з наказу міністра культури УРСР Р. Бабійчука про створення історико-меморіального комплексу видатних діячів української культури: Лесі Українки, Миколи Лисенка та Михайла Старицького. Не одного музею, а комплексу з трьох. Потрібна ідея, гарна ідея. Наказ міністра від 25 березня 1971 року звучав переконливо і навіть категорично: директорам уже існуючого літературно-меморіального музею Лесі Українки та Державного музею театального, музичного і кіномистецтва УРСР домогтися відселення мешканців та організацій з будинків за номерами 93 і 95 по вул. Саксаганського, щомісяця доповідати міністерству про результати, опрацювати планове завдання на розробку технічного проекту реставраційних робіт у цих помешканнях, розробити тематико-експозиційний та план комплектування фондів музеїв Михайла Старицького і Миколи Лисенка. Контроль за виконанням наказу покладался на начальника відділу музеїв та охорони пам'яток культури Г. Кирилюк та начальника управління капітального будівництва В. Шлепакова.

*Реставрований
будинок № 93
на вул. Маріїнсько-
Благовіщенській
(тепер Саксаганського),
у якому в 1900-х роках
мешкали Старицькі.
2002 року тут
відкрито їхній
меморіальний музей.*

Що було далі? А те, що вже не раз було з добрими починаннями. Загрузли в хащах бюрократично-канцелярського листування, тяганини, байдужості в принципі... Можливо, далася взнаки ситуація в Україні після арештів 1972—1973 років української інтелігенції і знову з новою силою розпочата боротьба з «буржуазним націоналізмом».

Музей Миколи Лисенка вдалося-таки довести до відкриття, а от Михайлові Старицькому пощастило менше...

Був ще третій раунд — 1978 року, і четвертий — 1986 — 1987 років, коли з'явилося рішення про відселення з будинку № 93 по вулиці Саксаганського, де мешкали свого часу Старицькі, Залізничного районного військкомату, який там зручно розташувався, але якому гарантували інше приміщення.

Врешті автор цієї книжки, у співавторстві з директором музею Лесі Українки (згодом і по сьогодні — директором усього комплексу Музеїв видатних діячів української культури) Іриною Веремієвою, завсектором музею Вірою Козієнко і письменником Сергієм Плачиндою, надрукував у газеті «Літературна Україна» від 16 липня 1987 року розлогого листа під промовистою назвою «Історія завдовжки в сорок два роки». Цього листа ще встигла прочитати Ірина Іванівна Стешенко і схвально про нього відгукнутися. Не переказуватиму докладно зміст

листа і реакцію влади, на перший погляд, радикальну. Справа нібито зрушила з місця. Але у 1990-х роках в Української держави з'явилися нові проблеми, було не до музеїв. Проте дирекція Музею видатних діячів, його працівники мужньо боролися за музей Старицького, навіть віднайшли можливість без державної допомоги довести справу до облаштування реставрованого кістяка будинку (до речі, допомагали і в моїй одиссеї з меморіальними дошками Старицьким і Стешенко). Далі в них не стало коштів, і будинок Старицьких світів порожніми вікнами кілька років...

Аж 2002 року Київська міська держадміністрація виділила кошти (цього разу віддамо їй належне цілком справедливо) на доведення музею до завершення, зробило одноразовий вагомий внесок і посольство США в Україні, і ось 23 серпня 2002 року, напередодні святкування проголошення нашої Незалежності, музей Михайла Старицького відчинив свої двері для відвідувачів. Збулася мрія Ірини Іванівни Стешенко. Як-то кажуть, добра справа рано чи пізно, але знайде своє втілення. Музей ошатний і добре споряджений експонатами. У ньому цікаво. Кожній творчій особистості з роду Старицьких уділено увагу і частину музейної експозиції, яка складається з десяти меморіальних кімнат. Є тут і кімната, присвячена Ірині Іванівні Стешенко. Вона цілком заслужила на те.

Тепер у столиці України до київських літературних музеїв Тараса Шевченка, Лесі Українки, Максима Рильського, Павла Тичини, Михайла Булгакова, Музею літератури України додався і Літературно-меморіальний музей Михайла Старицького, навіть цілої родини, трьох творчих поколінь з роду Старицьких. Значною мірою завдяки зусиллям громадськості і в першу чергу Ірини Стешенко.

Скрізь дала блискучі докази свого таланту

Вона народилася на зламі століть у місті Лева, аби стати киянкою. Хвороблива з дитинства, вона стала духовною і фізичною опорою Михайла Грушевського під час московського заслання. Довгий час перебувала в затінку слави великого батька. Але історія виводить її з батькової тіні, бо Катерина Грушевська і сама була особистістю самодостатньою, непересічною...

Цей світ Катруся побачила 21 червня 1900 року у Львові на вулиці Домбровського, 6, де родина Грушевського мешкала на другому поверсі (будинок зберігся). Батько і мати дуже раділи появі доньки, а тому що маленька слабувала на легені, Михайло Сергійович вирішив вибратися з львівської долини на осоння — пагорб на вулиці Понінського, 6, де придбав ділянку землі і почав будувати двоповерховий особняк. Місце і справді було гарне. Недарма ж навкосо поселився колишній намісник Австро-Угорщини в Галичині пан Бадені, а вулиця була названа іменем його наступника — пана Понінського. Та головне, поряд будувався й Іван Франко, найближчий колега і приятель Михайла Грушевського. Катеринина кімната містилася на першому поверсі навпроти кімнати Михайла Сергійовича, а до його робочого кабінету на другому поверсі вели гвинтові дерев'яні сходи. З одного боку відкривався краєвид Львова — крізь садок з буків, смерек, яблунь, з іншого — розкішний Стрийський парк. Збереглася світлина, на якій Катруся, Котуся, Кулюня, Бобочка, як пестливо кликали її батьки, у світлій сукенці, щаслива, сидить у траві на тлі світлого будинку...

Як і Леся Українка, Катерина Грушевська отримала домашню освіту з рук матері й батька. Мати — Марія Сильвестрівна, в дівоцтві Вояківська, до заміжжя працювала вчителькою на селі, згодом — у Львові. Знала багато мов, перекладала літературні твори з французької, англійської, російської, норвезької, польської, німецької, друку-

Будинок Грушевських
у Львові на
вул. Понінського, 6.
1903 рік.

Тепер тут музей
Михайла Грушевського
(вул. Івана Франка, 154).

валася у «Літературно-науковому вістнику», який видавав її чоловік. Михайло Грушевський мав ще ширше коло зацікавлень і знайомих серед галицької та наддніпрянської інтелігенції. Професор всесвітньої історії з руською мовою викладу Львівського університету, вельмишановний автор уже кількох томів капітальної «Історії України-Руси», голова Наукового товариства імені Шевченка, редактор «Записок НТШ» та багатьох інших наукових видань... Отож можна собі уявити, яку освіту і яке виховання дали Катерині батько й мати. Ще в дитинстві Кулюня гарно малювала і вела щоденник, була лагідною, вразливою дитиною, любила хатніх тварин.

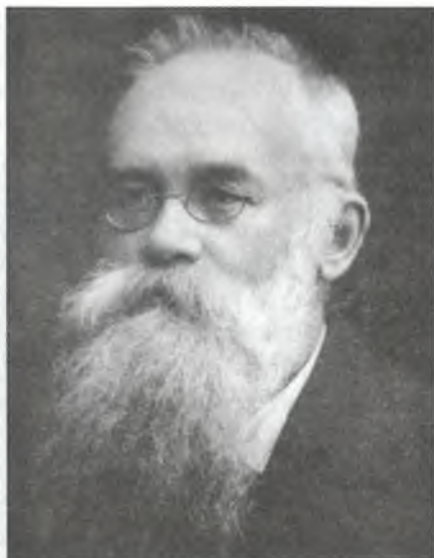
Від 1907 року родина Грушевських замешкала в Києві, куди Михайло Сергійович після послаблення утисків щодо українства переніс видання «ЛНВ», проте продовжуючи навідуватися до Львова у справах НТШ. Спершу Грушевські мешкали де прийдеться, навіть у готелі Гладинюка, але з часом вирішили будуватися і в Києві, з цією метою купили ділянку землі і садибу на вулиці Паньківській, 7 — 9; живуть у так званому флігелі, а на гроші, позичені в кредит у банку, зводять великий шестиповерховий будинок разом з братом Михайла Сергійовича Олександром і сестрою Ганною. Протягом двох років — 1908 — 1909 — помешкання зводиться і стає одним із найвищих у Києві та найупорядкованіших за останнім словом техніки: має ліфт і телефонний зв'язок. Два верхніх поверхи посідають чималенька родина Грушевських разом з матір'ю і бабусею Глафірою Захарівною та родина одного з архітекто-

Катруся Грушевська.

рів цього будинку Василя Кричевського, відомого митця. Чотири нижніх поверхи винаймають квартиранти, таким чином Грушевські мають можливість повертати кредит.

Катерина зростає в Києві в товаристві дітей з родин української інтелігенції — Старицьких-Черняхівських, Лисенків, Стешенків, Чикаленків, з усіх цих дітей врешті-решт вийшли люди, кожен посів своє місце в історії краю. Катерина продовжує домашню освіту, і вже підлітком разом із засланим батьком та матір'ю опиняється в Сибірську, Казані, Москві, набирається нових вражень.

Та найбільше враження на дівчину справили Лютнева революція в Росії і Березнева в Україні 1917 року. Грушевські з тріумфом повертаються до Києва, Михайла Сергійовича обирають на Голову Української Центральної Ради. Це був час, понад рік, найвищого духовного напруження — участь у масових заходах, мітингах, зборах, посильна допомога батькові у його праці над становленням української державності, навчання в Київському українському університеті на правничому і природничому факультетах... Цей час дуже багато важив у формуванні Катерини Грушевської як громадянки і творчої особистості. Дослідниця

Михайло Грушевський.

життя нашої героїні архівіст Ірина Матяш навіть виявила участь Катерини у роботі київської «Просвіти». На період українського Відродження припадають і перші публікації юної Грушевської — в «Літературно-науковому віснику», який тоді редагував Олександр Олесь, з'являються рецензії на книжки і статті політологів Олександра Шульгіна, Дмитра Донцова, письменників Клима Поліщука, Олексія Кобця.

...Просторий будинок Грушевських, творчу атмосферу якого вбирала Катерина, було розбомбовано солдатнею більшовика Муравйова, спалено багатющу мистецьку колекцію художніх полотен, килимів, народних виробів, унікальну бібліотеку, яку Михайло Сергійович збирав від студентських років. Та найстрашніше — знищено Українську державу; настають роки вимушеної еміграції, але і там батько і донька не сидять, склавши руки.

У квітні 1919 року родина Грушевських переїхала через місто Кошиці до Праги. У Михайла Сергійовича була ідея утворити в нейтральній країні Швейцарії український культурний центр, який став би базою для культурної роботи та для інформування Європи з питань українського життя — як культурного, так і політичного. З цією ме-

Марія Грушевська.

тою Грушевський багато писав і друкував у американській пресі дописів з пропозиціями, щоб давали кошти на цю справу американські кооперативні і культурні товариства. Грушевські почали збирати бібліотеку замість тої, що загинула в Києві, Марія Сильвестрівна і Катерина діяльно допомагали Михайлові Сергійовичу (за кілька років еміграції їхня домашня бібліотека становила тисячі томів, і 1925 року вона була перевезена до України). У Празі Грушевський намислив видати кілька інформативних книжок щодо України, але від цієї праці його відірвали українські есери, котрі скликали у Карлових Варах конференцію і запросили на неї Михайла Сергійовича. Серед інших організаційних питань есери засудили спілку Петлюри з Польщею, і Грушевський дотримувався тої ж думки. Після конференції родина виїхала до Швейцарії і замешкала у Женеві до весни 1920 року. Тут Михайло Сергійович спробував втілити свою ідею організувати український культурний центр. Читав лекції про окупацію поляками Галичини, надрукував відозву до європейських народів про захист Галичини од польських зазіхань — французькою і англійською мовами. Із Женеви Михайло Сергійович двічі їздив до Парижа, імовірно, брав із

собою Катерину. У газеті «Юманіте» він надрукував декілька нотаток про окупацію поляками Галичини.

У Женеві не виявилось передумов для створення українського центру, і в пошуках кращої долі Грушевські повернулися до Праги разом із своєю бібліотекою... Тут вони зустрічалися з багатьма українськими діячами, які опинилися в еміграції, мав Михайло Сергійович і ділову зустріч з чеським президентом Томашем Масариком. Вони обговорили становище українських закарпатців. Грушевський наголошував на необхідності дати розвиток українській культурі в Закарпатті, яке опинилося під Чехо-Словаччиною. Ставлення Масарика до цього питання було стримане. Він обіцяв підтримку українській еміграції, але в певних межах (так само і російській та білоруській), ставлячи на перший план чеські зацікавлення. Отож враження від тої бесіди у Михайла Сергійовича лишилося не дуже втішне. Масарик запросив усю родину Грушевських до себе додому на обід, Катерина тішилася, що побачить чорношкіру дружину Президента, але обід не відбувся через хворобу саме дружини...

Літо 1920 року Грушевські прожили поблизу містечок Мельника і Туркова. У Мельнику мешкали українські письменники Василь Королів і його дружина Наталена Королева, з ними зустрічалися Грушевські. Менш охоче вони спілкувалися з іншими емігрантами у Празі, які сварилися між собою, як згадувала пізніш Катерина. Тому Грушевські вирішили переїхати до Австрії і там спокійно працювати. У Відні було багато галичан з урядом Президента Західноукраїнської Народної Республіки Євгена Петрушевича, з ними Грушевські порозумілися. В Українському студентському товаристві у Відні Михайло Сергійович вів семінар, у якому брала участь і Катерина Грушевська.

У Женеві Катерина слухає лекції в університеті, так само і в Карловому університеті у Празі та Віденському в Австрії, де Грушевські затрималися надовше. Тут Михайло Сергійович створює Український соціологічний інститут, уклавши угоду з кооперативним «Дніпросоюзом» на видання інститутських праць. Видано 13 книжок, серед авторів — Павло Христюк, Микола Шраг, В'ячеслав Липинський, Михайло Грушевський і, нарешті, Катерина Грушевська, яка написала книжку «Примітивні оповідання, казки, байки Африки і Америки» (1923). Це етнографічне дослідження з українськими текстами казок і байок, перекладених з англійської Катериною Михайлівною. Вона,

крім того, брала активну участь у семінарах Українського соціологічного інституту, роблячи доповіді. Разом з Надією Суровцовою допомагала батькові в роботі Комітету допомоги голодним України, де працювали й Олександр Олесь та Володимир Винниченко. Комітет відчутно допомагав творчій інтелігенції на Великій Україні, посилаючи туди харчові та речові посилки в голодні роки, що забрали кілька мільйонів життів, аж поки совєцька влада не відмовилася від послуг ентузіастів-емігрантів... Добродійні акції Катерина Грушевська поєднувала з громадською діяльністю в Жіночому Союзі Австрії.

Проте й емігранти зазнали скрутних часів. Не стало коштів на видання УСІ. В Австрії Грушевські уже не могли жити за рахунок наукових видань. Михайлові Сергійовичу пропонували працю в США або Чехо-Словаччині, але він обрав саме Україну, куди його посилено запрошували через посольство. Добре розуміючи, що оголошена в Україні українізація може швидко закінчитися, Грушевський усе-таки погодився, сподіваючись, що саме в українських архівах він знайде необхідні матеріали для закінчення «Історії України-Руси» та «Історії української літератури». Тим паче, що був заочно обраний академіком Всеукраїнської академії наук у галузі української історії. Ось як описує своє бачення ситуації академік в одному з приватних листів: «Через страшний занепад проходить українське життя в усіх частинах світу, але найстрашніший він, розуміється, на Великій Україні. Маю те враження, що процес Руїни там не закінчився і даремно починати якусь конструктивну роботу — все одно нова хвиля деструктивності змете. Але хоч не маю великої надії вести якусь продуктивну працю, то, мабуть, прийдеться невдовзі їхати туди, бо тут уже також не можу нічого робити. Тут теж нужда, але волю все те зносити вже на Україні»; «...Українська академія наук у загальній Руїні стала єдиним осередком якогось українського життя, хоч сама (фактично) і не українська».

Крім того, плекав Грушевський і політичні наміри щодо зміни ситуації з більшовицького диктату на українську незалежну.

У березні 1924 року Михайло Сергійович, Марія Сильвестрівна і Катерина Михайлівна повертаються в Україну. І сім наступних років були для них тими біблійськими «сімома ситими коровами», які витлумачив Йосип як сім плодючих років, за якими настануть сім худих, неврожайних... 1924 — 1930 роки — час розквіту наукового таланту

Катерини Грушевської. Вона знаходить себе у чотирьох іпостасях: як соціолог, етнограф, фольклористка і перекладачка.

У журналі «Україна» (1926. — Ч. 5) надруковано її статтю «Принципи моралі в освітленню французької соціологічної школи: Еміль Дюркгейм. Виховання мораллю». Французький вчений Еміль Дюркгейм був одним із основоположників соціології як науки. У своїх творах «Про розподіл суспільної праці» (1893), «Метод соціології» (1895), «Соціологія і соціальні науки» він висловлює чимало оригінальних думок, зокрема такі: розподіл суспільної праці забезпечує соціальну солідарність і виконує роль моралі, розподіл праці, як не парадоксально, на перший погляд, об'єднує суспільства, в яких традиційні вірування втратили колишню силу і притягальність; необхідно звільнити наукові пошуки від будь-яких політичних, релігійних, метафізичних та інших забобонів, що перешкоджають осмисленню істини, приносять біди; соціологія застерігає нас від необдуманих і безплідних починань, які надихає віра в те, що ми можемо за власним бажанням міняти соціальний порядок, не врахувавши звичок, традицій, психічної конструкції людини і різних суспільств.

Пізніше, під час слідства 1938 року, Катерина Грушевська не побоїлася сказати слідчому М. Хаєту, що вона притримувалася не марксистсько-ленінсько-сталінської науки, а виходила з теорії про генезу первісного суспільства французького соціолога Дюркгейма (первісний тотемізм), яка розходиться з думкою Енгельса про сім'ю (його праця «Походження сім'ї, приватної власності і держави»). Щодо антропології, то притримувалася термінології Деникера — Геддана, яку заперечувала радянська наука...

Але повернімося до часів щасливіших. Катерина Михайлівна регулярно робила в українській пресі огляди англomовного соціологічного часопису «The Sociological Review», а 1930 року надрукувала рецензію на книжку французькою Пауля Дескампа про наукові розробки Міжнародного соціологічного інституту первісної культури в Парижі. Цікаві і її власні соціологічні пошуки в українських реаліях. 1926 року у щорічнику «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», який Грушевська упорядковувала і редагувала по 1930 рік включно, вона помістила свою ґрунтовну передмову до статті Бориса Лутовського «Чернігівські старці». Передмова називалася «До соціології старцтва», а в ній автор-

ка дослідила глибоке історичне коріння цього явища, пов'язаного з візантійсько-слов'янською церковною організацією і західноєвропейською ремісничо-корпоративною, проаналізувавши при тім соціальну позицію прощатства як на селі, так і в місті.

Від 1925 року Катерина Грушевська — секретар культурно-історичної комісії, штатний науковий співробітник історико-філологічного відділу ВУАН.

Помітний і її внесок як етнографа. 1924 року разом з батьком побувала в Чернігові на курсах з народного шкільництва, де Михайло Сергійович виголосив доповідь про потребу і технологію збереження пам'яток культури, а Катерина Михайлівна організувала мережу кореспондентів-збирачів, згодом видала їхні матеріали у збірнику «Чернігів і Північне Лівобережжя» (1927). Вона очолила Кабінет примітивної культури ВУАН і видала книжку «З примітивної культури. Розвідки і доповіді Катерини Грушевської з передмовою Михайла Грушевського» (1924). У вже згаданих щорічниках «Первісне громадянство» Грушевська опублікувала низку статей, найпомітніші з них: «Людський колектив як підвалина пам'яті», «Про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстарішими формами жіночого господарства», «Про голе тіло як магічний засіб», «Про дослідження статевих громад у первісному суспільстві», «Матеріали до вивчення професійного співацтва», «Навколо дикунової душі», а в журналі «Україна» надрукувала «Із західноєвропейського етнологічного руху», у «Записках ВУАН, історична секція» — «З етнографічної праці 1880-х років».

Фольклористка Катерина Грушевська очолила Комісію історичної пісенності ВУАН і досягла тут чи не найбільше. Початі в Австрії дослідження продовжила розвідкою «Дума про пригоду на морі Поповича» (1926), виданням книжки «Українські народні думи» (Т. I. — 1927) з великою передмовою. У першому томі упорядниці навела тексти 13 дум у 117 варіантах, а саме: «Невільники», «Плач невільника», «Іван Богуславець», «Маруся Богуславка», «Сокіл», «Самійло Кішка», «Олексій Попович», «Буря на морі», «Розмова Дунаю з Дніпром», «Утеча трьох братів з Азова», «Три брати самарські», «Смерть козака на долині Кодимі», «Плач зозулі». У передмові Катерина Грушевська зазначила, що до неї думи записували Антонович і Драгоманов, Костомаров, Максимович, Метлинський, Куліш, Колесса, Грінченко, Ре-

Катерина Грушевська.
1920-ті роки.

вуцький, Манжура, Горленко та інші, але всі вони подавали один-два варіанти кожної думи, вона ж видрукувала усі варіанти текстів, коли-небудь почуті... Грушевська визначила відмінність думи як жанру від пісні і вірша, сформулювавши психічну функцію думи.

За цю книжку Катерину Грушевську було обрано дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Другий том «Дум» вдалося видати на початку 1931 року, останнє дітище дослідниці, бо вже почалася нагінка, та ще й яка, на Михайла Грушевського і його історичну школу. У другому томі 20 дум у 176 варіантах, а саме: «Герць козака з татариним», «Іван Коновченко», «Хведір Безродний», «Сірчиха і Сірченки», «Отаман Матіяш», «Веремій Волошин», «Хвесько Андигер», «Хмельницький та Барабаш», «Битва під Корсунем», «Оренди», «Молдавський похід Хмельницького», «Білоцерківщина», «Про Івана Богуна», «Смерть Богдана Хмельницького», «Про козацьке життя», «Прощання козака з родиною», «Поворот сина з чужини», «Дума про сон», «Удова», «Про сестру та брата».

І досі двотомне видання «Українських народних дум» є найповніше з усіх, найкапітальніше. Це значний внесок Катерини Гру-

шевської в українську культуру. Долучимо сюди дослідження «На бічних стежках кобзарського епосу» і «Українські народні думи у французьких перекладах».

Як перекладачка вона почала працювати ще у Відні, готуючи видання Українського соціологічного інституту французькою мовою. У журналі «Україна» (1925. — Кн. 1—2) надруковано її переклад з англійської «Останньої статті Франка про Шевченка» з лондонського часопису «The Slavonic Review». Певно, хтось із емігрантів-українців вивіз недруковану українською статтю за кордон і там переклав на англійську. Ще в активі Катерини Грушевської переклад п'єси Голсуорсі «У боротьбі».

У грудні 1927 року Катерина Грушевська власним коштом виїхала у закордонне відрядження на півроку. Зважаючи на стан її здоров'я, доньку супроводжувала Марія Сильвестрівна. Це було необхідно, бо із шести місяців перебування у відрядженні три з половиною Катерина лікувалася... Але і в той короткий час, який їй було відпущено, вона багато встигла. У Відні, колись такому гостинному до Грушевських, де кожен куточок навіював спогади, Катерина знайомилася з тим, як поставлено краєзнавство в Австрії. У Парижі слухала лекції провідних етнографів світу і зробила висновок, що українська етнографія і фольклористика ведуть перед у світовій науці. У Парижі знайомилася з науковою діяльністю Французького етнологічного інституту. На вел елюдному зібранні прочитала лекцію про українські народні думи в Західній Україні. Домовилася з іноземними вченими про обмін французької і англійської наукової літератури на українську. У Відні бачилася з Айталем Вітошинським, у Парижі — з Володимиром Винниченком, розповіла їм про ситуацію в Україні.

Катерина багато часу приділила вивченню досвіду роботи місіонерської школи Санкт Габріель. Однією з форм місіонерства було збирання етнографічних матеріалів по всьому світу. Як виснувала Грушевська, при всій однобічності і залежності від релігійних доктрин, головну лабораторію школи треба визнати за взірцевий приклад організаційного центру для польової етнографії.

Українську вчену запрошували на наукові конгреси до Праги і Брюсселя, але, повернувшись додому, вона не отримала на це дозволу від совєцького уряду...

Особисте Катеринине життя не складалося, і вона продовжувала жити разом з ріднею у двоповерховому з бельетажем флігелі на вулиці

*Будинок у Києві
на вул. Паньківській, 9,
де мешкали Грушевські
1907—1909 років
і після повернення
з еміграції 1924 року.
Сучасний вигляд.
Фото 1999 року.
Тут має бути музей
Михайла Грушевського
і його родини.*

Паньківській, 9. Спершу займала кімнату разом з батьком, перегородившись ширмою. Річ у тім, що Михайлові Сергійовичу по його поверненню в Україну Академія наук обіцяла окрему квартиру, але обіцянка була цяцянякою. Коли Грушевські зрозуміли це, брат Олександр Сергійович поступився одною зі своїх кімнат Михайлові, і Катерина нарешті замала свою. Та недовго тішилася пристойними умовами для праці...

1931 року Михайла Грушевського посилають у відрядження до Москви, яке фактично стало засланням. Там його арештовують, везуть до Харкова на допит, знову — до Москви, інкримінувавши йому керівництво антисоветською організацією «Український національний центр». Звільняють, але без права повернення в Україну. До глави родини приїзять вірні дружина і донька. Крім суто побутових турбот, на Катерину Михайлівну лягають помічницькі обов'язки у пошуках матеріалів у московських архівах для продовження праці Михайла Грушевського над «Історією України-Руси» та «Історією української літератури». Батько вже погано бачить, сліпне, старечі недуги долають

його. Про обставини їхнього життя і творчості в московських умовах красномовно свідчить лист Михайла Сергійовича до тодішнього голови Раднаркому СРСР В'ячеслава Молотова, недавно це послання віднайдено російськими дослідниками і надруковано в журналі «Отечественные архивы» за 1998 рік. Подаю уривок з листа в оригіналі.

«4 сентября 1934 г. Москва, Погодинка, 2/3, кв. 102.

Глубокоуважаемый Вячеслав Михайлович!

Вот уже четвертый год живу я подневольно в Москве, оторванный от Киева, в котором я наладил было свою научную работу, лишенный возможности ее вести и подвергаясь всяким неудобствам и лишениям морального и даже материального характера. Мое киевское академическое содержание уходит на налоги и ремонт киевского домишки — остатков дома нашей семьи, сожженного во время наступления Муравьева. Они были возвращены ВЦИК при моем возвращении из-за границы за научные заслуги и теперь обратились в тяжкое бремя, поедаящее мое содержание, и источник постоянных тревог, ввиду всяких «уплотнений» новой столицы (1934 року столицю України знову перенесено з Харкова до Києва. — Ю.Х.). В этом киевском помещении, ценной больших для меня издержек, мне удалось устроить все-таки сравнительно сносную квартиру и собрать кое-какую библиотеку (третью по счету — потому что оставленная во Львове мне недоступна, а собранная в Киеве до революции погибла со всеми коллекциями в упомянутом пожаре дома). А теперь, тратя свое содержание на расходы по этому киевскому помещению, я вынужден ютиться в Москве с женой и дочерью, старшим научным сотрудником Украинской академии наук, помогающих мне, ввиду ослабления моего зрения, в двух маленьких комнатах, сырых, нездоровых, шумных, совершенно не пригодных для научной работы, без мебели, без самых необходимых книг. Мое опальное положение имело последствием то, что связи с академической базой фактически отмерли, хотя звание академика за мною сохранено. Украинская академия и Украинское государственное издательство прекратили печатание моих работ и изданий; издания уже законченные не были выпущены в свет и изъяты из обращения; начатые печатанием остановлены и разобраны —

хотя прошли все инстанции и были одобрены к печати. Более того — даже за ранее выпущенные книги мне и дочери не выплачивают гонорара: за издательством «Пролетария» — государственным издательством Украины (саме там вийшов 2-й том «Дум» за редакцією Катерини Грушевської. — Ю.Х.) — уже четвертый год остается долг, по собственному его подсчету, на сегодня свыше 9 тыс. рублей. Раньше хоть понемногу и с перерывами выплачивали, а с прошлого года (последняя получка моя была в сентябре 1933-го) совсем отказываются платить, что ставит меня в довольно-таки стесненное положение!»

Безпосередньої відповіді на листа Михайло Сергійович не отримав, так само як і на попереднє звертання до Сталіна. Реакцією можна вважати те, що Грушевському з родиною видали путівку до санаторію у Кисловодську. Лікування закінчилося трагічно — загадковою смертю академіка після оперування карбункула... Катерина Михайлівна двічі давала свою кров для переливання батькові.

Катерина і Марія Сильвестрівна везуть тіло до Києва — мертвому Грушевському вхід до столиці України дозволено. Офіційний похорон. Турботи про увічнення пам'яті батька лягають на плечі доньки. Вона відкладає власну працю, клопочеться виготовленням надгробка на Байковому кладовищі, редагує незавершені праці Михайла Сергійовича. Саме завдяки зусиллям Катерини Грушевської 1936 року побачив світ 10-й том «Історії України-Руси», завершено підготовку 6-го тому «Історії української літератури» (вийшов друком аж 1995 року...). Утримання і догляд хворої матері також на Катерині Михайлівні. Вона ладна усе витерпіти, але... 10 липня 1938 року її заарештовано органами НКВС після свідчень заарештованого у березні Костя Штепи, який видав на свою колегу компромат. Штепа вважався не тільки колегою Михайла Сергійовича і Катерини Михайлівни, але певною мірою і приятелем, був частим гостем у їхній київській домівці, а коли Грушевські опинилися в Москві, навідував їх там (один з небагатьох), розповідаючи про київські новини.

Костянтин Теодосійович Штепа, як на свій час, пройшов показовий життєвий шлях. За даними І. Верби цей чоловік походив з німців-колоністів Полтавщини, закінчив Полтавську духовну семінарію, навчався в Петроградському університеті, військовому училищі, під час громадянської війни воював у Добровольчій армії

Денікіна. По тому захистив науковий ступінь доктора історії, був професором Ніжинського інституту народної освіти, 1930 року перевівся на викладання до Київського. Сходознавець, демонолог, антик — фахівець з античної історії і літератури з марксистським ухилом... Досконало знав греку і латину.

Суд над Костем Штепою відбувся у квітні 1939 року, і тоді він на судовому засіданні оголосив, що був таємним агентом ГПУ ще від 1930 року (за іншою версією — з 1927), давав агентурні дані на українських діячів, зокрема на Михайла Грушевського. Перегода «свого» випустили (він дав компромат і на дядька Катеринино, вченого-історика Олександра Грушевського). Під час Другої світової війни і німецької окупації Києва він фігурує як професор університету, якийсь час навіть ректор, заввідділу культури і освіти Київської управи, редактор пронімецької газети «Нове українське слово», яка виходила по тому, як німці знищили працівників редакції «Українського Слова». Виїздить з Києва разом з німцями, домагається німецького громадянства. У Західній Німеччині редагує російську газету власовців. 1952 року перебирається до США, працює на радіо «Свобода», набуває фаху советолога, під псевдонімом друкує промовисті праці «Советська система управління» і «Російська чистка», де показує механізм репресій і покарань. Помирає у Нью-Йорку 1958 року, там і похований.

Не так, певною мірою по милості Штепи, склалася доля Катерини Грушевської.

Під час обшуку й арешту Катерини Михайлівни в Грушевських вилучили, конфіскували гроші, облигації, згодом позбавили Марію Сильвестрівну права власниці будинку. Архіви Михайла Сергійовича і Катерини перелопатили, частину забрали... Під час слідства, яке тривало дев'ять місяців, заарештовану звинуватили, що «вона протягом тривалого часу була учасницею контрреволюційної організації, яка підготувляла збройне повстання з метою повалення радянської влади і створення «Самостійної буржуазної націоналістичної держави», а також займалася шпигунством.

15—16 квітня 1939 року відбувся суд, який визначив міру покарання Катерині Грушевській: 8 років концтаборів, 5 років поразки у правах і конфіскація майна. Катерина Михайлівна нічого не просила в су-

ду для себе, лише одне: зберегти наукові праці Михайла Сергійовича... Як не дивно, але суд зважив на її прохання і ухвалив передати праці історика Грушевського до Академії наук. І тут важко переоцінити роль доньки в збереженні батькової творчої спадщини.

Покарання вона відбувала у Магаданській області, в бухті Нагаєво, радгоспі Сусуман. Останній живий нині свідок поневірянь Катерини Грушевської — це Лариса Іванівна Бикова, яку вісімнадцятилітньою забрали з першого курсу Київського університету, — розповідає, що їхала з Грушевською в одному етапі з Києва поїздом, потім пароплавом. 1940 року вони мешкали в одному бараці. Катерина Михайлівна відмовлялася їсти, лежала вдягнена, не розмовляла із сусідками... Згодом її перевели до найстрашнішого табору в Ельгені, що якутською значить «мертвий». Марія Сильвестрівна продовжувала клопотатися про перегляд судової справи доньки, але каральна система була безжальна.

Останній лист Катерини до матері датовано червнем 1941 року. З листа зрозуміло, що матиного листа від 4 липня 1940 року вона не отримала, а лише попередній від 29 травня. Катерина Михайлівна пише, що почувається добре (!), зрозуміла річ, бажаючи не завдавати прикростей близьким, водночас печеться здоров'ям матері і тітки Ольги Олександрівни, а ще долею рукопису 6-го тому «Історії української літератури» Михайла Грушевського...

Скупий запис у слідчій справі повідомляє, що померла Катерина Грушевська 30 березня 1943 року у Темлагу. Похована, за свідченням тітки Ольги Грушевської, десь у Новосибірську.

Про особистість Катерини Грушевської, напевно, найкраще сказав її батько Михайло Сергійович у письмовому вигляді, здоровлячи доньку з двадцятишестиліттям:

«1926 р., 21 червня, Китаїв.

Найдороща наша Кулюнечка, моя солодка потішечка!

Сьогодні день твоїх уродин, правда? Я не поздоровив тебе наперед, але сьогодні святкую з усею природою. Поставив на честь твою букет з білих піоній, що цвіли коло веранди. Слухаю дзвони на дзвіницях, тішусь пташкам і сонцю і кажу їм, що сьогодні уродини Кулюнці.

Найдорожченко, я часто думаю в сі дні, як я собі крутив голову в Бадені (місто під Віднем, де мешкали Грушевські. — Ю.Х.), і потім приїхавши до Києва — як тобі улекишить твою наукову путь і забезпечити можливе становище, і як ти зробила зайвими і непотрібними всі мої клопоти і замисли, так прегарно себе заявивши в сих двох роках і по лінії дослідчій і організаційній!

Яку різноформність виявила і як в кожній сфері, до якої бралася, виявила хист і уміньє (методу!). Способив я тебе, признатись, передусім для того, щоб забезпечити тобі фах і кусник хліба, а ти і на правду починаєш науку двигати — так, як я навіть і не надіявся, і справді з моїх маленьких зав'язків дослідів примітивної культури і соціології під твоєю рукою — дай Боже — виросте справжня нова українська дисципліна!

Якось Олександр Колесса говорив — своїм накрутистим стилем про Охримовича, що він як мітичний Мідас дотиком своєї руки все перетворює в золото; я не сказав би сього прилюдно — але між нами можу се приписати до Кулюні з повним переконанням! За які річи вона не бралась — до критики тексту дум, до соціологічного аналізу Олексія («Дума про пригоду на морі Поповича». — Ю.Х.), до аналізу родового устрою — скрізь вона дала блискучі докази свого таланту. Коли б тільки була здоровенька і весела, файно відпочивала, нічим не журилась — бо все їй само прийде! — Дай Боже в добрий час!»

У тузі за Батьківщиною і коханим

Про Валерію О'Коннор-Вілінську ми знаємо не так багато, як хотілося б. Частина її архіву, яка по Другій світовій війні опинилася в Києві, на решті упорядкована, і ми маємо змогу розширити наші уявлення про неї.

Відомо, що народилася вона в селі Миколаївці на Полтавщині в родовому маєтку О'Коннорів. Судячи з прізвища (інакше написання Деконнор), її батько мав домішок ірландської крові, хоча був типовий український поміщик середини ХІХ століття. Роком народження майбутньої письменниці вважали за одними даними 1866, за іншими — 1868.

Тепер ми знаємо точну дату — 22 грудня 1866 року. Її старша сестра Ольга, непогана співачка, вийшла заміж за славетного українського музику Миколу Лисенка, і саме його впливові треба завдячити формування національно свідомої Валерії О'Коннор, про що вона згадує в мемуарах «Лисенки й Старицькі».

«Їй було яких дев'ять років (авторка пише про себе в третій особі. — Ю.Х.), коли Микола Віталійович, виїхавши восени з Миколаївки, написав до неї листа, ласкавого і дружнього, як до розумної свідомої дівчини, щоб знала, що вона українка, щоб вірно любила Україну. Той лист зробив на неї велике враження через те, що то був л и с т до неї, а не просто слова».

Зазначимо, що письменник Михайло Старицький і мати Валерії доводилися одне одному троюрідними братом і сестрою, отож, переїхавши до Києва, дівчина потрапила в цілком українське середовище, постійно перебуваючи в родинях Старицьких, Лисенків, Косачів. Валерія навчалася разом з Людмилою Старицькою в одному класі приватної жіночої гімназії пані Ващенко-Захарченко, а поза класом спілкувалася з Михайлом і Лесею Косачами (про Лесю Українку згодом напише спогад), Гнатом Житецьким, сином відомого філолога Павла Житецького, та іншими дітьми з українських інтелігентних родин.

Ольга О'Коннор.
1870-ті роки.

На її очах формувалася славнозвісна театральна труппа українських корифеїв, яку фінансував і очолив Михайло Старицький і де за головного режисера був Марко Кропивницький, а головні ролі виконували Марія Заньковецька, Микола Садовський, Іван Карпенко-Карий, Панас Саксаганський, Ганна Затиркевич, Марія Садовська-Барілотті.

Така мистецька атмосфера не могла не вплинути на чутливу дівчину, вона й собі береться до красного письменства, робить перші спроби в поетичних перекладах, драматургії, прозі.

Ще у гімназії разом з Людмилою Старицькою вони створюють віршовану казку «Ледащо». Випускними гімназійними працями Валерії О'Коннор були «Ідеал удільного вічового князя» і «Жан Жак Руссо і його теорія виховання». Як бачимо, зацікавлення різноманітні.

Повернувшись до рідного села, Валерія заснувала українську школу в Миколаївці (підручники нелегально отримувала з Галичини!) і народний театр, який поцінував «театральний батько» Марко Кропивницький.

Переїхавши до Харкова, молода ентузіастка учителювала в еспархіяльній школі, була членом видавничого товариства «Издатель-

Микола Лисенко.
1868 рік.

ський комітет Харківського общества грамотности», писала українською і російською мовами науково-популярні брошури «для народу», у часописі «Харьковские губернские ведомости» друкувала театральні рецензії.

Проте Валерію О'Коннор вабить саме красне письменство — художня література. З-під її пера з'являються повісті «Дорога», «Ангел народу», казки — аж ніяк не позахмарні, а закорінені в проблеми тогочасного життя — «Місячна ніч», «Касандра» (вийшла окремою книжкою в Харкові 1899 року), п'єски для дітей; «Літературно-науковий вістник» друкує її переклади з французької, зокрема Беранже.

У повісті «Ангел народу», епіграфом до якої стали історичні слова героїні: «Любов ніколи не лишається бездіяльною, проте завжди виявляється у великих справах», йдеться про черницю Катерину, яка помирила папу Григорія XI з римлянами 1376 року, а пізніше і його наступника. По смерті Катерини 1380 року народ проголосив її святою.

Очевидно, 1899 роком треба датувати пошлюблення Валерії О'Коннор з Олександром Вілінським, бо саме в переддень XX століття

Михайло Старицький створив драму «Остання ніч» і подарував твір Валерії О'Коннор-Вілінській — як весільний презент.

Коли її чоловіка Олександра Валеріяновича (цікавий збіг імен: вона — Валерія Олександрівна, він — Олександр Валеріянович, чи не це було одним із цементуючих матеріалів, що з'єднало подружжя так міцно, звісно, на додачу до основного — духовного) запросили до професорського викладання машинознавства в Київській політехніці, письменниця щільно увійшла в коло української інтелігенції, заохотилась до співпраці з «Літературно-науковим вістником» Михайла Грушевського. Тут вона містить свої статті, п'єси, повісті. Одна з них під назвою «Скарб», надрукована в «ЛНВ», була конфіскована в Росії, вирізана з готового накладу...

Хоча на перший погляд нема там до чого причепитися. Троє чоловіків: Білий, Чорний і Рудий шукають закопаний у землі скарб, а в розповідях-одкровеннях про себе шукають сенс існування. Торкають питання віри, кохання, сім'ї, громадських стосунків, поняття людського щастя тощо. Врешті, скарб — у кожному з нас... Але цензор таки уздрів якусь крамолу.

О'Коннор-Вілінська бере участь у роботі київського Українського клубу «Родина». Пише п'єси «Сніговий баль» і «Візит», які виходили окремими виданнями в Києві, а в двадцятих роках — в Ужгороді і Вінніпезі (Канада). Серед виданих творів також імпресіоністичні драми «Інститутка» (1911), «Сторінка минулого» та інші — в «ЛНВ», часописі «Сяйво», де О'Коннор-Вілінська була членом редколегії, вела відділ хроніки, опублікувала статті про акторку Ганну Борисоглібську.

23 січня 1913 року п'єсу «Сторінка минулого» поставив на сцені театр Миколи Садовського. Це був бенефіс відомої актриси Марії Малиш-Федорець, грав там і сам Микола Садовський. У п'єсі показано життя дворянського гнізда початку XIX століття, виведено колоритні постаті поміщиків з їхніми різноманітними примхами. Авторка показала чудове знання побуту і звичок дійових осіб, адже і сама вийшла з подібного гніздовища. А в основі фабули твору — романтична пригода закоханих...

Для дітей О'Коннор-Вілінська створює п'єсу «Марусина ялинка».

Після Березневої 1917 року революції в Україні, коли утворилася Українська Центральна Рада, Валерія О'Коннор-Вілінська була обрана

Олександр Вілінський.

членом УЦР, так само і її чоловік. Це говорить про те, що вже на той час обоє мали певний авторитет серед українського громадянства.

Під час більшовицької навали Муравйова 1918 року подружжя Вілінських «поставили до стінки», від розстрілу їх рятує робітник — більшовик Чувілов, якому свого часу допоміг Олександр Вілінський.

Після повернення української влади до Києва Олександр Валеріанович працює директором департаменту технічної освіти, Валерія Олександрівна — головою літературно-видавничого відділу в Міністерстві освіти УНР. Платню в Міністерстві О'Коннор-Вілінська офірує київському Молодому театрові, який тільки-но спинався на ноги...

Після вимушеного відходу уряду УНР з Києва і України подружжя їде до Швейцарії, де Олександр Вілінський виконує обов'язки генерального консула України, згодом вони перебираються до Відня. Починається несолодке емігрантське життя... У столиці Австрії Валерія О'Коннор-Вілінська співпрацює з журналом «Воля», а у видавництвах «Земля» і «Чайка» друкує оригінальні етнографічні замальовки і переклади поезій з французької. Варто назвати їх. Це «Експромт» Альфреда Мюсе; «Спів до Сонця» Ростана:

*Замок у Подєбрадах.
Тут у 1920—1930-х роках
містилася Українська
Господарська Академія.*

О, Сонце! Ти, що ллєш живучий світ,
Все грїєш, пестиш, наливаєш соком,
Зориш в віконця хат і в кожний квіт,
І доглядаєш світ,
Як мати пильним оком...

А ще «Весна» Шарля Орлеана; «Глечик молока» Ляфонтена; «Каптурець поета» Євгена Рамбера; «Дитині», «Після бою», «Люди добрі, стережіться» Віктора Гюго; «Орел і Сонце» Ламартіна; «Вірші в альбом молодій дівчині» і «Пісня осені» Поля Верлена; «Правила життя» Едуарда Тавона; «Скринька» Жоржа Роденбаха; «Душа селянина» Віржилі Росель; «Чи той, чи другий» Коппе; «Папуга» Флоріяна; «Розбита ваза» Сюллі Прюдона.

Від 1922 року подружжя Вілінських у Чехії. Завдяки політиці чеського президента Томаша Масарика вихідці з України мали національні вищі навчальні заклади; чеське Міністерство фінансів підтримувало матеріально Український Вільний Університет, Високий Педагогічний інститут імені Михайла Драгоманова в Празі та Українську Господарсь-

ку Академію в Подєбрадах. В Академії Олександр Вілінський читав лекції, був проректором, а Валерія О'Коннор-Вілінська працювала в Термінологічній комісії, яку очолював Євген Чикаленко.

За кілька років завдяки активній участі комісії з'явилися українські підручники для вищої школи з предметів, які викладали професори УГА в Подєбрадах, зокрема і технічних.

Варто зупинитися на діяльності Української Господарської Академії. Заіснувала УГА з квітня 1922 року. В статуті Академії було визначено її призначення: «Українська Господарська Академія є приватна висока школа, яка має своїм завданням підготовляти своїх слухачів до самостійної господарської та технічної праці, дослідної, творчої, проектної, організаційної, виконавчої та адміністративної у всіх галузях агрономії, лісівництва, технології, межевої справи, гідротехніки, економіки, статистики та кооперації. Академія має підпирати науковими дослідженнями та мистецькою працею розвиток наук та умінь і дбати про технічний сільськогосподарський та промисловий поступ українського народу та цілого людства».

Законодавчим, так би мовити, органом Академії була Професорська рада, а виконавчим — Сенат у складі ректора, проректора, секретаря і деканів факультетів. Серед викладачів, як і серед студентів, більшість — емігранти з Наддніпрянщини, де владу захопили більшовики. Леонід Грабина читав геодезію, Отто Ейхельман — міжнародне право, Борис Іваницький — лісівництво, Борис Мартос — теорію кооперації, Борис Матюшенко — соціальну гігієну, Кость Мацієвич — агрономію, Максим Славинський — новітню історію, Федір Щербина — статистику, Віктор Доманицький — селекцію, Василь Іванис (автор книжки про Симона Петлюру) — хімічну технологію, Ісаак Мазепа — луківництво, болотознавство, Юрій Русов (син Софії Русової) — зоологію, Василь Біднов — історію України, Сергій Тимошенко — будівельну справу, Володимир Тимошенко — економічну географію. Іван Шовгенів, батько нашої славетної поетки Олени Теліги, був організатором і першим ректором УГА, читав лекції з гідравліки і гідротехніки.

Навчання студентів — безоплатне, дехто міг навіть учитися заочно, листуючись з професурою. Фінансувало УГА Міністерство закордонних справ Чехо-Словаччини по 1928 рік включно. Бюджет УГА в кращі часи сягав 2 мільйонів 800 тисяч корун, розрахований був на на-

Іван Шовгенів —
перший ректор УГА.

вчання 600 студентів одночасно. Мала УГА три факультети: інженерний — з кафедрами фізики, математики, будівельної механіки, меліорації, гідравліки, гідротехніки, шляхів, геодезії, органічної і неорганічної хімії, фізичної хімії, хімічної технології тощо; агрономічно-лісовий — з кафедрами ботаніки, зоології, мінералогії та геології, ґрунтознавства, загального і спеціального хліборобства, охорони лісу, загального і спеціального лісівництва тощо; економічно-кооперативний — з кафедрами теорії економіки, народного господарства, фінансової науки, рахівництва, соціології, державного міжнародного права, приватного права, теорії кооперації, споживчої кооперації, місцевого самоврядування, соціальної гігієни та санітарії.

Бібліотека УГА складалася з 28 845 томів різними мовами. Надруковано сім випусків «Записок УГА», де опубліковано 65 наукових праць викладачів.

Студенти мали в своєму розпорядженні різноманітні творчі гуртки і об'єднувалися в «Громаду студентів УГА». Інженерний диплом отримали близько 600 осіб, які працювали з цим дипломом у 16 державах світу... Серед тих, кому дала освіту Українська Господарська Академія,

*Термінологічна
комісія УГА.*

Зліва направо: сидять —

Борис Лисянський,

Модест Левицький,

Валерія О'Коннор-

Вілінська, Євген

Чикаленко; стоять —

Василь Королів, Олександр

Вілінський, особу третього

встановити не вдалося.

такі всебічно обдаровані особистості, як Євген Маланюк — інженер, поет, публіцист, літературознавець; Леонід Мосендз — захистив докторський ступінь з хімії, поет і блискучий прозаїк; Богдан Крушельницький — агроном, автор підручника з агроекономіки, 1934 року виїхав з ріднею до СРСР, де і був розстріляний; Михайло Теліга — інженер-лісівник, бандурист, натхнений кубанськими піснями, чоловік Олени Теліги, загинув разом з нею у Бабиному Яру в Києві 1942 року...

Олена Теліга, можливо, слухала лекції в Українській Господарській Академії, перед тим як обрати історико-філологічний факультет у празькому Високому Педагогічному інституті імені Михайла Драгоманова.

...Валерія О'Коннор-Вілінська того часу багато писала. Видала в еміграції повісті «Скарб» і «Над Сулою», уривки з роману «На еміграції» (фрагмент «Автомобіль» і ще один). Друкувалася в празькому часописі «Нова Україна», що його редагував Микита Шаповал, а також у часописах «Жіноча доля» (Коломия), «Світ дитини» (Львів), «Пчілка» (Ужгород), «Тризуб» (Париж). Жила скромно, неголосно, не виставляла себе і своїх заслуг, хоча і очолювала Українську секцію Міжнародної Жіночої Ліги Миру і Свободи.

Серед невиданих рукописів письменниці п'єси «Павлусь Савченко», «Весна», «Коло скрині», «По-товариськи», «На свій шлях»,

«Кухарка дипломата», статті з біографічними відомостями про Марка Вовчка, яка свого часу «гладила Олеся по голівці» — майбутнього чоловіка Валерії Олександрівни, — і про Лесю Українку. «Лесі Косач було 12 років, коли ми з нею ближче заізналися і почали часто бачитися. Леся вчилася гри на фортепіано у моєї сестри, Ольги Лисенко».

Дізнаємося цікаві подробиці про нашу велику поетку.

«Особлива дружба зміцнилася в Лесі з Людею Старицькою. Їх зв'язувала спільність літературних завдань, громадських, своїх особистих. Коли Старицька написала «Сафо», Леся найбільше тішилася тим твором».

«В своїй уяві бачу Лесю, що іде мені назустріч, спираючись на ціпочок, в темній сукні, з незмінними манжетами на виболілих руках, а в очах світиться бадьора думка, ласка, навіть веселість. Розмова молоді, захватлива, в ній не відчувається хворої людини».

«В її хворім тілі жила велика душа. Погоювала вона і неміч тіла, і забобони обмеженого суспільства, і закутність жіночого становища».

На жаль, цей плідний період життя подружжя тривав недовго. 1928 року помирає Олександр Вілінський, ще не маючи й шістдесяти років, це покладає скорботну печать на існування Валерії, не тішить її і вихованка Харися, котра лишилася єдиною підтримкою немолодої письменниці.

А виховали пані Валерія і пан Олександр цілком гідну собі зміну. Маю на увазі саме Харисю — Харитю Кононенко. Вона доводилася небогою письменниці. Рано осиротіла, і подружжя Вілінських узяло її на забезпечення і виховання. Харитя закінчила (одночасно з Веронікою Черняхівською) київську українську гімназію імені Кирило-Мефодіївського братства, виїхала разом з тіткою і дядьком в еміграцію, навчалася у Відні, Празі — в Українському Вільному Університеті та Українській Господарській Академії в Подебрадах, здобула ступінь доктора права. Як згадував українець-емігрант Василь Прохода, він же советський політв'язень 1940 — 1950 років, який був знайомий з Харитею Кононенко за часів перебування в еміграції: «Вона побувала в Канаді, де була вихователькою дочки в той час єпископа о. Іоанна Теодоровича. Але в Америці їй не сподобалося, і вона повернулася у Подебради, а після смерті пані Вілінської виїхала до Польщі. Була це невгомна, чинна натура. В

Польщі довго не затрималася і повернулася до Чехо-Словацької Республіки. Жила в Ужгороді, де працювала в «Союзі жінок». Там вона зорганізувала при «Просвіті» клуб, яким незмінно керувала аж до угорської окупації Ужгорода восени 1938 року. Тоді Кононенко знову виїхала у Польщу. В час німецької окупації України вона була на Волині, де намагалася провадити національно-культурну працю. В жовтні 1943 мала намір повернутися до Праги й одержала була дозвіл на це, але затрималася в Рівному та була знищена німецьким гестапо за те, що помагала ліками українським повстанцям з УПА» (Василь Прохода. Записки непокірливого. — Кн. 2).

До цих свідчень додам, що Харитя Кононенко пробувала себе в журналістиці і досить успішно, а у Львові заснувала секцію сільських господинь у товаристві «Сільський господар». У Рівному, де знаходився окупаційний німецький комісаріат, вона очолювала суспільну службу — Український Червоний Хрест, за що і заплатила життям — була розстріляна 15 жовтня 1943 року в сорокатрирічному віці...

У листі в Україну до Людмили Старицької-Черняхівської від 2 липня 1929 року вихованка Харися так описувала стан Валерії О'Коннор-Вілінської:

«Тітусінка читає «життя святих» французькою і має в тім деяке задоволення. Пише дуже мало, бо їй не може ще (ослабнув зір. — Ю.Х.). Так, закінчує деякі дрібнички. Роман її, очевидно, почнуть друкувати восени окремим виданням. Спогади (мабуть, йдеться про мемуари «Лисенки й Старицькі». — Ю.Х.) сяк-так закінчені, але фактично написано не все, а так обірвано, але в досить підходящому місці, так що з них може бути щось ціле. Нового писати тітусінка нічого не хоче. Дуже шкода, що не буде другої частини роману, бо вона була б дуже цікава, але каже тітусенька, що вже не писатиме без дяді Олеса. Здоров'я її ніби непогане, хоч дуже вона ослабла і постаріла. [...]

Щодо мого майбутнього — то воно надзвичайно ще туманне. Роботи переді мною цього року дуже багато. Тема дипломної праці у мене дуже цікава: «Народні розваги і місцеве самоврядування». Мені доведеться писати і про театр, і про кіно, і про інше. [...] А що буде після закінчення науки, ще зовсім собі не уявляю. Мушу десь улаштуватися на роботу — але де і на яку? До

Харитя Кононенко.

Польщі тітусінька їхати не хоче, та й мене не дуже приваблює, але ж це чи не єдине, де можна улаштуватися на інтелектуальну роботу. На улаштування тут надій мало. У Франції можлива лише фізична праця. [...]

Прочитали ми кузиночкин (Вероніки Черняхівської. — Ю.Х.) переклад Лондона. Вона обіцяла і решту прислати. Тітусінька дуже цікавиться її літературною роботою. Взагалі ж тітусінька зараз найбільш читає стару українську літературу, але вже перечитала все, що було у нас в бібліотеці...»

З листа до Старицької-Черняхівської, писаного у жовтні 1930 року:

...Я ще й досі не влаштувалася і надії на те улаштування мало. Тут у Чехії зараз велика робітничка криза, і своїх багато без роботи, тож нам, чужинцям, і потягнутися нікуди не можна — скрізь одна відповідь: «і своїх безробітних досить». [...] Виїхавши звідси, я може б і влаштувалася, але не хочу розлучатися з тітусею, а їй виїжджати не можна, бо тоді вона б утратила ту допомогу, що має тут. На Волині я, можливо, і могла б улаштуватися так, що нам би вистарчало на двох, але при тамошньому стані речей не можна бути ні за що певним. [...] Я не можу наважитися зірвати тітусю бодай з невеликого, але втім більш-менш забезпеченого становища. [...]

З мене вирішили тут зробити журналістку. Кажуть, що у мене є до того здібності. Зобов'язали мене протягом цієї зими писати по чотири статті щомісяця до різних журналів. Дещо друкують. Оце була в одному з наших найбільших журналів моя стаття. Але, на жаль, майже вся ця робота безплатна. Воно приємно бачити свої річі в друку, але хотілося б, щоб та праця і оплачувалася, а тут перейшли тепер на американський спосіб — не оплачувати журналістичну роботу...

У листах самої Валерії Олександрівни віє глибокою тугою за Україною, вона заздрить акторові Миколі Садовському, що повернувся з еміграції на рідну землю, але й остерігається більшовицьких репресій... Подібні настрої пережив і видатний український письменник Спиридон Черкасенко. Спершу він клопотався про повернення додому, проте вже 1928 року облишив цю думку, відчуваючи за далеким кордоном, як комуністи нагнітають у підвладних їм землях атмосферу страху й терору.

Того ж таки 2 липня 1929 року Валерія О'Коннор-Вілінська одночасно з вихованкою пише до Людмили Старицької-Черняхівської:

«...Олесь (Олександр Вілінський. — Ю.Х.) не любив розпачу, безнадійности. Я стараюсь не попускати себе. Читаю, але тільки щось далеке від біжучого життя. Взяла Марка Вовчка, бо все ж вона гладила колись Олеся по голівці і тепер найближча мені. Яка це краса — і її образи й мова, а найбільше — та життєва філософія, що була і в Олеся: коритися призначеному і сподіватися на ліпше; робити для того все можливе. Олесик вивів мене як з темного лісу, де я блукала з своєю збаламученою душею. Тепер я без сонця. [...] Я так чекала дідуніні оповідання. Невже я не прочитаю їх тут? Олесик цікавився ними і дождав (йдеться, мабуть, про повість Старицької-Черняхівської «Діамантовий перстень», яку побудовано на розповідях Віталія Романовича Лисенка. — Ю.Х.). А п'єса? (очевидно, О'Коннор-Вілінська має на увазі драму Старицької-Черняхівської «Іван Мазепа». — Ю.Х.). Тяжко працювати без певности, але тобі

цього боятися нема чого; ти повинна бути певна, що кожний твій рядочок потрібний, це тільки часове і місцеве гальмування. І тут зараз сутужно з літературою. Партії поглинають одна одну і не дають нічому ходу. Якийсь божевільний час. Олесику не радісно жилося б тепер, коли Академія ліквідовується (очевидно, постало питання про реорганізацію Української Господарської Академії, яку пізніше, 1932 року цілком переведено на заочний спосіб навчання. — Ю.Х.), а поза нею нічого доброго немає.

Та чому не взяв і мене за собою? Так присудив Бог. Будь здорова і щаслива, моя голубко. Читаю тепер «Перед бурею» (переклад поганий) і згадую колишнє на М.-Б. вулиці (Маріїнсько-Благовіщенській, нині Саксаганського, де поряд мешкали Лисенки, Старицькі, Косачі, Чикаленки. — Ю.Х.)».

Лист О'Коннор-Вілінської до Старицької-Черняхівської від 20 липня 1929 року:

«Людічко! Мені тяжко й порожньо. Іноді так пече мене моє горе, що трудно витримати мовчки, а при Харисі я не хочу побиватися; тоді йду в поле і кричу від болю і говорю вголос, поки втома приголомшить. Але переді мною ще, може, роки? Як переживати їх? Мені часто здається, що я скоро умру: я все думками з тими, що там; тепер зо мною Олесь, мама, Валера і Мих. Пет. (Старицький? — Ю.Х.), він часто говорить зо мною, як колись, мабуть, хоче полегчати мені. [...] А яке приниження моє теперішнє життя: щось печу, щось витираю, щось надіваю, бо треба ж щось робить. [...]»

Людічко моя, якби я могла хоч на хвилинку прихилити до тебе свою стару голову. Немає біля мене нікого. Хариса — молоденька. Я її жалую й голублю, коли їй сумно, а от до тебе озиваюся хоч здаля. Після Олеся почали умирати один по одному і такі, що й не сподівалися. А на смерть Є. Х. (Євгена Харлампійовича Чикаленка. — Ю.Х.) ми вже чекали. От умер і він. І перед самою смертю отримав тяжку звістку: побивався, плакав (йдеться про смерть сина Чикаленка — Петра, якого заарештувало ГПУ, і він помер під час етапування, в Курську. — Ю.Х.). Правда, що Іов многострадальний. Простягав руки за допомогою. Та чи допоможуть?..»

*Колумбарій на міському
кладовищі у Подєбрадах.
Тут зберігаються урни
з прахом Валерії
О'Коннор-Вілінської
та інших відомих
українських діячів.*

Натура тонкої душевної організації не витримує темпу і жорсткості еміграційного життя. Самотня, на чужині, Валерія О'Коннор-Вілінська кінчає життя самогубством.

Її колега Дмитро Антонович, син історика Володимира Антоновича, знаний свого часу політичний діяч, театро- і мистецтвознавець, так описує трагічну кончину: «Сама заподіяла собі смерть 19 грудня 1930 року, бо не пережила розлуки з чоловіком. [...] Вона була релігійною людиною, вірила в загробне життя і там сподівалася зустрічі з Олександром Валеріяновичем. [...] Кинулася під потяг, що йде з Подєбрад до Німбурга, там є крематорій, а в нім зберігається до повороту на Україну попіл її любого чоловіка...»

Похована Валерія О'Коннор-Вілінська в Подєбрадах, у колумбарії на місцевому цвинтарі. В тому ж таки колумбарії зберігаються урни з прахом відомих українських діячів еміграції: Дмитра Антоновича, Євгена Чикаленка, Ростислава Лащенка, Костя Мацієвича, Михайла Бринського, Агенора Артимовича та інших. Напис на стіні колумбарію: «Дорогим товаришам, яким доля не судила по-

вернутися на Батьківщину. — Персонал Української Господарської Академії, р. Б. 1933». Цікаво, що, незважаючи на комуністичний режим у Чехо-Словаччині 1940 — 1980 років, нагорі колумбарію зберігся козацький хрест, а над пам'ятною мармуровою дошкою з написом — тризуб!

Найпомітнішою для української літератури є праця Валерії О'Коннор-Вілінської «Лисенки й Старицькі», видана посмертно, у Львові, 1936 року.

Багато хто з авторів подібних мемуарів в обрамленні великих людей намагається виставити в центрі себе. О'Коннор-Вілінській аж ніяк не властивий егоцентризм. Про себе вона згадує в третій особі... І нечасто. Інших же зображує колоритно і не так через зовнішні ознаки, як через їхню дієвість. Ось епізод з життя Миколи Лисенка:

«Одного разу, говіючи в Михайлівському монастирі, вона (Ольга О'Коннор-Лисенко, дружина композитора, сестра Валерії. — Ю.Х.) стояла побіч, коли чернець сповідав Миколу Віталійовича.

— Я чую, — оповідала вона, — що Микола Віталійович починає заводитись із ченцем; той питає його:

— Чи дотримуєте постів?

— Ні, панотче, не завжди.

— То не добре; християнин повинен держати пости і ретельно молитися.

А Микола Віталійович йому в відповідь:

— Е, панотче! «Не те оскверняє людину, що входить в уста її, а те, що виходить із уст...»

Хто ж кого сповідає?»

У своїй приятельки Людмили Старицької письменниці помітила присуттєве: її обов'язковість і поняття честі.

«Людмила Старицька розповіла про свою пригоду, яка трапилася їй на пароплаві з Києва до Кременчука. Людмила почула галас: якусь жінку виганяли з пароплава на якійсь пристані, бо в неї, мовляв, немає квитка. Жінка-селянка присягалася, що квиток у неї був, але його при свідках одібрав касир у Києві. Свідки потвер-

джували, але замовкли і відступили. Бабу потягли геть з пароплава, вона хапалася за бильця і благала лишити її на пароплаві. Публіка мовчки дивилася. Тоді молоденька Людя, подолавши сором'язливість, звернулася до капітана з протестом; заплатила за жінчин квиток, але разом з тим записала прізвища свідків і сказала, що подасть заяву до пароплавної адміністрації. Приїхавши до Миколаївки, села М. В. Лисенка (і родового гнізда О'Коннор, про це через скромність авторка промовчала. — Ю.Х.), Людмила не покинула цієї справи, як зробив би хтось інший, а з першою поштою відправила до Києва свою заяву-скаргу».

Останнє слово про Валерію О'Коннор-Вілінську за Дмитром Антоновичем: «Високоінтелігентна чутлива добра українка».

Переспів Валерії О'Коннор-Вілінської з Беранже (з французької)

Знав би я пташині співи,
Вмів би щебетать,
Я б летів женцям на ниві
Працю розважать.
І ченцю, що спався з тіла,
А не товщає без діла,
Щиро б заспівав.
Я літав би хутко, хутко,
Якби крила мав.

*Світлій пам'яті
Лесі Никанорівни Падун-Лук'янової
присвячую*

Зв'язкова покоління

Вона знала особисто майже всіх видатних українських і багатьох світових діячів бурхливої епохи перших двох десятиліть ХХ століття. Прожила найдовше серед них життя. Стала, так би мовити, ланцюгом між ними і нині сущими поколіннями. До того ж і сама була яскрава особистість, до якої тяглися старі й молоді. Наснажувала їх своєю подвижницькою біографією і повсякчасною принциповістю і працьовитістю. Для дисидентів комуністичного режиму оселя Суровцової в Умані стала місцем паломництва... Тут жевріла і розпалювалася ідея Української держави, і хоча наша героїня не дожила до її проголошення, але за правом усього свого життя була одною з будівничих.

А народилася Надія Суровцова в Києві 17 березня 1896 року. В її крові змішалися голоси кількох націй: української, російської, польської, з доважками литовської і турецької... Прадід по батьковій лінії полтавський дворянин-поміщик Трифон Андрійович ще носив козацьке прізвище Сирівець, а вже його син переіменув на «престижніше» — Суровцов. Надійчина мати походила з Тульщини, а її матір була кріпачкою і після проголошення «волі» побралася з польським революціонером-засланцем.

Вражає пам'ять Надії Суровцової, яка через шість десятиліть пригадувала з яскравими подробицями своє київське дитинство (каральні органи не відбили-таки пам'яті...). Серед вулиць, на яких мешкала родина колишнього неблагонадійного студента-правника, помічника присяжного повіреного, Віталія Суровцова, його дочка називає Фундуклеївську (тут у Маріїнській гімназії вчителювала мати), Малу Житомирську (поряд, в окружному суді, працював батько) і, на-

решті, славнозвісний будинок на Козиному болоті, де свого часу квартирував Тарас Шевченко, дух якого живив пам'ять мешканців. До дня народження поета малу Надійку навчали якогось його вірша.

Трудова інтелігентська родина Суровцових жила дуже скромно. «Цукорки, усякі пироги були рідким явищем; тільки святами, та й то не завжди, причому мама давала дві-три цукорки, і я ніколи не наважувалася просити більше».

У провінції жилося легше. Тому Суровцови переїхали до Умані, де адвокат був помітнішою постаттю і, напевно, краще заробляв. Тому Надійка пішла до місцевої гімназії, яка не була аж такою провінційною, якщо тут викладав історію Данило Щербаківський — відомий етнограф, археолог, музеєзнавець. Дівчина знайомиться навіть з «Ілюстрованою історією України» Грушевського, не кажучи про поступову популярну тоді російську літературу Добролюбова, Белінського, Чернишевського, Писарева. Цікава до всього дівчина кінчає гімназію із золотою медаллю і мріє про вищу освіту, яку тоді в Російській імперії жінка могла здобути в поодиноких навчальних закладах, у числі таких були і Бестужевські вищі жіночі курси в Санкт-Петербурзі. Надія відправляє туди, аби слухати лекції таких «світил», як Тарле, Сперанський, Платонов та Олександра Єфименко, авторка «Історії України та її народу». Тоді в Петербурзі існувала досить впливова українська громада і відповідно «Українське студентське земляцтво», яке все відчутніше втягувало юну курсистку в орбіту своїх зацікавлень. Вона переймалася соціал-демократичними течіями з українським ухилом, поширювала нелегальну літературу, познайомила на цьому ґрунті з відомими згодом діячами національного руху: Чечелем, Ковалевським, Нероновичем, Лотоцьким, Лоським, Зайцевим, Ганцовим, Голоскевичем, Пилипчуком, Широцьким. Молодь придбала гектограф, множила нелегальні брошури, переправляла в Україну.

Вибухнула Перша світова війна. Надія Суровцова працює медичною сестрою у так званому українському лазареті в Петербурзі на Тучковій набережній, водночас продовжує навчання і справи студентського земляцтва. «Жилося тяжко фізично. Мої лікарки часом тужливо дивилися на мене і казали, що треба було б відпочити. Але як?» Виявляється, в Петрограді існував підпільний український університет (влада з початком війни заборонила усі «сепаратистські» інституції,

Шістнадцять літ...

під цей розряд потрапили, звісно, й українські), і Суровцова секретарювала в ньому, завдавши на свої плечі організаційні клопоти.

Та ось сталася довгоочікувана Лютнева революція 1917 року, до чого прислужився й український рух, зокрема в Петрограді. В Україні постає Центральна Рада на чолі з Михайлом Грушевським, і двісті українських студентів-петербуржців делегують Надію Суровцову до Києва, аби вона спитала, чи потрібні вони на Батьківщині. Делегатку приймає Грушевський і благословляє: «Хай їдуть!» Саму ж Надію як інструктора УЦР послано для праці (на громадських засадах, тоді саме на таких засадах працювала вся Українська Центральна Рада з Грушевським включно) в Уманщині. Тут вона веде агітаційну роботу, їздить по селах, її обирають заступником уманської «Селянської спілки». Суровцова бере участь в організації першого вільного Шевченківського свята на батьківщині поета в селі Кирилівці (тоді його називали Керелівкою), виголошує на урочистому мітингові в Умані зміст Першого Універсалу УЦР, який починався з незвичної тоді фрази: «Народе український...»

Проте вирішує продовжити незакінчену петербурзьку освіту в Київському університеті. Суровцову беруть на невеличку платню на

посаду діловода-друкарки до Департаменту в справах біженців при генеральному секретаріаті внутрішніх справ, це дає їй мінімальні засоби до існування і навчання. У департаменті під орудою Володимира Винниченка і безпосередньо Олександра Шульгіна і Костя Лоського вона співпрацює з вихідцями з Галичини, січовими стрільцями братами Василем і Петром Дідушками, Іваном Чмолою, Євгеном Коновальцем. Секретаріат перейменовано в Міністерство, воно отримує як робоче приміщення будинок Терещенків, де тепер розмістив експозицію Музей російського мистецтва.

Під час нашестя на Київ більшовицького війська Муравйова Суровцова перебуває на нелегальному становищі, а з поверненням уряду Української Народної Республіки продовжує працю в тому самому Міністерстві, аж поки владу не перебирає гетьман Скоропадський. Винниченко, Сидоренко, Коновалець та інші намагалися врятувати Центральну Раду і запропонували Грушевському стати диктатором України. Як пригадувала Суровцова, котру послали переказати йому це, «Михайло Сергійович підскочив, немов опечений: «Я? Голова парламенту — диктатуру?! Ніколи!» Надія Віталіївна продовжила роботу в гетьманському міністерстві вже під началом Дмитра Дорошенка, звісного згодом історика, президента Української Вільної Академії наук в еміграції. Суровцовій доручили Дипломатичний департамент, а ще за якийсь час вона — директор відділу преси. Проте Суровцова усе критичніше ставиться до політики уряду Скоропадського, і, коли діловодство в міністерствах почали переводити на російську мову, взяла участь у страйку, котрий очолила Софія Русова.

За часів Директорії Суровцову запрошено до складу української делегації, яка виїхала до Франції на Версальську мирну конференцію. Гадали, на місяць-другий, та не так сталося, як гадалося... Надія тоді взагалі не доїхала до Парижа — через складну політичну ситуацію в Європі. Але, може, те було і на краще. Суровцова затрималася у Швейцарії, а далі — в Австрії, і то надовше. Тут і зробила найбільше за весь еміграційний період. Ось перелік її посад і обов'язків, цей список подала сама Надія Віталіївна: член віденського студентського товариства «Січ», Товариства прихильників освіти, Жіночого союзу (заступниця голови), Міжнародної жіночої Ліги миру і свободи, голова, а згодом, коли на чолі став Грушевський, секретар комітету «Голод-

*Надія Суровцова
й Олександр
Полюга-Шуберт
працюють
у Міністерстві
закордонних
справ УНР.
Київ, 1918 рік.*

ним України», член закордонної Національної Ради, заступник голови Товариства прогресивних журналістів Європи, член австрійської філії групи Ромена Роллана й Анрі Барбюса «Клярте», входила до складу інтернаціональної президії Ліги миру і свободи тощо. «Все це давало мені змогу не тільки пізнавати широке віденське, європейське, інтернаціональне життя, але одночасно і порівнювати з тим, що я бачила в українських емігрантських організаціях».

Надія вирішує завершити вищу освіту, що не вдалося зробити в Україні із зрозумілих причин. З властивою для неї наполегливістю одвідує лекції у Віденському університеті, збирає необхідні матеріали в бібліотеках. І не тільки кінчає університетський курс, але й пише дисертацію на тему «Богдан Хмельницький й ідея української державности», захищає її і здобуває ступінь доктора філософії... 30 червня 1920 року в університетській залі Відня вона отримує диплом. Перша жінка з України — доктор філософії.

1921 року в Україні був лютий голод, спричинений як руїною громадянської війни, так і більшовицькою політикою викачування хліба з європейської житниці. Кращі люди за кордоном не могли спостерігати за тим мовчки і намагалися допомогти землякам. Михайло Грушевський, Олександр Олесь, Володимир Винниченко, Надія Суровцова, Іван Коссака, Микола Чечель, Олександр Полюга-Шуберт та інші заснували комітет «Голодним України». Як згадувала Суровцова: «Питання фінан-

сування ми розв'язали шляхом збирання грошей по світі. Продукти ми діставали через Гувера (очолював Американську адміністрацію допомоги — АРА — й Міністерство торгівлі США, пізніше — президент США. — Ю.Х.); з його представниками в австрійському Міністерстві закордонних справ я нав'язала зв'язки, і за весь час ми переправили через їх АРА посилок (в Україну. — Ю.Х.) більше як на десять тисяч доларів. Їм'я і популярність Грушевського сприяли щедрим даткам американських українців. Жіночий союз звертався до всіх інтернаціональних організацій, і вони теж надсилали допомогу.

Але невдовзі совєцький уряд відмовився від допомоги комітету «Голодним України», мовляв, український народ не потребує іноземних подачок...

Хтось із читачів може подумати, що Суровцова у Відні купалася в розкошах. Зовсім ні! Адже переважна більшість перелічених обов'язків, які вона виконувала, були на громадських засадах. Надія Віталіївна змушена підробляти виготовленням ляльок «на імпорт», перекладами з різних мов. З цією метою до німецької, яку добре знала, долучила вдосконалення французької та англійської на спеціальних курсах. У результаті — переклади на українську книжок «Подорож до Індії» Бонзельса, «Цвіркун у запічку» Діккенса, «Лорд Фаунтлерой» Бернет, «Айвенго» Вальтера Скотта. Пробувала себе й успішно в оригінальній творчості. Написала п'єсу «За ґратами» для робітничого клубу «Єдність», яку й виставили на кону, подавала публіцистичні статті до різних періодичних видань, секретарювала в одному з них.

Надію Суровцову посилають делегаткою на конгрес Ліги миру і свободи, який відбувся в Гаазі, а наступного року — в Амстердамі. Вона була учасницею всіх конгресів Ліги, які скликали у Франкфурті Вюртемберзькому, в Дрездені, Парижі, в Свансморі у США. Її запросили до Вашингтона, аби вона поїхала з лекціями по Сполучених Штатах і Канаді. Лектура мала політичний характер, не скрізь молоду жінку зустрічали з квітами, зокрема й українська діаспора. На цей час Суровцова підпала під ідейний вплив представника совєцької України в Австрії Юрія Коцюбинського і навіть вступила до комуністичної партії Австрії (1924 рік)...

Надія Суровцова на своєму закордонному шляху зазнайомилася з багатьма історичними особами. Це — Дмитро Андрієвський, один із

засновників ОУН, Кость Левицький, перший голова уряду ЗУНР, Василь Вишиваний (Вільгельм Габсбург), Дмитро Донцов, ідеолог українського націоналізму, Євген Коновалець і Андрій Мельник, провідники ОУН (власне, продовжила з ними київське знайомство, а пізніше спростувала наклепи Михайла Рудницького в його книжці «Під чужими прапорами» на Євгена Коновальця), Джейн Адамс, відома американська діячка, Сергій Шелухин, правник та історик, Дмитро Антонович, мистецтвознавець, Карл Каутський, ідеолог центрризму, Павло Аксельрод, меншовик, Іван Піддубний, український борець, що гастролював в Америці, Степан Рудницький, академік-географ, Андрій Жук, Микола Залізняк, Олександр Скоропис-Йолтуховський, Мар'ян Меленевський, засновники Союзу визволення України (1914 року), Семен Вітик, віце-президент ЗУНР; письменники Рабіндранат Тагор, Валерія О'Коннор-Вілінська, Антін Крушельницький; командир жіночої чоти усусів Олена Степанів, що також здобула ступінь доктора історії у Відні; вже згадані члени комітету «Голодним України» та багато інших. Їх дуже яскраво описала у «Спогадах» Надія Суровцова, зробивши послугу історії, намалювавши їхні портрети зовнішні і за суттю. Але життя — штука непередбачувана... Коли Суровцова повернулася в Україну, так само і Семен Вітик, то вони удвох на замовлення совєцького Наркомату іноземних справ уклали картотеку українських діячів, що перебували за кордоном. «Ціком можливо, це заподіяло немало лиха українським діячам, але робили ми то обоє в щирім переконанні, що то потрібне і робиться на користь батьківщині і комуністичній справі.... Потреба даних про видатних емігрантів була велика, а відомості про них у Харкові були дуже вбогі. ... І от ми вдвох склали таку картотеку. Галицьку частину Вітик знав, певне, краще за мене, я — наддніпрянську. «Яничари» таборів соціалістичного та національного, ми віддано працювали для своєї партії, батьківщини, комуністичної ідеї. Незабаром нас обох було знищено тими, в руки яких ми передали свою роботу, знищено, затавровано самих зрадниками, змішано з останнім брудом. Що ж до картотеки, то вона напевне придалася тим, хто так безоглядно нищив згодом комуністів і некомуністів України».

Еге ж, придалася органам НКВД і МГБ, коли вони під час Другої світової війни й опісля виловлювали і нищили українських діячів на теренах завойованої Європи...

То ми все про політику й працю. Але ж була Надійка, Надія Суровцова вродлива дівчина й жінка... В неї було інтимне життя, а що ми знаємо про це? Небагато, лишається здогадуватися з її по-чоловічому стриманих скупих нотаток. За уманських гімназійних часів і пітерських студентських її пасією, мабуть, був Святослав Романовський, «математик з покликання». Вони багато днів провели поруч. Пізніше стрілися в Женеві. «Людина ця була мені дуже близька, нас розлучила світова війна, і вже кілька років як перервалося навіть листування... Майбутня зустріч схвилювала мене, і на душі було моторошно». Згодом Романовський у Лозанні одружився з француженкою.

З Олександром Полюгою-Шубертом Надія зазнайомилася в Києві, де вони разом працювали в Департаменті в справах біженців. Галичанин, судячи з прізвища — напівукраїнець, напівавстрієць. Він постійно супроводжував Надію в мандрах по Європі, вони разом гаiali час на озері Лугано в Швейцарії (певно, то були щасливі дні...), разом жили у віденському пансіоні фройляйн Петернелль, там, до речі, мешкали багато українців. Перед від'їздом в Україну сталася в житті Суровцової «драматична пригода» — яка? Без пояснень. Як пише історик Ярослав Дашкевич, котрий добре знав Надію Віталіївну на схилі її літ і якому вона відкрилася, «не лише політичні, але набагато більше глибоко особисті мотиви (розрив з Олександром Полюгою-Шубертом, що виїхав згодом до Африки) стали причиною її виїзду у квітні 1925 року з Відня на Схід».

Тоді чимало українців таки повернулися. Пригадаймо письменника Володимира Самійленка, актора Миколу Садовського, математика Миколу Чайковського, літературознавця Андрія Ніковського, родину Антіна Крушельницького та й самого Михайла Грушевського. В кожного з них були свої мотиви. Ще дехто вагався: Олександр Олесь, Спиридон Черкасенко, трохи й Володимир Винниченко, але крутий поворот у політиці більшовиків наприкінці 1920-х протверезив їх і уберіг за кордоном. А 1923—1927 роки були часом українізації й загравання компартійців з інтелігенцією, її закликали повернутися додому й працювати на Україну, а не поневірятися по чужинах... З цією метою у закордонних посольствах працювали відповідні кадри.

Чомусь у подібних випадках дослідники висувають на перший план політичні мотиви. Так би мовити, свідомий чинник. Не без того. Але часто-густо вирішальним є підсвідомий, емоційний, інтуїтив-

ний — називайте його як хочете... Базисний, одне слово, а політичний стає надбудовним. Можливо, саме так було в Надії Суровцової. «Я без краю тужила за Україною... — зізнається вона. — ... Ми згадували вечорами Умань. Адже там у мене лишалися батьки: паралізований вже сім літ тато і мама-вчителька, що зазнала усього, що тільки можна було, за ці літа, і за чоловіка, і за мене. Її будиночок на Нагорному... хто тільки його не захоплював, хто тільки там не перебував?!»

До того ж, драма в особистому житті: розрив з коханим... На цю пору і підвернувся Адольф Абрамович Йоффе — повноважний представник СРСР в Австрії. «Проте раніш, як остаточно вирішити їхати на Україну, я мала ще серйозну розмову з Йоффе. Я спитала його щирої думки, чи потрібні на Україні такі люди, як я. Я мала там повчитися і знову їхати на роботу в Америку. Я одержала переконливу відповідь. Йоффе сказав мені чимало приємного щодо моєї особи і висловив упевненість, що моя подорож і робота принесуть користь. Мій боже, як мало користі встигла я принести за ті два роки, що пробула на волі до свого арешту!.. Йоффе помилився, але не встиг також дізнатися про мій кінець, бо сам кінчив самогубством (1927 року. — Ю.Х.)».

Отож, Рубікон перейдено, і навесні 1925 року Суровцова опиняється в Москві.

Але в білокам'яній довго не затримується, бо прагне серцем в Україну. Саме в Харкові, тодішній столиці України, знайшлося застосування енергії й досвіду молодої діячки. Вона працює в різних установах: на кінофабриці, де рецензує сценарії інших авторів і намагається творити власні сценарії; їздить на села з пропагандивною метою «змички міста з селом»; у Наркоматі іноземних справ, де готує довідки для члена колегії Олександра Шліхтера, з яким зазнайомилася ще в Австрії, коли той був торговим представником СРСР; редактором РАТАУ; редактором Головліту (робота зводилася «до цензури закордонної преси, яку формально вільно було передплачувати, але яку одержувалося тільки після пильного перегляду, і то, так би мовити, подвійного. Ми, українські цензори, одержували список газет, які було заборонено до передачі в Москві»). Водночас вступає до аспірантури відомого історика України Дмитра Багалія. Але ж вона вже має диплом доктора філософії саме за дисертацію на історичну тему! — пригадає пам'ятливий читач. Так. Очевидно, що віденський «буржуазний» диплом не визнавався в

Надія Суровцова
з батьком
і матір'ю.
Умань, 1925 рік.

підсовецькій Україні, отож наукову кар'єру треба було починати спочатку... Суровцова цікавить декабристський рух в Україні.

Життя її в Харкові справді було цікаве. Вона опинилася в центрі мистецького і частково політичного буття. «Тип життя був богемний. До мене заходили, коли хотіли, ключ лежав у відомому місці, їжа, вино були до послуг гостей, під час моєї відсутності приходили, їли, пили, спали, працювали. Наприклад, Сашко Досвітній у мене писав свого романа, бо вдома тоді були малі ще діти, і це заважало роботі». Не тільки Досвітній, гостювали у Надії або вона в них — мистці Олександр Довженко, Іван Падалка, Михайло Ялович, Павло Тичина, Остап Вишня, Петро Панч, Микола Бажан, Юрій Яновський, Майк Йогансен, Валеріян Поліщук, Михайль Семенко, Володимир Сосюра, Микола Хвильовий, Гнат Хоткевич, Лесь Курбас... Крім того, політики — Юрко Тютюнник, Михайло Левицький, Гриць Коссак, Карло Максимович, вже згадані Шліхтер з дружиною, академік Багалій, професор Олександр Оглоблін, науковець і письменник Микола Горбань та інші. Таке широке коло знайомств і зацікавлень згодом, як це не парадоксально, зіграє злий жарт з нашою героїнею...

Будучи творчою особистістю, вона не тільки спостерігає і заохочує потуги друзів, а й сама гострить перо: перекладає з англійської художні твори, пише й друкує репортажі, публіцистичні новели, захоплюється «будівництвом нового». Ось закінчення одного з опусів Надії Суровцової: «... Далеко, широкими степами, до самих забутих сел, піде наше

місто, міцною рукою поведе на новий шлях, згаснуть убогі каганці, що сизим гнетючим димом застеляють очі по білих хатинах, а натомість загориться на білий світ ясним полум'ям п'ятикутня зоря». Зважаючи на вдачу авторки, написано цілком щиро. Її друкують харківські «Вісті», «Червоний клич», «Робітнича», «Комуніст», закордонні видання: нью-йоркські «Щоденні вісті», вінніпезька «Робітнича», канадські «Робітничі вісті». Підготувала і збірку новел, про яку відгукнувся професор-літературознавець, майбутній академік Олександр Білецький розлогою рецензією для Держвидаву, підсумувавши: «Відмічена печаттю таланту книга заслуговує на увагу».

Цікавиться творчістю Суровцової і ГПУ... Ще у Москві Надія Віталіївна звернулася з проханням перевести її з австрійської компартії до КП(б)У. Відповіді чекала два роки і натомість отримала виклик до харківського... ГПУ. Там без особливих церемоній їй запропонували стати секретним співробітником і доносити на знайомих високопосадовців. Надія однозначно відмовилася. «Пожалкуєте!» — погрозив гепеушник. «Ніколи!» — відказала.

У цей час вона нарешті вирішила створити сім'ю зі своїм другом Григорієм Петренком, завідувачем пресбюро Наркомату іноземних справ. Вони вирішили придбати квартиру в письменницькому будинку «Слово», що будувався. Треба було внести гроші на будівництво. Надія Віталіївна береться заробити перекладом, укладає з Державним видавництвом України угоди на переклади творів Шпільгагена, Уельса і Гамсуна. Але під час повторного виклику до ГПУ їй не дали можливості навіть забігти додому і зібрати речі. «Вам доведеться поїхати в Москву! — наказав гепеушник. — Ви арештовані».

Таким чином Суровцова знову опинилася в Москві й отримала помешкання... на Луб'янці, 2. Адреса, добре знайома багатьом упослідженим.

Заарештовано і Григорія Петренка, який на той час виконував обов'язки заступника наркома іноземних справ (до речі, він був і вправним перекладачем, тлумачив з німецької на українську літературні твори). Пізніше вони коротко зустрінуться в неволі, аби розминутися назовсім...

Надії Суровцовій уже в Москві знову запропоновано секретне співробітництво з органами і знову — безрезультатно. Не на ту на-

трапили... Слідчий показує їй некролог у варшавській газеті «Відродження», де пишуть, що Суровцову заарештовано більшовиками і розстріляно, «земля їй пером»... Таким чином слідчі хотіли морально знищити жінку, мовляв, про неї все одно вже ніхто не згадає, та дарма. Вона понесла свій хрест, не зламавшись.

Надії Віталіївні без суду оголосили вирок: згідно зі статтею 58 її засуджено до 5 років ув'язнення на Соловецьких островах — за «польсько-німецьке шпигунство». Надворі стояв 1928 рік...

Почалася в'язнична одісея. Московська Бутирка, Ярославльський політізолятор (замість Соловків), харківська Холодна Гора (тут їй запропонували потвердити причетність її друзів Чечеля, Мазуренка, Шрага, Голубовича і самого Грушевського до сфабрикованої ГПУ так званої «справи УНЦ», але вона відмовилася підписатися), знову Ярославльський політізолятор, де тоді сиділи багато відомих українських діячів, засуджених у справах «СВУ», «УНЦ», «УВО»... Тут Надія знайшла і душевного друга, це було зворушливе «кохання крізь ґрати», коли закохані мали коротку нагоду погомоніти під час загальних прогулянок на тюремному подвір'ї та перестукуватися через стінку камери. Збереглося фото молодої Суровцової з написом: «Моему ненаглядному мужу Димитрию Олицко-му от его Нади. 1. 8. 1932». Далі — три роки заслання в Архангельську, рік відносної волі — у цей час вона працює в Архангельському краєзнавчому музеї і, головне, бере офіційний шлюб з Дмитром Олицьким — і то був рік недовгого щастя... Олицький на дев'ять років молодший за Надію, навчався у Московському університеті на фізико-математичному факультеті, викладав хімію і біологію у різних навчальних закладах Курська і в Підмосков'ї, був звільнений з роботи за відмову схвалити розстріл 48 колег, засуджених «за шкідництво», і відповідно заарештований та засуджений. Після ув'язнення його заслано, як і Суровцову, до Архангельська.

Але... У листопаді 1936 року знову заарештовано Надію Віталіївну, «знову без суду, але зі зводинами, коректор-колега, опустивши очі, підтвердила, що я сказала, нібито 21 грудня — найтемніший день. Це інтерпретували як випад щодо дня народження Сталіна. Про нього й мови не було, а жінка була малограмотна, і я їй роз'яснювала проблеми сонцестояння». А в квітні 1937 року заарештували також Дмитра Львовича, і 3 листопада розстріляли в архангельській в'язниці. Дружина не знала про це, бо її вже гонили етапами все далі і далі... Все ще

сподівалася і в листі до подруги писала: «Життя прекрасне, хочу дожити до зустрічі з Дімушкою і доживу».

Вологодська, Іркутська пересильні тюрми, Владивостоцька і нарешті — Колима. Невільницька фізична праця у теплих і на городі Колимської дослідної станції, на Ельгені, тут вона зустріла віденську подругу — засуджену Катерину Грушевську, тут, працюючи на земляних меліораційних роботах лопатою і кайлом, підірвала здоров'я, опинилася в лікарні, згодом, вичунавши і маючи досвід медсестри за часів Першої світової війни, зголосилася до праці в так званому дитячому містечку, а саме в лікарні, та ще й у розпал епідемії пневмонії. «... Атмосфера постійно напружена. Тихі палати, білі ліжечка, завіски. І в ліжечках маленькі, бідні тільця. Десь у тайзі пиляють ліс їхні матері-«зечки», шийють у швейній, ліплять вегетаційні горшки, поливають парники, садять на полі картоплю, косять болотні купини на далеких лугах... А діти кидаються тут у жару. Пересохлі ротики — як у рибок. ... Діти вмирали. Тихенько, майже непомітно, і швидко. Три-чотири дні, і все кінчалося. Весь час доводилося працювати в якомусь кошмарі: ні на хвилину, ні вдома в таборі, ні вві сні не минало гнітюче почуття немічності і безвиході».

Що допомагало Суровцовій вижити? «... У мене нікого й нічого не було. Навіть з тими двома людьми, котрі підтримували зв'язок зі мною, я була надзвичайно замкнута і майже відчужена. Силу свою я брала саме з цієї безвихідної відірваності від минулого. Мені нічого не було потрібно, в мене нічого й не було. Я не сходилася близько ні з ким упродовж багатьох років, майже до самого кінця перебування в таборі. Ця відірваність вберегла мене від багатьох розчарувань, гіркоти та зробила перебування в таборі надто безрадісним, з одного боку, а з другого — вселила впевненість, що я абсолютно нікому не потрібна й не можу бути потрібна...»

Закінчувався термін ув'язнення у листопаді 1941 року, але звільнилася Надія Суровцова влітку 1942, давши обов'язкову підписку про подальшу роботу в «Дальстрое». Проте знайти таку працю виявилось непросто. Після кількох місяців безробіття і голодування її найняли хатньою робітницею до якогось завідувача крамниці. Служниця, яка знала сім мов... Господиня хизувалася своєю хатньою робітницею і показувала гостям, наче диво... Подивитися на таку служницю, побесідувати з нею приїздили здалеку... Але це мало розраджувало.

Після п'яти років ув'язнення.
1941 рік.

Аж поки знайшла друга — латиша Андрія Крумена. «Спало нам обом на думку спробувати разом доживати життя, нестерпне самотою. Ми сильно сваримося, дружньо миримося, і зовсім не схожі на справжніх, дорослих, тутешніх людей. Але нам добре і тепло внутрішньо, хоч ми дуже різні люди.... Квартирка наша на півтори кімнати наче в зубожілих ущент старосвітських поміщиків. Усе саморобне — ганчірочки, картинки (мої копії Левітана і Куїнджі — більш не знайшла репродукцій у всій доступній мені тайзі). ... Нерішуче й потрошку два роки вже поволі пишу. Тільки, на жаль, все це лежить. Нікуди».

Поїхав у відрядження Крумен і не повернувся. Тужила за ним дуже... Знову сама, зі старим котом...

... Надходив 1950 рік, і котрий для неї на Колімі? Вона вже давно не працювала хатньою робітницею, воліла мати менш залежні професії і чимало з них випробувала: городниця, шляховик, меліоратор, маляр, ягідниця, кухарка, лісоруб, перекладачка з англійської інструкцій з монтажу американських машин, і навіть мила золото... Тепер Надія Суровцова — підрядниця-вишивальниця (адже мала хист і до малювання, і до вишивання, і це згодилося) у місцевій

шевсько-кравецькій майстерні. Та ось одної ночі її розбудив настирливий грукіт у двері... Неждані гості — четверо гебістів.

— Вдягніться! — скомандував майор.

— Але відверніться хоча б...

— Ні! Де у вас вибухівка, валюта, листування?

— Вибухівку вже шукайте самі, валюта — будь ласка, радянська, в моїй сумочці, а щодо листування, то ви його читали раніше за мене, я ж, навчена досвідом, не маю звички зберігати листи і відразу ж палю їх.

Почався обшук. Словники та підручники вкинули до одного мішка, художню літературу — до другого. Дві віденські статуетки майор Белов поклав до власної кишені, мовляв, для кращого збереження, — і тільки їх Надія Віталіївна і бачила... Повели в засніжену ніч до місцевої в'язниці, яка звалася спецізолятором.

І знову — тюремні камери, зона табору, в'язнична лікарня... Все спочатку. Замкнене коло. Власне, і чітких звинувачень не було. Мабуть, «задля профілактики» взяли, бо почалася війна у В'єтнамі... За рік Надії Суровцовій та іншим політичним, які відбули «строк», запропонували підписати, що вони «надалі до особливого розпорядження переходять на становище засланців у Сеймчані і в межах трьох кілометрів можуть існувати вільно... З'являтися на реєстрацію щодвятижні».

Смерть виродка Сталіна і розстріл головного ката-гебіста Берії вселили в Надію Віталіївну, як і в мільйони совєцьких політв'язнів, надію. Хоча бралось їй уже під шістдесят, і, здавалося, життя вже прожито...

Намагалася поновити давні знайомства, нагадати про себе. «Писала я минулого літа (1953 року. — Ю.Х.) Бажанові — поет-академік та інше. Це просто Колька Бажан з Умані, знала його маму і його 19-літнім хлопчиськом, починаючим і «подаючим надії». Хотіла дістати через нього працю літературну. Була в нього моя знайома, їздила звідси у відпустку, киянка одна. Злякався — підібгав академічний хвіст, не мичить, не телиться. Так і полишили ми його. Наступна черга буде за Тичиною — так, у якості «бідної родички», терзатиму по черзі великих людей, своїх колишніх скромних кімнатних знайомих...»

1954 рік. «Мене звільнили, нарешті, від заслання і зняли судимість — тобто зовні я рівна всім, і маю документи і право писати «несудима». Легко сказати, так? А 27 років життя? А все інше? Та нехай. В туну мене можна буде покласти з паспортом, про який так гарно написав Ма-

яковський». Суровцова іде до місцевої газети і пропонує послуги редактора чи коректора. Відмова. У районному відділі народної освіти, куди вона звернулася як знавець багатьох іноземних мов, у праці викладача також відмовили. Місяць перевіряла диктанти дорослих учнів вечірньої школи... А тоді повернулася до сталішої роботи: шити мішки для золотоносної руди.

До неї горнутья люди й тварини, і вона обдаровує їх добротою. «Вдома у мене кумедна компанія: ми з Льовою, часом іще литовець Віктор (синки), потім вівчарка Джері й порося Чушка».

Надія Віталіївна таки звертається до депутата Павла Тичини з проханням посприяти і до генпрокурора СРСР Руденка з вимогою переглянути її справу і визнати рішення каральних органів помилковими, її не задовольняє лише «зняття судимості й амністія». З аналогічним проханням до генпрокурора у листопаді 1955 року звертається і Тичина. Надію Суровцову цілком реабілітують 1956 року, а на початку наступного вона з'являється в Києві як «рівноправна громадянка України». По 29 роках перерви...

Тепер — привітна зустріч у Спілці письменників з боку Бажана і Смолича, обіцянки взяти участь в її літературних справах... Суровцова подає рукопис новел, колись схвалених Олександром Білецьким, до видавництва «Радянський письменник», потрапляє рукопис до літературного критика Михайла Острика, а той, позитивно оцінивши тринадцять новел із шістнадцяти, робить такий висновок: «Питання в принципі: чи є потреба зараз, коли саме життя вже утвердило літературу соціалістичного реалізму, видавати речі, що з'явилися в 20-х рр. — тобто в період напружених пошуків нових художніх форм — як результат відходу від реалістичних принципів. Думаю, що немає, і звідси висновок: рукопис Надії Суровцової слід відхилити і повернути авторові. 11. XII.58 р.»

Можна собі уявити стан «автора». Болісні сумніви огортають душу. «Я ніколи за весь час так не нервувала, як перший час після реабілітації. Сколихнулося стільки споминів, стільки думок про те, як же жити тепер заново далі... боже мій, коли б то раніше! Якби не так пізно, ледь не на краю могили, коли ми вже нікому не потрібні, й на нас дивляться з жалістю та поштивістю, та не як на людей, а вже просто як на музейні чучела. А так хочеться жити, а життя минуло...»

*Надія Суровцова та
Іван Світличний. Київ,
травень 1979 року.*

Проте життєздатна вдача бере гору. «Тому, хто звідав солодку гіркоту літературної праці, не позбутися туги за творчою роботою. Неповним здається життя, коли воно не лишає сліду пережитого, особливо ж, коли було воно багате та красиве. В наші часи це обов'язок тих, хто присвятив себе відображенню життя, карбуванню стрімкого бігу літ». І Надія Суровцова вдається до написання «Спогадів».

В Умані поселяється в своєму батьківському будиночку, відсудивши його в чужих людей, яких заселила туди влада. Це теж коштувало чимало здоров'я... І віддається громадській роботі, маючи невелику пенсію, зароблену на Півночі. В Умані вона призбирує книжки, картини, скульптури й упорядковує бібліотеку для місцевого краєзнавчого музею, веде там екскурсії, і не тільки в музеї, а і в славнозвісному парку «Софіївка». Перекладає з французької на українську й російську книжку 1846 року видання про історію «Софіївки», навіть більше, працюючи в бібліотеках Києва і Львова, збрала унікальні матеріали про парк та його героїню — графиню Софію Потоцьку, передала зібране польському історикові Єжому Лоеку, а той написав за цими (й іншими) матеріалами книжку «Історія гарної бітинки. Розповідь про життя Софії Віттової-Потоцької (1760—1822)».

Якийсь період Суровцова очолює Уманське товариство охорони пам'яток історії та культури. Вдається реставрувати занедбаний кос-

тел і в його приміщенні відкрити Уманську картинну галерею, на втілення цієї ідеї Надія Віталіївна потратила 10 років.

Неабиякий інтелект і порядність Суровцової вабили до неї і старих, і молодих. Як колись — пам'ятаєте? — у Харкові. Головним чином, людей з критичним ставленням до існуючої влади. Історик Ярослав Дашкевич, колишній політ'язень і частий гість разом з дружиною Людмилою в оселі Суровцової, описує, як формувався уманський «салон пані Надії». Кияни Федір Сарана, Людмила Проценко, Григорій Кочур з дружиною Іриною, Михайлина Коцюбинська, Леся Падун-Лук'янова, Лариса Скорик, львів'яни Антін Будзан, Катерина Матейко, Галина Дидик, Надія Мудра, Дарія Гусяк, Катерина Зарицька (будучи у Львові й Карпатах, Суровцова поновила давні зв'язки з Миколою Шрагом, Оленою Степанів, Дмитром Ісаєвичем, зазнайомилася з Іваном Крип'якевичем і Оленою Кульчицькою), москвичі В'ячеслав Кропоткін і Ельвіра Груніна, рязанець Олександр Солженіцин (до речі, вивчав спогади Суровцової в неї вдома і посилався

Заповідник «Софіївка»
в Умані. Статуя Аполлона.

на них в «Архипелазі ГУЛАГ»), уманчанин Віктор Некіпелов з дружиною, Катерина Олицька, сестра незабутнього Дмитра Олицького, яка також «відсиділа» тридцять п'ять років (лишилася жити в Надії Віталіївни в Умані), та багато-багато інших...

Після відносної суспільно-політичної відлиги в Советському Союзі кінця 1950 — 1960 років настала брежнєвська реакція. Щодалі в «глибинку», то відчутніша. Ситуація повертається на крути своя. Надія Віталіївна отримує своєрідний «концтабір на дому». КГБ намагається ізолювати її від громадськості. І не тільки. Пригадує Леся Падун-Лук'янова: «Велика частка письмових спогадів Суровцової систематично потрапляє до пащі ненажерливого та недріманого дракона держбезпеки, бо наскоки на оселю літньої літераторки продовжуються до її смерті. Вилучають і потім стверджують, що «спалили як ідейно шкідливе». Не дозволяють згадувати ні про зустрічі з Павлом Тичиною та його допомогу в справі її реабілітації, ні про Остапа Вишню й Леся Курбаса, ні про що й ні про кого. Ордер на обшук пред'являють справно. Десь пограбовано крамницю — шукають у Суровцової. Хтось нібито в магазині дав до каси фальшиву купюру — ідуть до Суровцової. Майже сліпа (ще катаракти не дозріли і їх не оперовано), сама, 83-літня, вона, на переконання уманського прокурора Юрія Васильовича Авдєєва, виготовляє на самоті фальшиві 25-рубльовки. Фальшивих грошей не знаходять, але — не йти ж з дому впорожні — забирають 6 загальних зошитів — рукопис майже на тисячу сторінок, ретельно переписують до протоколу перші та останні слова з кожного зошита. А де ж ті зошити? Авдєєв вважає, що їх, як речові докази, підшито до кримінальної справи міліції про фальшиві гроші... Але шито, мабуть, гнилими нитками, то ці зошити «відірвалися», і досі їх не знайдено, які сейфи їх поглинули — невідомо. Оці наскоки дуже травмували морально, бо велика жага працювати для свого народу не згасла в ній до самої смерті...» (Зона. — Ч.1. — 1992).

Останні місяці життя Надія Віталіївна тяжко хворіла. З рідні нікого не лишилося, тому біля неї клопоталися друзі — львів'янки Людмила Шереметьєва-Дашкевич і Дарія Гусяк та уманський робітник і поет Дмитро Калюжний. Померла Суровцова 13 квітня 1985 року, похована в Умані.

29 років у неволі, 29 — після реабілітації, величезний обсяг літературної праці — і все «до шухляди». За цей час письменниця побачила

*Дмитро Калюжний
виступає в Уманському
педагогічному університеті
на вечорі, присвяченому
Надії Суровцовій.
16 березня 1993 року.*

надрукованим одне-однісіньке оповідання «Маленьке шахтареня»... Визнання і, якщо можна так сказати, слава прийшли до неї, як у нас водиться, посмертно. Від 1989 року і впродовж 1990-х про неї з'являється чимало публікацій в періодичній пресі, публікуються й уривки вцілілих від кагебістів спогадів Надії Суровцової.

Уманський педагогічний інститут 1993 року в день народження Надії Віталіївни організовує великий літературно-мистецький вечір, присвячений землячці. На нього запрошено і творчу інтелігенцію з Києва, у складі київської делегації був і я.

Видавництво імені Олени Теліги за ініціативи й упорядкування Лесі Падун-Лук'янової 1996 року видає унікальні «Спогади» Надії Суровцової, а 2001-го прецікаві їй «Листи», книгу першу; ще чималенька епістолярна спадщина чекає на видання.

Саме названі книжки лягли в основу цього стислого життєпису вірної доньки України.

Під час поїздки 1993 року до Умані Дмитро Калюжний показав нам будиночок Надії Віталіївни, а в ньому скромну меморіальну кімнату-музей, прибрану руками і збережену ентузіазмом Калюж-

ного. А на міському та всеукраїнському рівні — чи дбає нині хтось про це?

Виявляється, ще 1992 року Дмитро Калюжний почав клопотати перед уманською владою про створення в будиночку Надії Віталіївни її меморіального музею. Пообіцяли. Увесь цей час Калюжний дбав про збереження будиночка власним коштом: перекрив шифером дах, відремонтував кімнати і навіть поставив пам'ятник Надії Віталіївні! Проте і міська влада час від часу згадувала про видатну землячку. На її сторіччя у березні 1996 року на стіні будинку відкрили меморіальну дошку і поряд портрет Суровцової. Тоді Дмитро Калюжний склав вірша:

Вузька вуличка, будинок номер шість,
Стіна біленька з чорним тлом граніту,
Портрет у рамці з усміхом Твоїм
І березнева синь — неначе з дивосвіту.

... Лягали квіти поруч із портретом,
Чи думалось, чи вірилось Тобі,
Що вільною вже буде Україна,
Як відзначатимем Тобі сто літ?

І ось торік міський голова Умані запевнив Калюжного, що 2002 року музей таки почне діяти, прийме перших відвідувачів... Громадськість надіється на це, хоча той рік уже минув... Як надіялася б Надія Віталіївна Суровцова. Адже таке ставлення до людей і життя було не тільки в її імені, а і в крові.

«Я не виграю у позиках, — писала вона, — мені не щастить у коханні, політиці, кар'єрі та в усіх видах прихильності до мене з боку оточення. Але оскільки я витримала всі прикромці досі, й це виробило певний імунітет, то я сподіваюся і далі не втрачати ні бадьорості, ні смаку до життя».

Як тут не згадати крилате Гетевське: лиш той життя і волі гідний, хто б'ється день у день за них. І виживає таким чином. В натурі, і в пам'яті людській.

Зміст

Уведення до книжки.	3
Олена Пчілка: Горда жіноча душа.	5
Людмила Старицька-Черняхівська: Лицарка честі і праці. ..	23
Марія Старицька: Господиня у школі Лисенка.	71
Оксана Стешенко: Валькірія з чорною косою.....	91
Вероніка Черняхівська: Зрубана гілка древа Старицьких. ..	111
Ірина Стешенко: Берегиня роду.	133
Катерина Грушевська: Скрізь дала блискучі докази свого таланту.	149
Валерія О'Коннор-Вілінська: У тузі за Батьківщиною і коханим.	167
Надія Суровцова: Зв'язкова поколінь.....	185

Літературно-художнє видання

Юрій Хорунжий

Шляхетні українки

Есеї-парсуни

Редактор *Ольга Веремійчик*
Коректор *Тамара Северина*
Верстка *Володимира Романишина*
Романа Марчишина,
Данила Марчишина

Підписано до друку 28.05.2003. Формат 60х84 ¹/₁₆.
Папір офсетний № 1. Гарнітура Minion. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 12,09. Обл.-вид. арк. 13,34.
Додатковий наклад 5000 прим.

Видавництво імені Олени Теліги
Реєстраційне свідоцтво № 21638468, видане 15.02.95
01010, Київ, 10, вул. Івана Мазепи, 6

Віддруковано в ОП "Житомирська облдрукарня"
з готових діапозитивів замовника. Зам. 179.

Юрій Хорунжий народився у Києві в родині педагогів (батько двічі зазнав політичних репресій). Здобув вищу технічну освіту, працював за фахом. Член Національної спілки письменників України. На громадських засадах редактор часопису Всеукраїнського товариства політв'язнів і репресованих «Зона» та голова клубу «Літописець» при київському Будинку письменників.

Автор багатьох книжок — творів як про сучасне, так і минуле України. Серед них: «Вісім місяців — лише мить» (1967), «Дивний камінь» (1976), «Ярмарок у Дрогобичі» (1984), історичні та біографічні повісті і романи «Давні мелодії» (1971), «Гонитва до мосту» (у співавторстві, 1983), «Борвій» (1987), «Коли промовляють фальконети» (1988), «Чуєш, брате мій» (1989), «Таємна грамота» (1990), «Людя мила» (1993), «Злет і заземлення Григорія Полетики» (1994), «Українські меценати. Доброчинність — наша риса» (2001), «Вірую» (2001) та інші.

Твори Ю. Хорунжого перекладені англійською і російською мовами.

Упорядник і співавтор низки художньо-документальних і науково-популярних видань.

Лауреат літературної премії ім. Андрія Головка за кращу прозову книжку 1990 року («Серця міддю не окути»).

